

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

BURSA ULUDAĞ JOURNAL OF ECONOMY & SOCIETY

HAZİRAN 2023 | CİLT: 42 SAYI: 1
JUNE 2023 | VOLUME: 42 ISSUE:1

B
U
J
E
S

E-ISSN: 2757-9190

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Özetlenme, Harmanlanma ve İndekslenme Bilgileri:
*Bursa Uludağ Journal of Economy and Society is
Abstracted, Harvested and Indexed in:*

Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler eser sahiplerine aittir.
Bursa Uludağ Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

*The opinions, thoughts, postulations or proposals within the articles are but reflections of the authors and do not,
in any way, represent those of the Bursa Uludağ University.*

İletişim / Correspondence

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Görükle Kampüsü 16059
Nilüfer / Bursa / TÜRKİYE
Tel: +90 224 2941135 **Fax:** 0224 2941003
Web: <http://www.uludag.edu.tr/iibfdergi>
E-posta: iibfeditor@uludag.edu.tr

Dizgi-Baskı/ Printed by

Bursa Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü
Bursa-2023
Telefon: (224) 294 05 32
Fax: (224) 294 05 31
E-posta: basimevi@uludag.edu.tr

© Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınları © Bursa Uludag University Press

Her hakkı saklıdır.

All rights reserved.

**Uluslararası Hakemli Dergi
International Peer Reviewed Journal**

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Bursa Uludağ Journal of Economy and Society
Cilt / Volume: 42 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2023
e-ISSN: 2757-9190

Bursa Uludağ Üniversitesi Adına Sahibi
Owner on behalf of Bursa Uludağ University
Prof. Dr. Saim KILAVUZ

İmtiyaz Sahibi/ Owner
Prof. Dr. Derda KÜÇÜKALP

Baş Editör / Editor in Chief
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT

Editör / Editor
Dr. Burak Faik EMİRGİL

Türkçe Dil Editörü/Turkish Language Editor
Öğr. Gör. Gülnaz ÇETİNOĞLU

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor
Dr. Öğr. Üyesi Esmâ BİRİŞÇİ

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants
Nagihan MEMİŞ, Neşe ARAL

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Derda KÜÇÜKALP
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY
Prof. Dr. Serpil AYTAÇ
Prof. Dr. Murat Hakan ALTINTAŞ
Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ
Prof. Dr. Özhan ÇETİNKAYA
Prof. Dr. Necmi GÜRSAKAL
Prof. Dr. Ferhat PİRİNÇÇİ
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR

Danışma Kurulu / Advisory Board*

Prof. Dr. Hadi Sacit AKDEDE: Bakırçay Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Meliha ALTUNIŞIK: Orta Doğu Teknik Üniversitesi/TR

Dr. Melih ASTARLIOĞLU: Tilburg University/NL

Prof. Dr. Mustafa AYDIN: Kadir Has Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ: Sakarya Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Veysel BOZKURT: İstanbul Üniversitesi/TR

Dr. Luis Pinedo CARO: International Labour Organization/CH

Prof. Dr. Emrah FERHATOĞLU: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Mehmet GENÇ: Işık Üniversitesi/TR

Dr. Murat GENÇ: University of Otago/NZ

Prof. Dr. Mehran KAMRAVA: Georgetown University/QA

Prof. Dr. Fuat KEYMAN: Sabancı Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Erdoğan KOÇ: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Hasan KÖNİ: İstanbul Kültür Üniversitesi/TR

Dr. Barbara SAMALUK: University of Greenwich/UK

Dr. Mousa SHTEIWI: University of Jordan/JO

Prof. Dr. H. Tarık ŞENGÜL: Ortadoğu Teknik Üniversitesi/TR

Dr. Şafak TARTANOĞLU BENNETT: University of Greenwich/UK

Prof. Dr. Metin TOPRAK: İstanbul S. Zaim Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Ali UTKU: Atatürk Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Haldun YALÇINKAYA: TOBB ETU Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU: İstanbul Üniversitesi/TR

Prof. Dr. Nuri YURDUSEV: Ortadoğu Teknik Üniversitesi/TR

*Soyisme göre alfabetik sırada / In alphabetical order by family name

Dergimiz Hakkında

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, “**İktisadi ve Sosyal Bilimler: Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**” ismiyle 1979 yılında yayın hayatına başlamıştır. Dergi, 2019 yılı itibariyle “**Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi/Bursa Uludağ Journal of Economy and Society**” ismiyle elektronik olarak yayınlanmaktadır.

Dergimiz, iktisadi ve sosyal bilimler alanında farklı disiplinlerde üretilen Türkçe ve İngilizce makaleleri yayımlayarak Türkiye’de ve dünyada bu alanda yapılmış çalışmalara katkı sağlama amacı taşımaktadır. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki sayı olarak basılan dergimiz, **uluslararası hakemli** akademik bir dergidir. Dergimizde iktisadi ve sosyal bilimler kapsamına giren konulardaki özgün ve nitelikli makaleler, kitap tanıtımı ve eleştirileri ile örnek olay çalışmaları yayımlanabilir.

About Our Journal

Bursa Uludağ Journal of Economy and Society started to be published under the name of “**İktisadi ve Sosyal Bilimler: Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**” in 1979. **Bursa Uludağ Journal of Economy and Society** continues to be published electronically as of 2019.

By publishing Turkish and English articles produced in different disciplines in the field of Economics and Administrative Sciences, the journal aims to contribute to the literature in this field in Turkey and in the world. Bursa Uludağ Journal of Economy and Society is an international **peer-reviewed** academic journal published twice a year, in June and December. Original and qualified articles, book introductions and reviews, and case studies on subjects within the scope of economics and social sciences can be published in the journal.

Dergi Tarihiçesi / Journal History

Derginin önceki adı / Formerly name:	ISSN	Yıl/Year	Cilt/Sayı Volume/Issue
İktisadi ve Sosyal Bilimler: Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi	-	1979	1/1
İktisat ve Sosyal Bilimler: Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi	-	1980-1982	1/2-3/1
İktisat ve İdari Bilimler: Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	-	1982	3/2
Uludağ İktisat ve İdari Bilimler Dergisi: Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	-	1983-1987	4/1-8/2
Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	-	1988-1993	9/1-14/2
Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	1301-3386	1994-2010	15/1-29/2
Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Uludağ Journal of Economy and Society	1301-3386	2011-2018	30/1-37/2

Derginin adı / Name:	ISSN	Yıl/Year	Cilt/Sayı Volume/Issue
Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Bursa Uludağ Journal of Economy and Society	1301-3386	2019-2020	38/1-39/2
e- ISSN			
Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Bursa Uludağ Journal of Economy and Society	2757-9190	2021-	40/1-

İçindekiler/Contents

Araştırma Makaleleri/ Research Articles

Rusya Federasyonu'nda Kamu Diplomasinin Gelişimi <i>Development of Public Diplomacy in the Russian Federation</i> Çağla Nur Saygısever İşcan	1
Osmanlı Dönemi Bursa'da Vakıflarda Kadın İstihdamı <i>The Women Employment in the Waqfs of Bursa</i> Dilara Sarıoğlu	15
Sokrates Temsillerinden Platon'un Sokrates'ine: Sokrates'in Savunması ve Batı Siyaset Felsefesinin Kuruluşu <i>From Representations of Socrates to Plato's Socrates: The Apology of Socrates and The Foundation of Western Political Philosophy</i> Fırat Mollaer	29
Türkiye'de İntiharın Sosyo-ekonomik ve Sosyo-psikolojik Belirleyicileri: Düzyey 2 İçin Bir Panel Veri Çözümlemesi <i>Socio-economics and Socio-psychologic Determinants of Suicide in Turkey: A Dynamic Panel Analysis at Nuts 2 Level</i> Melis Kavaklı	55
Emlak Satış Elemanlarında Yaratıcılığın Uyumcu Satış Davranışına Etkisi <i>The Effect of Creativity on Adaptive Selling Behavior in Real Estate Salespersons</i> Murat Hakan Altıntaş, Can Efecan Akhan Ve Yavuz Koçak	72
19. Yüzyıl Güney Afrika İktisat Tarihi <i>19th Century South African Economic History</i> Nihal Cihan Temizer	85
Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin Pandemiye Karşı Dirençliliğinin Ölçülmesi <i>Measuring the Resilience of Erzurum Castle Cultural Road Project Against Pandemic</i> Şebnem Zekiye Kokarca ve Tuna Batuhan	96

Rusya Federasyonu'nda Kamu Diplomasinin Gelişimi

Çağla Nur Saygısever İşcan¹

Öz

Devletlerin ulusal amaçlarını gerçekleştirme konusunda uluslararası kamuoyunun desteğinin önemini kavraması ile diplomasi alanında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Diplomaside yaşanan bu değişim, diplomasının yeni bir türü, kamu diplomasisi olarak literatürdeki yerini almıştır. Doğru yönetilmiş kamu diplomasisi politikalarının başarısı kanıtlanmıştır. Bu şekilde kamu diplomasisi devletlerin önemli bir diplomasi aracı haline gelmiştir. Yeni bir devlet olarak kurulan Rusya Federasyonu bir süre sonra, çok kutuplu dünyanın güçlü bir kutbu olma yönündeki ulusal amacını gerçekleştirmek için uluslararası kamuoyunun desteğine ihtiyacı olduğunu fark ederek yeni bir kamu diplomasisi stratejisi geliştirmeye koyulmuştur. Bu çalışmanın amacı Rusya'nın kamu diplomasisi sürecini takip ederek başarılı olup olmadığı sorusuna bir cevap bulmaktır. Bu doğrultuda, Rusya'nın takip ettiği kamu diplomasisi stratejisinin küçük bir haritası sergilendikten sonra kamu diplomasisinin teorik unsurlarından yararlanılarak atılan adımlar analiz edilmeye çalışılacak ve yukarıda sorulan sorunun cevabı aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Diplomasi, kamu diplomasisi, dış politika, rusya federasyonu, yumuşak güç.

Development of Public Diplomacy in the Russian Federation

Abstract

Significant changes have taken place in the field of diplomacy, with the understanding of the importance of international public support for states to achieve their national goals. This change in diplomacy has taken its place in the literature as a new type of diplomacy, namely public diplomacy. With the proven success of properly managed public diplomacy policies, it has become an important instrument of diplomacy of states. The Russian Federation, which was established as a new state, soon began to develop a new public diplomacy strategy, realizing that it needed the support of the international public to achieve its national goal of becoming a strong pole of the multipolar world. The purpose of this study is to find an answer to the question of whether Russia is successful by following the public diplomacy process. In this regard, after showing a small map of the public diplomacy strategy followed by Russia, the steps taken will be analyzed using the theoretical elements of public diplomacy and the answer to the question we asked above will be sought.

Keywords: Diplomacy, public diplomacy, foreign policy, russian federation, soft power.

---

¹ **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Doktora Öğrencisi, Çağla Nur Saygısever İşcan, Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, caglans@hotmail.com. ORCID: 0000-0003-2373-4288

1. Giriş

Dış politikanın barışçıl görüşmeler ve müzakereler boyutunu içeren diplomasi, Westphalian Sistem ile birlikte yüzyıllar boyunca yalnızca egemen eşit devletler arasında yürütülmüştür. Dünya tarihinin önemli bir dönüm noktası olan Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile yaşanan gelişmeler hayatın birçok alanını olduğu gibi diplomasiyi de son derece etkilemiştir. Bu dönemde Wilson İlkeleri ile gündeme gelen açık diplomasi ve uluslararası barışın sağlanması için uluslararası iş birliğini öngören Milletler Cemiyeti, diplomasiye gelenekselleşmiş anlayışlarında değişikliklere sebep olmuştur. Devletler arasındaki görüşme ve anlaşmalarda şeffaflık isteyen bu yeni diplomasi anlayışı artık yalnızca devletler arasındaki ilişkilerden de ibaret değildir. Milletler Cemiyeti'nin uluslararası sistemdeki yerini alması ile diplomasi hem devletler arasındaki ilişkilerin hem de bunların uluslararası örgütlerle ilişkilerininin barışçıl yollarla yürütülmesinin aracı haline gelmiştir.

Diplomasinin devlet tekeline çıkması ve şeffaflık ilkesinin benimsenmeye başlaması dönemin konjonktürünün de etkisi ile diplomasiye yapılan değişimlerin devam etmesini sağlamıştır. Kısa bir sürede İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmış olması, uluslararası barışın sağlanması ve korunması yönündeki çabaların daha fazla yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Savaşın bitmesi ile başlayan Soğuk Savaş bu çalışmaların yönünü şekillendirmiştir. Savaş dönemleri boyunca artan teknolojik gelişmeler, savaşların bitmesi ile günlük hayata yansımaya başlamıştır. Bu süreç ile değişen dünyada devletler hem yerel hem de uluslararası kamuoylarından daha fazla etkilenir hale gelmişlerdir. Bu doğrultuda ulusal çıkarların gerçekleştirilmesinde iç ve dış kamuoyunun desteğinin fark edilmesi diplomasi alanında önemli adımlar atılmasına sebep olmuştur.

Devletler, kamuoylarını etkileyebildiklerinde amaçlarına ulaşmalarını sağlayacak politikalarını destekleyen hikayelerin kabul edilebilirliğinin arttığını görmüşlerdir. Kısa bir süre önce Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler yalnızca devletler arasındaki ilişkilerin yürütülmesinin bir aracı olan diplomasiye uluslararası örgütlerin de kullandığı bir yöntem olmasını sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı ise diplomasiye kamuoyu unsurunu eklemiştir. Diplomasiye yaşanan bu değişim, zamanla diplomasiye yeni bir türü, kamu diplomasisi olarak literatürdeki yerini almıştır.

Soğuk Savaşın iki rakibi ve kutup liderleri ABD ve Sovyetler Birliği diplomasiye bu yeni türünü sıkça kullanmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin kamu diplomasisinde komünizmi adeta bir lokomotif olarak kullandığını söylemek mümkündür. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu kurulmuştur. Yeni bir devlet olarak kurulan Rusya Federasyonu bir süre sonra, çok kutuplu dünyanın güçlü bir kutbu olma yönündeki ulusal amacını gerçekleştirmek için uluslararası kamuoyunun desteğine ihtiyacı olduğunu fark ederek yeni bir kamu diplomasisi stratejisi geliştirmeye koyulmuştur. Bu çalışmanın amacı Rusya Federasyonu'nun kamu diplomasisi sürecini incelemek ve bu inceleme sonucunda başarılı olup olmadığı sorusuna bir cevap bulmaktır.

Bu doğrultuda öncelikle kamu diplomasisi incelenecektir. Bu inceleme literatürde eski kamu diplomasisi olarak nitelendirilen klasik kamu diplomasisi kavramı ve onun araçları ile sınırlı olacaktır. Diplomasiye ve kamu diplomasisinin yeni nesil araçları ve yöntemleri (dijital diplomasi, data diplomasisi vb.) bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ardından Rusya Federasyonu'nun kamu diplomasisi tarihi kısaca incelenirken bu strateji doğrultusunda atılan adımlar ve oluşturulan kurumlara yer verilecektir. Rusya Federasyonu'nun takip ettiği kamu diplomasisi stratejisinin küçük bir haritası oluşturulduktan sonra kamu diplomasisinin teorik unsurlarından yararlanılarak atılan adımlar analiz edilmeye çalışılacak ve yukarıda sorulan sorunun cevabı aranacaktır.

2. Kamu diplomasisi

Yüzyıllardır devletler arasında yürütülen diplomasiye, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan gelişmeler sonucu meydana gelen uluslararası örgütleri de içermesi önemli bir dönüm noktası olarak

karşımıza çıkmaktadır. (Özdağ, 2015: 27-36). Diploması yürüten aktör sayısının artması daha sonra diplomasının hedef kitlesinde de değişikliklere yol açmıştır. Geleneksel anlamda diploması, devletler arasındaki ilişkilerin barışçıl yollarla yürütülmesi anlamına gelmektedir. Bu tanım daha sonra uluslararası örgütleri de içermeye başlamıştır. Diplomaside görülen bu modernleşme, diploması türlerinde de çeşitliliğe sebep olmuştur. Bu değişiklikler diploması tarihinin iki döneme ayrılmasına sebep olmuştur. Buna göre modern anlamda diplomasının başladığı 15. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1919 yılları arasındaki dönem 'Eski Diploması'; Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından başlayan dönem ise 'Yeni Diploması' dönemi olarak adlandırılmaya başlamıştır. (Jane, 2014: 11)

Geleneksel uluslararası politikalarda askeri ve ekonomik unsurlar kimin kazanacağını belirlerken günümüzdeki durum ise kimin hikayesinin kazanacağını önemli hale getirmiştir. (Nye, 2008: 100-101) Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında önemli hale gelen hikayeler savaşı, hikayeyi anlatan aktörün güvenilirliği sorgusunu da başlatmıştır. Hikayelerinin inandırıcılığını artırmak isteyen aktörler, uluslararası kamuoyundaki kimliklerinin ve güvenilirliklerinin önemli bir unsur olduğunu fark ederek bu doğrultuda çalışmalar yürütmeye başlamıştır.

Bu değişimlerin öncesinde geleneksel diploması, devletlerin resmi temsilcileri aracılığıyla diğer devletlerin politikalarını ve görüşlerini etkilemeyi amaçlamaktadır. Modernleşme ile yaşanan gelişmeler devletlerin amaçlarını elde etmek için hedef devletin kamuoyunu da etkilemenin son derece önemli olduğunu keşfetmesine yol açmıştır. (Jane, 2014: 11) Devletler, kamuoylarını etkileyebildiklerinde politikalarını destekleyen hikayelerin kabul edilebilirliğinin arttığını görmüşlerdir. İstenilen etkinin artmasında devletin imajının önemini keşfedilmesi uzun sürmemiştir. (Melissen, 2013: 1) Bu durum daha sonra 'ulus-mekan markalama' politikalarının gelişmesini sağlayacaktır. (Avgerinos, 2009: 117) Diplomaside yaşanan bu değişim, diplomasının yeni bir türünü, kamu diplomasisini oluşturmuştur. Bu yeni türün öncelikli aracı medya olmuştur. (Gilboa, 2001: 2)

Diplomasının yeni türü kısaca, bir devletin başka bir devletin halkını ve politikalarını, kendi istekleri doğrultusunda etkileme girişimi olarak ifade edilmektedir. Hedeflediği amaçlara ulaşmak isteyen bir devlet, bu hedefi doğrultusunda ilgili kamuoylarını etkileyerek kendisine politik, ekonomik, askeri veya stratejik hareket alanları yaratmaya çalışmaktadır. Bu anlamı ile kamu diplomasisi ilk kez emekli bir diplomat ve Tufts Üniversitesi Fletcher Diploması Okulu Dekanı olan Edmund Gullion tarafından 1965 yılında kullanılmıştır. (Oktay, 2012: 127) Edmund Gullion tarafından 'Edward R. Murrow Kamu Diploması Merkezi' nin kurulması bu alandaki çalışmaları hızlandırmıştır.

Hedef kitleleri kendi amaçları doğrultusunda etkilemeyi amaçlayan kamu diplomasisi bu sebeple sık sık bir diğer dış politika aracı olan propaganda ile karıştırılmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde yoğun olarak kullanılan propaganda, hedef kitlenin düşüncelerini önemsememesi, yapımında tek yönlü iletişimin kullanılması ve genellikle doğru bilgiler içermemesi sebepleri ile olumsuz bir imaja sahiptir. (İskit, 2018: 159) Buna karşın kamu diplomasisi, çift yönlü iletişim ile hedef kitleleri önemseyerek ilgili politikaların bu doğrultuda oluşturulmasını ve hatta revize edilmesini gerektirmektedir.

Yürütülen akademik çalışmalar kamu diplomasisinin gelişimine ve anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Kamu diplomasisi ve yumuşak güç kavramları konusunda önemli çalışmalar yürüten Josph S. Nye kamu diplomasisini üç boyuta ayırarak incelemektedir. (Nye, 2008: 101-102) Her üçü de son derece önemli olan bu boyutlardan ilki günlük iletişimdir. Kamu diplomasisinin oluşturulması gereken bu ilk boyutunda aktör günlük iletişim aracılığıyla iç ve dış politika kararlarını ve bu kararların motivasyonlarını açıklamalıdır. (Nye, 2008: 101) İletişim faaliyetlerinin amaçlarla uyumlu yürütülmesini ifade eden stratejik iletişim ikinci boyutu oluşturmaktadır. Bu boyutta aktör amacına ulaşmak için belli politika veya reklam kampanyaları oluşturarak kolay iletilebilir bir tema

oluşturmaktadır. (Nye, 2008: 102) Son boyutta aktör hedef kitlede yer alan kilit isimlerle uzun yıllar boyunca kalıcı ilişkiler geliştirerek kitlenin tamamına hitap etmek yerine bu isimler üzerinden iletişime geçmektedir. (Nye, 2008: 102) Bu üç boyutun her biri, aktörün etkili bir imaj oluşturmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu imaj ile aktör hedeflediği sonuçları daha kolay veya daha hızlı elde edebilmektedir. Dolayısıyla yaratılacak bu olumlu imaj kamu diplomasisinin önemli unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Bu unsurun önemini kavrayan aktörlerin 'markalaşma' çalışmaları yürütmeye başladığı görülmektedir. Aktörlerin markalaşarak bilinirliklerini ve en önemlisi de güvenilirliklerini artırmayı hedeflediklerini söylemek mümkündür. (Gökırmak, 2012)

Soğuk Savaş'ın yaşandığı dönem kamu diplomasisinin yoğun olarak kullanılmaya başlandığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin uluslararası sistemini oluşturan iki blok arasında özellikle blok liderleri tarafından karşı bloğun kamuoyunu etkilemeye yönelik pek çok politika ve projenin yürütüldüğü görülmektedir. (Özer, 2019: 23) Yürütülen bu politikalar ile aktörler pek çok farklı amaç ve hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Kamu diplomasisi ile elde edilmek istenilen amaç ne olursa olsun aslında kamu diplomasisinin ilk ve en önemli amacı hedef kamuoylarının etkilenmesidir. (Cull, 2009: 12) İlk hedef olan ilgili kamuoyunun etkilenmesi aktörün gerçek amaçlarına ulaşması konusunda son derece hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda kamu diplomasisi ulusal çıkarlara ulaşma yolunda önemli bir 'taktik' olarak değerlendirilebilir.

Bu taktikten yararlanarak amaçlarını gerçekleştirmek isteyen aktörlerin kamu diplomasisinin pek çok disiplini içeren, disiplinler arası bir kavram olduğunu göz önünde bulundurması gerekmektedir. (Oktay, 2012: 29) İyi bir kamu diplomasisi politikası üretebilmek için mutlaka iletişim, halkla ilişkiler, sosyoloji, psikoloji ve gazetecilik gibi özel uzmanlık gerektiren alanlarda çalışan kişilerin bilgi birikiminden faydalanılması gerekir. Bu noktada, amaçlarına ulaşmak isteyen aktörlerin başarılı bir kamu diplomasisi yürütebilmek için takip etmesi gereken bazı önemli unsurlar bulunmaktadır. Bunlar: dinlemek, savunmak, kültür diplomasisi, değişim diplomasisi ve uluslararası yayıncılık faaliyetleri yürütmek şeklinde özetlenebilir. (Cull, 2009: 18-22)

Diğer bütün unsurların önemi yadsınmamakla birlikte kamu diplomasisinde dinlemenin önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Burada, kamu diplomasisinin önemli bir özelliği olan çift yönlü iletişim ön plana çıkmaktadır. Kamu diplomasisi politikaları yürüten aktörün ulaşmak ve etkilemek istediği kitleyi anlaması ve dinlemesi son derece önemlidir. Ancak bu tek başına yeterli değildir. Doğru bir kamu diplomasisi yürütebilmek için hedef kamuoyunu dinleyen aktörün aldığı cevapları politikalarına yansıtması gerekmektedir. Bunun yanı sıra kamu diplomasisi kapsamında iletilen mesajların, hedef kitlenin tarihsel ve kültürel süzgecinden geçeceği göz önünde bulundurulmalıdır. (Gökırmak, 2012) Hedef kamuoyuna ulaşabilmek için iletilmek istenen mesajların bu süzgeçlerden geçebilecek şekilde düzenlenmesi önemli bir noktadır. Kamu diplomasisi politikalarının oluşturulmasında kamuoyu etkisinin söz konusu olması, kamu diplomasisi aracılığıyla diplomasiinin demokratikleştiği şeklinde yorumlanmaktadır. Geleneksel diplomasiinin sadece devletleri içeren sürecine kamu diplomasisi ile halkın da katıldığını söylemek mümkündür.

Aktörün, bir politikayı, fikri veya genel amaçlarını diğer halkların zihinlerinde yer etmesi için aktif bir şekilde desteklemesi şeklinde ifade edilen kamu diplomasisinin savunma unsuru, aktörün hikaye savaşlarında yer alabilmesinin önemli bir koşulu olarak da değerlendirilebilir. Hikayesinin dışında aktör kültür diplomasisi yürüterek, kültür aktarımını desteklemelidir. Kültürel değerlerinin ve başarılarının uluslararası alanda bilinirliğini artırmalıdır. (Cull, 2009: 19) Bir aktörün kültürünün uluslararası kabulü, aktörün hikayesinin kabul edilirliliğini artırırken amaçlarına ulaşmasını da kolaylaştırmaktadır.

Değişim diplomasisi ile aktör, vatandaşlarını yurt dışına göndermeli ve başka devletlerin vatandaşlarının kendi ülkesine gelmesini teşvik etmelidir. (Cull, 2009: 20) Bu yukarıda bahsedilen

kamu diplomasisinin üçüncü boyutu olan kilit isimlerle kalıcı ilişkiler kurulması için de son derece önemli bir araçtır. Bu şekilde kendi ülkesine gelen kişileri daha kolay etkileyebilen aktör, vatandaşlarının gittiği ülkelerde iletişime geçtiği halklara kendisini anlatmasını da sağlayabilmektedir. Bunun daha geniş kitlelere ulaşmasının maliyetli olması uluslararası yayıncılık faaliyetlerini gerekli kılmaktadır. Daha geniş kitlelere hitap etmek isteyen aktör, yabancı kamuoyu ile iletişim kurmak için radyo, televizyon ve internet teknolojilerini kullanmalıdır. (Gilboa, 2001: 4) Bu unsur kamu diplomasisinin ilk boyutunu oluşturan günlük iletişim için de son derece önemlidir. Bu yayınlar sayesinde aktör, kendi hikayesini pek çok dilde ve pek çok kıtada dile getirebilmektedir.

Geleneksel diplomasiin gelişmesi ve demokratikleşmesi ile literatüre giren kamu diplomasisi, bu haliyle gelişimini sürdürerek kendi araçlarını geliştirmiştir. Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler sonucunda 'Yeni Kamu Diplomasisi' olarak adlandırılan bu gelişimle birlikte kamu diplomasisinin geleneksel aracı olan medyanın yanı sıra kültür ve dil merkezleri, yüksek öğretim kurumları ve burs programları, spor etkinlikleri, turizm, sağlık, film ve dizi sektörü kamu diplomasisinde etkili olmaya başlamıştır. (Oktay, 2012: 133) Bununla birlikte 21. yüzyılın baş döndüren teknolojik değişimi ile kamu diplomasisinin geleneksel aracı olarak belirtilen medyanın yanına sosyal medya da eklenmiştir. Sosyal medya hesapları üzerinden hedef kitlelerine ulaşmaya başlayan aktörler mesajlarını gerçek zamanlı olarak daha geniş kitlelere iletebilmeye başlamıştır. (Costa, 2017: 139-141) Bu şekilde devlet kurumları veya özel kuruluşlar sosyal medya hesapları üzerinden bireylere ulaşabilmekte ve bireyler tarafından ulaşılabilir. (Twiplomacy, 2020) The BCW Twiplomacy'nin yapmış olduğu çalışmaya göre 2020 yılında 189 devletin hükümetleri ve liderleri sosyal medya hesabı kullanmaktadır. 163 devletin hükümet başkanı ve 132 devletin dışişleri bakanının Twitter hesabı bulunmaktadır. Buna göre dünya üzerinde sadece Laos, Kuzey Kore, Türkmenistan ve Orta Afrika'da bir ada ülkesi olan Sao Tome ve Principe'nin Twitter hesabı bulunmamaktadır. Bu durum, uluslararası sistemin tek aktörü olan devletler ile yola çıkan diplomasiin aktörlerinin artmasına sebep olmuştur. Bu süreçte aktör olarak bireylerin de etkili olabildiği bir diplomasi anlayışı gelişmiştir. Bu haliyle kamu diplomasisinin, diplomasiin geleneksel boyutu dışında kalan alanlarını da kapsadığını söylemek mümkündür.

3. Rusya Federasyonu'nda kamu diplomasisi

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla birlikte Rusya Federasyonu (Rusya) onun ardılı olarak kurulmuştur. Kendisinden önceki yapılanmanın kalıntıları üzerine inşa edilen Rusya, bunun da etkisiyle Sovyetler Birliği'nden pek çok unsuru miras olarak almıştır. Pek çok alanda elde edilen ve hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilebilecek bu miraslara kamu diplomasisi kurumları da dahildir. Rusya'nın kurulduğu gün mevcut olan konjonktürün Sovyetler Birliği'nin bu kurumları oluşturduğu günlerin konjonktüründen çok farklı olduğu söylenebilir. Bu yüzden yeni kurulan Rusya'nın bu kurumları çağın ve yeni devletin gereklerine göre revize etmesi zorunlu hale gelmiştir. Bunun yanında yeni kurumlar ve fikirler de üretmesi gerekmiştir. Ancak bu gelişimin hemen gerçekleşmediği gözlemlenmektedir. Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünyasında blok liderlerinden birisi olan Sovyetler Birliği yıkıldığında Rus halkı yeni devletin çatısı altında önemli sosyo-ekonomik problemler yaşamıştır. Yine aynı dönemde federasyon toprakları dağılma tehlikesi geçirmiştir. (Jane, 2020a: 18)

Dağılmanın etkilerini atlatmaya çalışan Rusya, yeni uluslararası sisteme adapte olmaya çalışmıştır. Rus dış politika anlayışında 1993 yılında "Yakın Çevre Doktrini" ile başlayan yeniden yapılanma bugünün Rusya'sının açıklanmasında önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu dönemde Atlantikçi politikaların Rusya'ya fayda sağlamadığını düşünmeye başlayan Rus siyasetçiler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile kendileri gibi bağımsızlıklarını ilan eden eski Sovyet coğrafyasının önemini vurgulamaya başlamıştır. (İşyar, 2018: 94-97) Bu dönemde Rusya'nın politikalarında bir ayırım söz

konusu olmuştur: eski Sovyet cumhuriyetleri ve diğer devletler. (Saari, 2014: 54) Rus dış politikasında gündeme gelen bu değişim Rus kamu diplomasisinde de kendisini göstermektedir. Rus kamu diplomasisine yansıyan bu ayrımın daha sonra bu çerçevede oluşturulan kurumlara da yansıdığı görülmektedir.

Rusya'nın Sovyetler Birliği'nden aldığı mirasların kendisine her zaman olumlu etkileri olmadığı bilinen bir gerçekliktir. Bu konuda Rusya'nın kamu diplomasisinin en önemli amacını oluşturan ve yine ona en büyük dezavantaj sağlayan unsur, uluslararası kamuoyunda yer alan olumsuz Sovyet algısıdır. (Ekşi, 2015: 48) Bu algı Soğuk Savaş döneminin izlerini günümüze kadar taşımaktadır. Bu algı Rusya'ya yöneltilen eleştirilerin tek kaynağı değildir. Sovyet döneminin polis-devlet algısının olumsuz etkileri günümüz Rusya'sının demokratik kurumları ve özgür basını ile telafi edilememiştir. Bunun aksine Rusya'nın gelişimi bu algıyı devam ettirmiştir. Bugün Rus kamu diplomasisi hem geçmişin hem de günümüz Rusya'sının olumsuz algısıyla mücadele etmektedir.

Rus dış politikasındaki dönüşüm süreci Rusya'nın kamu diplomasisi alanında harekete geçmesini 2000'li yıllara kadar geciktirmiştir. (Ekşi, 2015: 46) Bu yıllarda yaşanan bazı olayların Rus kamu diplomasisi tarihi adına önemli dönüm noktaları olduğunu söylemek mümkündür. Bu olaylardan ilki 2004 yılında eski Sovyet etki alanları olarak sayılabilecek Bulgaristan, Romanya ve Slovenya ile birlikte eski Sovyet cumhuriyetleri olan Estonya, Letonya ve Litvanya'nın NATO'ya üyeliklerinin gerçekleşmesidir. (NATO, 2020) Bu üyelikler Rusya için pek çok konuda dönüm noktası olmuştur. 2003 yılında Gürcistan'da yaşanan Kadife Devrim ile başlayan eski Sovyet cumhuriyetlerindeki devrimler de son derece önemlidir. Gürcistan'daki devrimi 2004 yılında Ukrayna'da yaşanan Turuncu Devrim ve 2005 yılında Kırgızistan'da yaşanan Lale Devrimi izlemiştir. (Bozkurt, 2006: 124-129; Thien, 2009) Batı ile mücadelenin en önemli sahalarından birisi olan Ukrayna'da yaşanan devrim, Rusya için son derece sarsıcı olmuştur. Bu devrimin yaşanmasıyla Rusya, kendisi için jeostratejik öneme sahip olan Ukrayna'da Batı yanlısı bir yönetimin kurulmasını izlemiştir. (Ekşi 2015: 48)

Eski Sovyet coğrafyasında yaşanan bu etki kaybı, Rusya'nın kendi hikayesini anlatarak etki alanları oluşturması gerektiği konusunda adeta bir uyarı vermiştir. Bu uyarı kamu diplomasisi girişimlerinin hızlanmasına yol açmıştır. Bu durumun 2008 yılında "Rusya Federasyonu Dış Politika Konsepti"ne yansıdığı görülmektedir. Kamu diplomasisi kavramı konseptin "uluslararası insani iş birliği ve insan hakları" başlığının altında yer almaktadır. (Presedent of Russia, 2022) Kamu diplomasisinin Rusya tarafından dinler, medeniyetler ve halklar arasında diyalog ve anlayış sağlama aracı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Uluslararası insani iş birliği kamu diplomasisinin öncelikli aracı olarak görülmektedir. (Presedent of Russia, 2022) Rusya kamu diplomasisi yürüterek dünyadaki Rusya algısını geliştirmeyi, Rus iletişim araçlarının uluslararası düzeyde rolünü güçlendirmeyi, uluslararası iş birliklerinde aktif bir şekilde yer almayı; egemenliğine ve güvenliğine yönelik tehditleri püskürtmek için gerekli önlemler almayı hedeflediğini belirtmektedir. Konseptin devamında Rusya'nın dış politikasının öncelikli alanı olarak eski Sovyet coğrafyasının özellikle belirtildiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla kamu diplomasisi girişimlerinde bu coğrafyanın öncelenmesi doğaldır.

Konsept ile belirlenen kamu diplomasisi hedeflerine yönelik Rusya, girişimlerine medya ile başlamıştır. Soğuk Savaş döneminin en önemli kamu diplomasisi araçlarından birisi olan kitle iletişim araçları, bu dönemde çağdaş Rusya'nın ihtiyaçlarına göre mobilize edilerek Rus kamu diplomasisinin araçları haline getirilmiştir. Farklı dillerde uluslararası yayınlar yapılarak Rusya'ya yönelik Sovyet döneminden kalan ve günümüzde de devam eden kötü algının üstesinden gelinmek istenmiştir. (Simons, 2014: 7) Bu girişimin ilk adımlarından birisi Sovyetler Birliği döneminde göreve başlayan RIA Novosti haber ajansının modernizasyonu olmuştur. (Saari, 2014: 55) İlk radyo yayınına 1929 yılında başlayan RIA Novosti, 1961 yılında haber ajansına dönüşerek 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği'nin önemli bir kamu diplomasisi aracı olarak görev yapmıştır. (MIA Russia Today, 2020) 2013 yılında Rusya Federasyonu Başkanı Kararnamesi sayesinde MIA Russia Today adı ile uluslararası

yayın yapan bir medya grubu haline gelmiştir. 2014 yılında bu medya grubu uluslararası bir haber ajansı ve radyo olan Sputnik tarafından temsil edilmeye başlanmıştır. (MIA Russia Today, 2020) Bu ilk adımın devamı olan ve Rusya'nın uluslararası haber kanalı olarak görev yapan Russia Today (RT), 2005 yılında hayata geçirilmiştir. (Russia Today, 2020) RT, güncel olaylara alternatif perspektifler sunmayı ve uluslararası kamuoyuna Rusya'nın küresel olaylara bakış açısını anlatmayı hedefleyen klasik bir kamu diplomasisi aracıdır. İngilizce, Arapça ve İspanyolca yayın yapan RT, aynı zamanda pek çok ülkede de merkeze sahiptir. Kanalın resmi internet sayfasında ileri sürüldüğü üzere RT, yayın yaptığı 100'den fazla ülkenin 47'sinde toplam 100 milyon izleyici kitlesine sahiptir.

Sovyetler Birliği döneminde kurulan Rossiyskaya Gazeta, dağılmanın ardından Rusya Federasyonu tarafından basılmaya başlamıştır. Günümüzde kanun ve yönetmelikler hala Rossiyskaya Gazeta'da yayınlandıktan sonra yürürlüğe girmektedir. (Rossiyskaya Gazeta, 2022) Gazete, 2007 yılında başlatılan "Manşetlerin Ötesinde Rusya" isimli proje ile farklı ülkelerdeki okuyuculara Rusya'yı anlatmayı hedeflenmiştir. Bunun için internet ve mobil uygulamaları da bulunan proje, New York Times, Daily Telegraph, Washington Post, The Wall Street Journal, Le Figaro ve La Repubblica gibi pek çok önemli yabancı gazetede basılı sekme olarak yayımlanmıştır. (Rossiyskaya Gazeta, 2022) Gazete bu şekilde 16 dilde 27 devlete ve onların kamuoyuna ulaşmıştır. Proje kapsamında Rus kültürü, tarihi, mutfağı ve Rusya'daki iş fırsatları hakkında yayımlar yapılmaktadır. Projenin faaliyet alanı yalnızca bununla sınırlı değildir. Rusya'ya gezi düzenlemeyi düşünen turistlere yönelik rehberler sunun proje aynı zamanda Rusça dilinin öğrenimini desteklemek amacıyla da yayımlar yapmaktadır. (Russia Beyond, 2022) İlerleyen yıllarda Rusya "Russia Profile" ve "Meet Russia" isimli iki internet sitesi daha yayımlayarak Rusya'yı ve Rusya'ya ait tarihi ve kültürel unsurları tanıtmaya başlamıştır. (Russia Profile, 2022; Meet Russia, 2022)

Sputnik ise İngilizce, İspanyolca, Fransızca, Almanca, Arapça, Çince dahil 30'dan fazla dilde yayın yapmaktadır. (Sputnik News, 2020) 1991 yılında RIA Novosti'ye bağlı olan radyo kanalı Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Moscow Radio adını almıştır. 2013 yılında RIA Novosti'ye bağlı olacak şekilde, Voice of Russia adı ile modernize edildiği görülmektedir. Bütün bu kamu diplomasisi kanalları bugün Rus devleti tarafından desteklenmekte ve işletilmektedir. (Sputnik News, 2020) Bu şekilde kamu diplomasisinin ilk boyutu olan günlük iletişim kurma araçlarını oluşturan Rusya, bu noktadan sonra kamu diplomasisinin kültür diplomasisi unsuruna yönelmeye başlamıştır. 2007 yılında dönemin Başkanı Vladimir Putin, Rusya'nın ulusal mirasının, Rus ve dünya kültürünün önemli bir yönü olan Rus dilinin geliştirilmesi ve yurt dışında Rusça dil öğretim programlarının desteklenmesi amacıyla Russkiy Mir Vakfı'nı kuran bir kararname imzalamıştır. (Russkiy Mir Foundation, 2020)

Vakfın internet sayfasına göre son zamanlarda Rusya'da elde edilen istikrar, dikkatleri yeniden Rus dünyasının önemi ve değeri üzerine çekmiş ve günümüz dünyasında Rus dilini ve kültürünü korumak ve geliştirmek için ciddi adımlar atılması gerektiği anlaşılmıştır. Dışişleri Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı olan vakfın bütçesi hem kamu hem de özel fonlar tarafından desteklenmektedir. (Russkiy Mir Foundation, 2020) Vakfın görevleri üç başlık altında özetlenmektedir. Bunlar: Rus dili, Rus mirası ve Rus diasporasıdır. Rus dilinin ve kültürel mirasının geliştirilip tanıtılması için vakıf çerçevesinde pek çok kültür merkezleri oluşturulmaktadır. (Ekşi, 2015: 50-51) Rusya kültür diplomasisi yoluyla uluslararası kamuoyuna ve Rusya Federasyonu toprakları dışında yaşayan Rus halkına ulaşmayı hedeflemektedir. Rus diasporası vurgusunun, Rus kamu diplomasisinin önemli bir unsurunu oluşturduğu görülmektedir. (Doğan, 2015: 192) Bir diğer Sovyet mirası olan ve eski Sovyet coğrafyalarında günümüzde de hala yaşamakta olan Rus vatandaşları, Rusya'nın bu devletlere yönelik dış politikalarında olduğu gibi kamu diplomasisinde de önemli bir unsur oluşturmaktadır.

Bu vakfı, 2008 yılında Başkanlık kararı ile Bağımsız Devletler Topluluğu, Yurtdışında Yaşayan Vatandaşlar ve Uluslararası İnsani İş birliği Federal Ajansı (Rossotrudnichestvo)'nın kurulması izlemiştir. (Rossotrudnichestvo, 2022) Kısa Rus Evi olarak da bilinen ve kuruluşu Sovyetler Birliği'ne dayanan ajans, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Rossotrudnichestvo'nun amacı, devletin politikası olan uluslararası insani iş birliği faaliyetlerinin yürütülmesi ve çağdaş Rusya'nın objektif bir görüntüsünün yurt dışında tanıtılması olarak açıklanmıştır. Rossotrudnichestvo'nun öncelikli çalışma alanı olarak, Bağımsız Devletler Topluluğu devletleri gösterilmektedir. Yine bu ajans çerçevesinde Rus dilinin yurtdışında öğretiminin ve kullanımının teşvik edilmesi amaçlanmaktadır. Bunu yaparken de yine Russkiy Mir Vakfı'nda olduğu gibi Rus diasporasına son derece önem verildiği görülmektedir.

Aynı yılın takip eden aylarında yaşanan Rus-Gürcü Savaşı, eski Sovyet coğrafyasına yönelik kamu diplomasisi yürütmek amacıyla kurulan bu kuruluşların çalışmalarını gölgede bırakmıştır. Bunun en önemli sebebi bu dönemde Rusya tarafından yürütülen diplomasi *eski dönem* diplomasisine benziyor olmasıdır. Buna göre Rusya, kendi devlet çıkarları lehine diplomasi masasının kurulmasını sağlamak için onun karşıtı olan savaş yöntemini kullanmıştır. (Jane, 2020a: 29-31) Rusya'nın bu sert müdahalesi, bütün kamu diplomasisi çabalarını henüz başlamışken sekteye uğratmıştır. Yaşanan savaş eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi uluslararası kamuoyunda da Rusya'nın olumsuz imajının pekişmesine sebep olmuştur. (Tsetkova, Ruschin, 2021: 52) Bunun farkında olan Rusya, Rus kamu diplomasisinin bir diğer ayağını oluşturan eski Sovyet coğrafyası dışındaki bölgelere yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerine ağırlık vermeye başlamıştır.

Bu çerçevede 2010 yılında dönemin Devlet Başkanı Dmitry Medvedev'in imzaladığı kararname ile Alexander Gorchakov Kamu Diplomasisi Fonu kurulmuştur. (Gorchakov Fund, 2022) Fonun amacı, kamu diplomasisi alanının geliştirilmesini teşvik etmek ve Rusya'da kamu, siyasi ve iş ortamı için elverişli bir ortamın oluşturulmasını desteklemek olarak ifade edilmektedir. (Gorchakov Fund, 2022) Gorchakov Fonu, kamu diplomasisine destek sağlamak, Rus sivil toplum kuruluşlarının uluslararası iş birliğine katılımına yardım etmek ve sivil toplum kuruluşlarının dış politikaya etkin ve verimli katılımını sağlamak amacıyla faaliyetler yürütmeyi amaçlamaktadır. Bu şekilde Rus kamu diplomasisi stratejisinin ileri bir seviyeye çıkarılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Gorchakov Fonunun kurulması, Rus kamu diplomasisinin Sovyet coğrafyasına öncelik veren kabuğundan çıkması adına önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Üstelik bu kurum çerçevesinde Rusya'nın sıkça eleştirildiği bir konu olan sivil topluma vurgunun ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu noktada Rus kamu diplomasisinin iki bölgeye ayrılan stratejisinin yine bu bölgelere yönelik söylemlerde de farklılaştığı görülmektedir. Nitekim Gorchakov Fonunda sivil toplum vurgusunun, Russkiy Mir ve Rossotrudnichestvo'da isimlerinden de anlaşılacağı üzere insani iş birliği vurgusunun ağır bastığı görülmektedir. 2013 yılında bu fonun desteği ile kurulan Rus-Gürcü Halk Merkezi, savaş sonrasında Rusya'nın yaşadığı imaj kaybının düzeltilmeye çalışılmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. (GF, Georgian-Russian Center, 2020) Rusya, bu halk merkezi aracılığıyla yürüttüğü projelerle iki devlet arasındaki problemlerin çözülmesi için Rusya'nın entelektüel bir çaba harcadığı imajını yaratmaya çalışmaktadır.

Gorchakov Fonunun kurulduğu yıl, insanlar arasındaki barışı, dostluğu ve dayanışmayı güçlendirmeyi, uluslararası çatışmaları önlemeyi ve çatışma çözme ve kriz çözümünü teşvik etmeyi amaçlayan Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi kurulmuştur. (Russian Council, 2020) Kar amacı gütmeyen, akademik ve diplomatik düşünce kuruluşu, akademisyenler arasında uluslararası ilişkilerin ana meseleleri alanında daha fazla iş birliği düzenleyerek Rusya'nın küresel topluluğa barışçıl entegrasyonunu kolaylaştırmayı ve bu konuda etkili bir think tank olmayı hedeflemektedir. Konsey 2011 yılında kurulan Valdai Kulübü Vakfı'nın da kurucuları arasındadır. Valdai Kulübü ilk kez 2004 yılında entelektüel bir tartışma kulübü olarak toplanmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren

85 ülkenin büyük üniversite ve düşünce kuruluşlarından çok sayıda bilim insanının katılımı ile pek çok konferans gerçekleştirilmiştir. (Valdai Club, 2022) Son yıllarda konferanslara Rusya ve diğer ülkelerden birçok politikacı, uzman, tanınmış kişi ve kültürel figür katılmaya başlamıştır. Valdai Tartışma Kulübü Geliştirme ve Destek Vakfı ise bu kulübün çalışmalarını desteklemek ve alanını genişletmek için kurulmuştur. (Valdai Club, 2022)

Bu çabalardan yalnızca dört yıl sonra yaşanan Ukrayna Krizi'nin Rus kamu diplomasisinin çabalarını olumsuz etkilediği gözlemlenmektedir. Kriz sonrasında Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı ve Ukrayna'nın topraklarına yönelik hala devam eden Rus tehdidi, kamu diplomasisi araçlarıyla yeniden inşa edilmeye çalışılan Rus imajını uluslararası kamuoyunda sonuçsuz bırakmıştır. (Velikaya, 2018: 43) Rusya'nın Rus-Gürcü Savaşı, Suriye Krizi ve Ukrayna Krizi'nin etkisi ile kamu diplomasisinin savunuculuk unsurunu daha sık kullanmaya başladığı da görülmektedir. (Tsetkova, Ruschin, 2021: 56) 2022 yılının Şubat ayında başlayan Ukrayna Savaşı ile Rusya'nın sadece kendi devlet imajına zarar verdiği noktayı da aştığını söylemek mümkündür. 2000'li yıllardan günümüze kadar uygulanan politikalar ve işgaller, Rusya'nın Sovyetler Birliği'nden kalan olumsuz imajını sürdürmesine sebep olmuştur. (Jane, 2020a) 2022 Rus-Ukrayna Savaşı'nın uluslararası kamuoyundaki olumsuz Rus algısını zirveye çıkardığı görülmektedir. Rus Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 24 Şubat günü yaptığı konuşma ile başlayan savaş neticesinde Rus vatandaşlarının da devletlerinin bu kötü imajından etkilendiği gözlemlenmektedir. Rus sporculara, sanatçılara, eğitimcilerine ve Rus kültürüne karşı dünya çapında pek çok ilginç kararın alındığı görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekenleri Kedi Federasyonu tarafından etkinliklere katılması yasaklanan Rus kedileri ve İtalyan üniversitesinde yasaklanan Dostoyevski dersleridir. (Gogoi, 2022) Bunun yanı sıra Rusya'yı temsil eden her şeyin (sport kulüpleri, olimpiik sporcular, müzisyenler ve hatta Rus kültürüne ait öğeler) benzer yasaklardan nasibini aldığı görülmektedir. Bu yasaklar ile açıkça görülmektedir ki kamu diplomasisinin çabalarına rağmen uygulanan dış politikalar uluslararası alandaki Rus algısını her alanda olumsuz etkilemektedir.

Bu noktada Rusya'nın kamu diplomasisinin dış politikaları ile çeliştiği görülmektedir. Bu ise Rusya'nın çıkarlarının kamu diplomasisinin sağlayacaklarıyla uyumsuz olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte Rusya'nın Ukrayna üzerindeki güvenlik algılamalarının kamu diplomasisinin sabır gerektiren stratejisinin geri plana atılmasına sebep olduğu söylenebilir. Hem iç hem de dış politikaların kamu diplomasisi politikalarıyla uyumlu olması, başarılı bir kamu diplomasisi için son derece gereklidir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda her ne kadar kamu diplomasisi araçları çağın gerekleri dikkate alınarak modernize edilmiş olsa da Rus kamu diplomasisinin başarılı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Uluslararası kamuoyunda ve eski Sovyet dünyasında olumlu bir imaj yaratmaya çalışan Rusya, dış politika uygulamaları sebebiyle bu imajın sağlanmasını gerektiren güvenilirliği sağlayamamaktadır.

Rusya'nın kamu diplomasisi çalışmalarına yoğunlaştığı 2008 yılından önce Pew Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilen ankette 47 ülkenin 14'ünde Rusya ile ilgili olumlu düşünceleri olduğunu belirten; 10'un da ise olumsuz düşüncelerini belirten vatandaşlar çoğunluğu oluşturmuştur. (Pew Research Center, 2007) Aynı araştırma merkezinin 2015 yılında 40 ülkenin vatandaşı ile gerçekleştirdiği araştırma Rusya'ya yönelik görüşler %51 olumsuz, %30 olumlu olacak şekilde sonuçlanmıştır. (Pew Research Center, 2015) 2022 yılının bahar döneminde 18 ülke vatandaşı ile gerçekleştirilen araştırmada ise Rusya'ya yönelik düşüncelerin %85 olumsuz, %10 olumlu olduğu görülmektedir. (Pew Research Center, 2022) Bu veriler Rusya'nın kamu diplomasisinin başarısızlığını ortaya koymaktadır. Rusya 2008 yılında onaylanan dış politika konseptinde belirtilen dünyada Rusya algısını olumlu yönde geliştirme hedefini gerçekleştirememiştir. Rusya bu hedefine ulaşmak için gerekli araçları geliştirmiş olmasına rağmen beklediği sonucu elde edememiştir.

4. Sonuç

2000'li yıllarda yoğunlaşmaya başlayan Rus kamu diplomasisi politikaları incelendiğinde bu politikaların temelde iki faaliyet sahasına ayrıldığı görülmektedir. Bu sahalardan ilki ve Rusya'nın son derece önem verdiği eski Sovyet coğrafyası, Rus dış politikasında 1993 yılında yaşanmaya başlayan dönüşüm ile önemini kanıtlamıştır. Rusya bu coğrafyanın insanlarının zihinlerinde olumlu bir Rus imajı yaratmak için Sovyetler Birliği ve hatta bazı bölgelerde Çarlık Rusya'sı döneminin ortak tarih anlayışını avantaj olarak kullanmak istemektedir. Bu bölgelerin insanlarının pek çoğu bir zamanlar Sovyetler Birliği çatısı altında ve Ruslar ile birlikte yaşamışlardır. Bu durumun sağlamış olduğu ortak dil Rusça anlayışı ve 70 yıla dayanan tarih ve kültür birliği, Rusya'nın bu bölgelerde kendi hikayesini anlatmasını kolaylaştırmaktadır. Üstelik Rusya, bunu yaparken bu insanların zihinsel süzgeçlerinin de yapısını tanımanın avantajına sahiptir.

Bu sahada Rusya'nın üzerinde durduğu bir diğer unsur, Rus diasporasıdır. Sovyetler Birliği yönetiminde Sovyet Rusya vatandaşı olan bu insanlar bugün Rusya Federasyonu vatandaşlarıdır. Bu insanların birçoğu Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra buldukları topraklarda kalmaya devam etmişlerdir. Bu insanlar Rus diasporasını oluşturmaktadır. Rusya bu coğrafyadaki insanlara Russkiy Mir Vakfı ve Rossotrudnichestvo Ajansı üzerinden ulaşmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada incelendiği üzere birçok Rus kamu diplomasisi kurumu bu unsura dayanan faaliyetler yürüterek hem bölgedeki Rus vatandaşlarının Rusya ile bağlarını güçlendirerek vatandaşlıklarını hatırlatmayı hem de bu insanlar aracılığıyla bölgenin yerli unsurlarına ulaşmayı hedeflemektedir.

Rusya'nın diğer kamu diplomasisi sahasını oluşturan Sovyet coğrafyası dışındaki bölgeler, uluslararası kamuoyu, Rus kamu diplomasisinde özellikle 2008 Rus-Gürcü Savaşı sonucunda oluşan konjonktürle yoğun olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu savaşın uluslararası kamuoyunda yarattığı negatif Rus imajını tersine çevirmek isteyen Rusya, bu dönemden sonra hayata geçirdiği yeni kuruluşlarla demokrasinin önemli unsurlarından birisi olan sivil toplum kuruluşlarını desteklemeye başlamıştır. Rusya'nın bu coğrafya özelinde Gorchakov Fonu ve Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi ile çalışmalar yürüttüğü görülmektedir.

Her iki faaliyet sahasında yer alan ve Sovyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na miras kalan negatif Sovyet-Rus algısı, Rus kamu diplomasisi stratejisinin en önemli odak noktalarından birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Rusya, bu çalışmada incelenen kurumlar, araçlar ve faaliyetler aracılığı ile her iki coğrafyada da bu imaj ile mücadele etmektedir. Ancak bu olumsuz imajın tek kaynağının Rusya'nın omuzlarında taşıdığı Sovyet mirası olduğunu söylemek eksik kalacaktır. Mevcut Rusya'nın hem iç hem de dış politikalarının bu imajın pekişerek devam etmesine yol açtığı görülmektedir.

Olumsuz imajı tersine çevirmek amacıyla atılan adımların yukarıda bahsedilen kamu diplomasisinin boyutları ve başarılı bir kamu diplomasisi için dikkate alınması gereken unsurlar bağlamında incelenmesi bu çalışma için önemli bir değerlendirme kriteri oluşturmaktadır. 2005 yılında medya sektöründe başlayan modernist dönüşümler aracılığı ile Rusya, kamu diplomasisinin ilk boyutu olan günlük iletişim kanallarını oluşturmaya çalışmıştır. Oluşturulan bu medya araçları ile Rusya başarılı bir kamu diplomasisi için gereken fikir savunuculuğunu ve bu fikri uluslararası kamuoyuna anlatmayı hedeflemiştir. Oluşturulan medya grubu ile bir diğer önemli unsur olan uluslararası yayıncılık faaliyetleri yürütme hedefi de gerçekleştirilmiştir. 2007 yılında Russkiy Mir ile başlayan çağdaş Rus kamu diplomasisi kurumlarının kuruluş süreci kamu diplomasisinin stratejik boyutu olan kilit isimler ile kalıcı bağlar oluşturma hedefine hizmet etmiştir. Bu şekilde kamu diplomasisinin önemli unsurları olan kültür ve değişim diplomasisi de desteklenmiştir.

Yapılan incelemeler sonucunda Rus kamu diplomasisinin başarılı olması beklenebilirdi. Ancak Rusya'nın kamu diplomasisi politikası önemli bir hata yaparak bu çalışmaların beklenen etkiyi yaratmasından uzak kalmasına sebep olmuştur. Başarılı bir kamu diplomasisinin kilit unsuru olan

dinleme ve önemli bir boyutu olan stratejik iletişim yönündeki eksiklikler başarısızlıkta son derece etkili olmuştur. Kendi fikirlerini anlatan ve savunan kanallar oluşturan Rusya fikirlerini etkilemek istediği insanların ne düşündüğüne önem verme konusunda eksik kalmıştır. Bu eksikliği ise stratejik iletişim olarak değerlendirdiğimiz ulaşılmak istenilen amaçlar doğrultusunda politikaların ve iletişim faaliyetlerinin uyumunun sağlanamaması takip etmiştir. Rusya'nın kamu diplomasisi yürüterek oluşturmaya çalıştığı imajın aksi yönde politikalar izlemesi inandırıcılığını ve güvenilirliğini zedelemektedir. Bütün bu unsurlar göz önünde bulundurularak Rusya'nın kamu diplomasisinin başarılı olmaktan uzak olduğu düşünülmektedir. 2022 yılında başlayan Rus-Ukrayna Savaşı bu başarısızlığın yakın ve orta vadede devam edeceği beklentisine sebep olmaktadır. Bu savaşın Rus imajına etkisinin tamir edilmesinin uzun sürmesi, maliyetli olması ve istikrarlı bir çaba gerektirmesi beklenmektedir. Ancak her şeyden önce başarılı bir Rus kamu diplomasisi için dış politikada uygulanan ile kamu diplomasisi ile elde edilmek istenilen arasındaki farklılık gözden geçirilmelidir.

Kaynakça

- Avgerinos, K. P. (2009). Russia's Public Diplomacy Effort: What the Kremlin is Doing and Why it's Not Working, *Journal of Public and International Affairs*, 115-132. <https://jpia.princeton.edu/sites/jpia/files/2009-6.pdf>.
- Bozkurt, S. (2006). Bağımsız Devletler Topluluğu'nda Renkli Devrimler- Kırgızistan Örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1 (1), 118-138. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademikincelemeler/issue/1559/19194>
- Costa, V. (2017). Shaping Diplomacy Through Social Media Networks in the 21st Century. *Romanian Journal of History and International Studies*, 4, (1), 139-154. https://core.ac.uk/display/268389877?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1
- Cull, N. J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles: Figueroa Press. <https://www.uscpubliediplomacy.org/sites/uscpubliediplomacy.org/files/useruploads/u35361/2009%20Paper%202.pdf>
- Doğan, E. (2015). Rusya Federasyonu'nda Kamu Diplomasisi: Evrim ve Kurumlar. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Marmara University Journal of Political Science*, 3 (2), 179-194. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marusbd/issue/16984/177506>
- Ekşi, M. (2015). Rusya'nın Kamu Diplomasisi: Dış Politika Davranışlarıyla Çelişme Paradoksu.
- Gilboa, E. (2001). Diplomacy in the Media Age: Three Models of Uses and Effects. *Diplomacy and Statecraft*, 12 (2), 1-28. <https://doi.org/10.1080/09592290108406201>
- Gogoi, M. (2022). No Dostoevsky in Italian university, ban on Russian cats-fallout of Russian-Ukraine war. *The Print, World*. <https://theprint.in/world/no-dostoevsky-in-italian-university-ban-on-russian-cats-fallout-of-russia-ukraine-war/860830/>
- Gorchakov Fund. About Us. Mission and Goals. <https://en.gorchakovfund.ru/portal/page/2902cca9-09f4-4a53-b9ed-868b5977a57b>
- Gorchakov Fund. Georgian-Russian Center. <http://gorchakovfund.ru/en/georgia/>
- Gökırmak, M. (2012). Küreselleşen Dünyada Diplomasi: Kamu Diplomasisi. Kamu Diplomasisi Enstitüsü. <https://www.kamudiplomasisi.org/ana-sayfa/44-makaleler/124-kuereselleen-duenyada-diplomasi-kamu-diplomasisi-.pdf>
- İskit, T. (2018). 21.Yüzyılda Diplomasinin Özellikleri. T. İskitli, B. Yüce Dural (Der.), *Diplomasi Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 152-176. <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/ULI407U/ebook/ULI407U-12V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf>
- İşyar, Ö. G. (2018). *Avrasya ve Avrasyacılık*. Bursa: Dora Yayınevi. Bursa.

- Jane, M. (2014). Pre-Westphalian ve Westphalian Dönemden Post-Westphalian Döneme Gerçekleşen Diplomasinin Değişen Rolünün Analizi [Yüksel Lisans Tezi Uludağ Üniversitesi]. <http://193.140.245.211/bitstream/11452/4721/1/380114.pdf>
- Jane, M. (2020). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Diplomasinin Analizi (1991-2018). *Diplomasi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1616533>
- Karadeniz Araştırmaları*, 45, 43-56. http://www.karam.org.tr/Makaleler/1516911181_04.Muharrem%20EK%c5%9e%c4%b0.pdf
- Meet Russia. <https://meetrussia.online/>
- Melissen, J. (2013). Public Diplomacy. A. F. Cooper, J. Heine, R. Thakur (Der.). Oxford Handbooks of Modern Diplomacy, Oxford University Press.
- MIA Russia Today. Agency History. https://xn--c1acb12abd1kab1og.xn--p1ai/about_us/
- NATO. What is NATO?. <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html#>
- Nye, J. S. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 616, 94-109. <https://pdfs.semanticscholar.org/c9f6/afe1d5352b44f51c6d9d4005f2b1fa644577.pdf>
- O Rossotrudnichestve. Rossotrudnichestvo. <https://rs.gov.ru/about-foiv/>
- Oktay, E. G. (2012). NATO'nun Dönüşümü ve Kamu Diplomasisi'nin Artan Rolü. *Uluslararası İlişkiler*. 9 (34), 125-149. <https://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2014/12/Natonun-Donusumu-ve-Kamu.pdf>
- Özdal, B. (2015). Diploması. B. Özdal, R. K. Karaca (Der.), *Diploması Tarihi* 1, Bursa: Dora Yayınları, 27-52.
- Özer, U. (2019). Definition and Importance of Diplomacy. E. Akdemir (Der.), *Diplomacy*, Anadolu University Publication. <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/ULI110U/ebook/ULI110U-18V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf>
- Pew Research Center. (2007, June). Global Unease with Major World Powers. <https://www.pewresearch.org/global/2007/06/27/chapter-7-views-of-russia/>
- Pew Research Center. (2015, August). Russia, Putin Held in Low Regard around the World. <https://www.pewresearch.org/global/2015/08/05/russia-putin-held-in-low-regard-around-the-world/russia-image-08/>
- Pew Research Center. (2022, June). Overwhelmingly negative views toward Russia. https://www.pewresearch.org/global/2022/06/22/international-attitudes-toward-the-u-s-nato-and-russia-in-a-time-of-crisis/pg_2022-07-22_u-s-image_3-01/
- President of Russia. The Foreign Policy Concept of the Russian Federation. (January 12, 2008). <http://en.kremlin.ru/supplement/4116>
- Rossiyskaya Gazeta. About The Newspaper. <https://rg.ru/pages/about>
- Rossotrudnichestvo. About Rossotrudnichestvo. <http://rs.gov.ru/en/about#%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F>
- Russia Beyond. About Us. <https://www.rbth.com/about>
- Russia Profile. <http://www.russiaprofile.org/>
- Russia Today. About Us. <https://www.rt.com/about-us/>
- Russian Council. General Information. <https://russiancouncil.ru/en/about/>
- Russkiy Mir Foundation. About Russkiy Mir Foundation. <https://russkiymir.ru/en/fund/index.php>
- Saari, S. (2014). Russia's Post-Orange Revolution Strategies to Increase its Influence in Former Soviet Republics: Public Diplomacyporusskii. *Europe-AsiaStudies*, 66(1), 50-66, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668136.2013.864109>

- Simons, G. (2014). Russian public diplomacy in the 21st century: Structure, means and message. *Public Relations Review*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.pubrev.2014.03.002>
- Sputnik News. About Us. <https://sputniknews.com/docs/about/index.html>
- Thien, P. P. 'Explaining the Color Revolutions', e-international relations, <https://www.e-ir.info/2009/07/31/explaining-the-color-revolutions/>
- Tsetkova, N., Ruschin, D. (2021). *Journal of Politital Marketing*, 20:1, 50-59.
- Twiplomacy. (2020). Twiplomacy Study 2020. <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2020/>
- Valdai Club About. <https://valdaiclub.com/about/valdai/>
- Velikaya, A. (2018). "Russian Approach to Public Diplomacy and Humanitarian Cooperation". *Rising Powers Quarterly*. Volume 3, Issue 3, 39-61.

Summary

Diplomacy, which includes the peaceful negotiations and negotiations dimension of foreign policy, has been carried out only between sovereign equal states for centuries together with the Westphalian System. The developments with the end of the First World War caused changes in the traditional understanding of diplomacy. The outbreak of the Second World War in a short time caused more intensification of efforts to establish and maintain international peace. In this process, in the changing world, states have become more affected by both local and international public opinion. In this direction, the realization of the importance of the support of the domestic and foreign public in the realization of national interests has led to important steps in the field of diplomacy. This change in diplomacy has taken its place in the literature as a new type of diplomacy, public diplomacy.

After the collapse of the Soviet Union in 1991, the Russian Federation was established. After a while, the Russian Federation, which was established as a new state, started to develop a new public diplomacy strategy, realizing that it needed the support of the international community in order to realize its national goal of being a strong pole of the multipolar world. Built on the remnants of its predecessor, Russia inherited many things from the Soviet Union. Public diplomacy institutions are included in these legacies obtained in many fields and can be evaluated both positively and negatively. It can be said that the conjuncture that existed on the day Russia was founded is very different from the conjuncture of the days when the Soviet Union established these institutions. Therefore, the newly established Russia had to revise these institutions according to the requirements of the era and the new state.

The transformation in Russian public diplomacy remained in the background until the 2000s due to the transformation process in Russian foreign policy. Some developments in these years enabled Russia to concentrate in the field of public diplomacy. The year 2008 marked the beginning of this transformation. With its foreign policy concept published in 2008, Russia has signaled that it will carry out studies in the field of public diplomacy. Russia started its initiatives with the media. Mass media, was mobilized according to the needs of contemporary Russia in this period and became the tools of Russian public diplomacy. After this, Russia started to turn to the cultural diplomacy element of public diplomacy. It is seen that the initiatives in this period concentrated on the geography of the former Soviet Union. Again, it is seen that the emphasis on the Russian diaspora constitutes an important element of Russian public diplomacy.

The Russian-Georgian War in 2008 interrupted all public diplomacy efforts. The war has reinforced the negative image of Russia in the international public opinion. This war enabled Russian public diplomacy to turn out of the Soviet geography. It is seen that the strategy of Russian public diplomacy, which is divided into two regions, also differs in the discourses on these regions. It is seen that the emphasis on humanitarian cooperation outweigh in the former Soviet geography and the emphasis on civil society out of this geography. It is observed that the Ukrainian Crisis has negatively affected the efforts of Russian public diplomacy. The annexation of Crimea by Russia left the image of Russia, which was tried to be reconstructed by means of public diplomacy, inconclusive in the international public opinion. It is possible to say that with the Ukraine War that started in February 2022, Russia has surpassed the point where it only damaged its own state image. It is seen that this war has brought the negative Russian perception in the international public opinion to its peak.

In the example of Russia, it is clearly seen that the foreign policies implemented despite the efforts of public diplomacy negatively affect the perception of the international public opinion in every field. Russia, which is trying to create a positive image in the international public and the former Soviet world, cannot provide the reliability that requires this image due to its foreign policy practices. It is seen that Russia's public diplomacy contradicts its foreign policies. It is extremely necessary for a successful public diplomacy that both domestic and foreign policies are compatible with public diplomacy policies. Considering all these, it would not be correct to say that Russian public diplomacy is successful, although the tools of public diplomacy have been modernized taking into account the requirements of the age.

Osmanlı Dönemi Bursa Vakıflarında Kadın İstihdamı

Dilara Sarıoğlu*

Öz

Bu çalışma, vakıflarda çalışan kadın personelleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Öncelikle çalışmada mekan olarak Bursa seçilmiştir. Kaynak olarak hurufat defterleri kullanılmıştır. Hurufat, vakıf görevlilerinin atama kayıtlarının yer aldığı defterlerdir. Bursa'ya ait toplam yirmi bir hurufat defteri bulunmaktadır. Kayıtlara göre toplam elli beş kadın görevli tespit edilmiştir. Otuz dokuz kadının müteveli, on beş kadının duagu ve bir kadının aşçı olarak bir vakıf kurumuna ataması yapılmıştır. Hurufat defterleri ile kadınların atandıkları vakıflar, atanma nedenleri ve aldıkları ücretler de tespit edilebilmektedir. Böylece Bursa'da kadınların, vakıflarda hangi ölçülere göre istihdam edildikleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kadın, vakıf, istihdam.

The Women Employment in the Waqfs of Bursa

Abstract

The aim of this study is to find out women who work in the waqfs. In this study is determined as a region in Bursa. Hurufat was utilized as a source. Hurufat are the defters in which records the appointment of staff in waqfs. Bursa has total of twentyone Hurufat defters. According to records, have been identified a total of fiftyfive the women staff. Thirty nine women are müteveli, fifteen women are duagu and a woman is cook. Thank to hurufat defters, can determine the foundation to which women are appointed, there are reasons for their appointment and their wages. Thus, it was tried to evaluate the measures what women are employed in waqfs in Bursa.

Keywords: Women, waqf, employment.

1. Giriş

Sheila Margaret Pelizzon, kadının konumunun değişimini irdelediği kitabında, kadının vasıfları ne olursa olsun, ne kadar çok dil bilirse bilsin, başka ne yetenekleri olursa olsun işverenlerin mutlaka "On parmak yazabilir mi?" sorusunu sorduklarını belirtir (Pelizzon, 2009: 379). Bu durumun dışında kadınların iş hayatlarında karşılaştıkları başka problemler de vardır. Örneğin evin ekonomik olarak

* **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, dlrsarioglu@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7531-4475.

sorumluluğunun erkek tarafından karşılandığı düşüncesi, bazen kadınların emeklerinin karşılığının daha azına razı olmalarına sebep olmaktadır.

Bu tarz problemler özellikle de son yıllarda kadınların iş hayatında aktifleşmesiyle çoğalmıştır. Hafızamızı biraz zorlayarak geçmişte başka bir ifadeyle Osmanlı'da kadınlar ne kadar iş hayatında yer alabilmiştir diye düşünebiliriz. Eğer aktif olabiliyorlarsa bu durumu hangi konumda gerçekleştirebiliyorlardı?

Öncelikle Osmanlı kadınının herhangi bir devlet görevinde yer alma hakkının olmadığını belirtmek gerekir (Dingeç, 2010: 11). Hatta bu hakkın olmayışını, Nancy Micklewright'in sarayda sanatçı olarak çalışan kadın bulunmadığını ifade eden cümlelerinde de bulabiliriz (Micklewright, 2014: 153). Ancak Harem-i Hümayun'da görevli olan kadınları devlet hizmetinde çalışan kategorisinde ele alabiliriz. Çünkü haremdeki cariyeler idari veya hizmet alanı gibi farklı pozisyonlarda görev almışlardır.

Osmanlı'da büyük ihtimalle çalışan kadın nüfusu toplam kadın nüfusuna göre sayı açısından azdır. Lakin bu durum ilginç karşılanmamalıdır. Her şeyden önce kadının çalışma sorunsalı daha çok günümüze ait bir durumdur. Osmanlı gibi geleneksel bir toplumda kadınların çalışmasına ne kadar ihtiyaç duyulmuştur? Veya o dönemin insanının, zihin dünyasında kadının çalışması gibi bir fikrin karşılığı var mıydı?

Olanaksızlıklar ve düşünce yapılarına rağmen kadınlar üretici konumda olmayı başarabilmişlerdir. Suraiya Faroqhi Osmanlı'da iplik işinde, dokumacılıkta çalışıp ürünlerini satan kadınlardan bahsetmektedir. Hatta bazıları hamamlarda veya zengin ailelerin yanında hizmetçi olarak çalışıyorlardı (Faroqhi, 2014: 9). Konuya dair ilginç bir örneği Haim Gerber'in Bursa kadınlarını incelediği çalışmasında görebilmek mümkündür. Sekiz kadın, ipek tacirleri üyelerini dava etmişlerdir. Davacı konumundaki kadınlar ipek ip üreticisiydiler. Herhangi bir loncaya bağlı değillerdi. Ürünlerini istedikleri yerde satmalarını sağlayan bir imtiyaza sahiptiler. Büyük ihtimalle lonca üyeleri rekabet yarattıkları için kadınların satışına engel olmaya çalışıyorlardı. Kadınlar ellerindeki imtiyazı göstererek mahkemeyi kazanmışlardı. Bir müddet sonra lonca üyeleri kadınları tekrar şikayet etmişlerdi. Gerekçeleri ise kadınların mallarını kendi pazarlarında satmalarıydı. Ayrıca lonca üyeleri, tüccarların vergilerini de paylaşıyorlardı. Kadınlar diğer dava da olduğu gibi yine imtiyazlarını mahkemeye sundular. Çünkü imtiyaz ile lonca vergisinden muaftılar. Böylece davayı tekrar kazandılar (Gerber, 1998: 337-338).

1.1. Harem-i Hümayun ve kadın

Harem, Akkadca örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek; ayırmak, tecrit etmek anlamında haramu(m) kelimesinden gelmektedir. Arapça ise korunan, mukaddes ve muhterem olan şey veya yer anlamına gelir (Özaydınlı, Bozkurt, 1997: 132).

Osmanlı özelinde bakıldığında Harem-i Hümayun ifadesi hem haremi hem de Enderun'u kapsamaktadır. Enderun devlet hizmetinde görev alacak erkeklerin harem ise kadınların yetiştirildiği bir kurumdur (İpşirli, 1997: 135).

Cariyelere ilk olarak okuma, yazma ve dini bilgiler öğretiliyordu. Daha sonra yeteneklerine göre musiki, biçki dikiş, nakış dersleri verilir. Bu eğitimin içerisine saray adabı ve sofraya hizmetleri de dahildi. İlk eğitim dönemi acemilik olarak nitelendirilirdi. İlerleme gösterenler kalfa ardında usta olarak yükselirdi (Terzi, 2021: 53).

Cariyeler idari veya farklı hizmet alanlarında çalışıyorlardı. Valide Sultan harem amiriydi. Kethüda Kadın, Valide Sultan'a yardımcı olan idari statüdeki kişiydi. Çamaşır Usta, hamam külhanından sorumlu Külhan Usta, padişahın kahvesini pişiren Kahveci Usta, padişah abdest alırken elini yüzünü

yıkamasına yardım eden İbrikdar Usta ve şerbet, çerez gibi gıda ve içecekleri koruyan Kilerci Usta gibi değişik pozisyonlarda görev yapan kadınlar vardı (Uluçay, 1963: 270).

Harem-i Humayun'da farklı alanlarda yetişmiş cariyeler de mevcuttu. Örneğin 1676-1681 yılları arası çok sayıda sanatçı cariyeye alınmıştır. Sanatçı cariyeler çoğunlukla musiki ve seyirlik oyunlarda ustalaşmışlardı. Seyirlik oyunlarda kuklabaz, hayalbaz, lubetbaz musiki konusunda tanbur ve çöğür çalabilenler tercih edilmiştir (Özmutlu, 2014: 1034). Cariyelere sanat eğitimi verilmesi de mümkündür. Örneğin 1679 yılı Mayıs-Haziran aylarında Neyzen Mehmed üç cariyeye ney eğitimi vermiştir. Bu tarz eğitim alan cariyeye örneklerini çoğaltmak mümkündür (Özmutlu, 2014: 1051). Harem-i Hümayun, hem bir okul, hem uzmanlaşma alanı sağlayan bir kurum olarak kabul edilebilir. Ancak yetişen cariyelerin yine saray içinde hizmet vermeleri sebebiyle bir tür iç içe geçmişlik sözkonusudur. Başka bir ifadeyle saray hizmet verecek personeli kendi imkanlarıyla yetiştirmiştir.

Kadınlar padişah dışında valide sultan, şehzadeler, padişah kadınlarına da hizmet veriyorlardı. Örneğin I. Mahmud döneminde baş kadının yirmi cariyesi, diğer beş kadının sekiz ile on üç arasında değişen cariyeleri vardı (İpşirli, 2017:59). Ayrıca kethüda kadın gibi yüksek statülü kadınların da cariyeleri bulunmaktaydı (İpşirli, 2017:63).

1.2. Vakıf kurumu ve kadınlar

Osmanlı kadını ile vakıf kurumu arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Kadınlar, vakıf kurumu içerisinde farklı şekillerde konumlandırılabilir. Örneğin ilk olarak kadınları vakıf kurucusu olarak görüyoruz. Ardından kurulan herhangi bir vakıftan yararlanması istenen kişiler arasında kadınlar da olabiliyordu. Son olarak vakıf personeli olarak da kadınların varlığı mevcuttur. Yani kadın vakıf ilişkisinin çok yönlü olduğunu söylemek mümkündür.

İlk olarak vakıf kuran kadınları mercek altına aldığımızda, kurucu kadınların, tavandan tabana geniş bir profil çizdiğine şahit olabilmekteyiz. En başta saray mensubu kadınlar başı çekmiştir. Çünkü onların kurdukları vakıflar hayratlarının büyüklüğü ile dikkat çekmektedir. Bu, onların sadece hakim oldukları servetler ile açıklanabilecek durum değildir. Her şeyden önce vakıf kurmanın Osmanlı'da bir devlet politikası olduğunu görüyoruz. Osmanlı gibi toprakları geniş bir devletin hakimiyet kurduğu her yere belirli hizmetler götürmesi pek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan bir bölge veya yerleşim yerinin yol ve su gibi temel ihtiyaçları vardı. Eğer Müslüman bir yerleşim bölgesi ise bir cami eksikliği de ortaya çıkabilirdi. Caminin aydınlatma, bakım ve çalışanların ücretleri gibi masrafları da vardı. Bu ihtiyaçlar çoğunlukla vakıflar tarafından karşılanmıştır. En başta padişahlar büyük vakıflar kurmuşlardır. Büyük ihtimalle halka bir şekilde rol model olmaya çalışmışlardır. Kendileri de vakıflar kurarak halkı teşvik etmeye çalışmış olabilirler.

Konuyla ilgili pek çok örnek verilebilir. Fakat hepsine değinmek mümkün olmayacağı için hayır yapan kadınların bazılarını değineceğiz. Örneğin Vuslat Kadın hayır işleri yapmış hanedan mensuplarından. Kendisi I. Mahmut'un kadınlarından. Vuslat Kadın, Medine'de bir darüşşifa ile Kasımpaşa Eyyühüm Efendi Mahallesi'de bir çeşmeyi yeniden inşa ettiriyor. Belgelerden bu yapıların önceden harap bir halde buldukları anlaşılmaktadır (Çakmak, 2019: 77). Vakfın gelirleri ise sultan Mahmut'un kendisine temlik¹ ettiği bir çiftlik, arsa ve çeşitli dükkanlardır (Çakmak, 2019: 79-81).

¹ Bir eşyanın mülkiyet hakkının veya mali hakkının başkasına devredilmesidir. Bilal Aybakan, "Temlik", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 40 (2011), s 428-430.

Nakşidil Sultan ise I. Abdülhamid'in yedinci kadınefendisidir. Onun en bilinen hayratı kendi adı ile anılan külliyesidir. Fatih Camii'nin kible yönünde, Tabhane Medresesi'nin karşısında bulunmaktadır. Külliyyede² sıbyan mektebi, sebil, çeşme, türbe ve birkaç oda yer almaktadır (Sarıcaoğlu, 2006: 344).

Nakşidil Sultan'ın yaptığı hayır işleri sadece külliyyeden ibaret değildir. O aynı zamanda Sultanahmet semtinde bir çeşme yaptırmıştır. Hayratı, bugün eski hapishane binasının deniz cephesinde bulunmaktadır. Ayvansaray Karabaş Mahallesi'nde bulunan Çınarlıçeşme Mahallesi Mescidi'ne bir sıbyan mektebi yaptırıyor. Hatta mescid sultanın ismiyle anılmaya başlamıştır. Nakşidil saray mensubu kadınların daha önceden yaptırdıkları eserlerin yenilenmelerine de katkıda bulunmuştur. Üsküdar Sarıkadı'da bulunan Nurbanu Valide Sultan'ın çeşmesi de bu tarz eserlerden biridir (Sarıcaoğlu, 2006: 344).

Osmanlı'da saray mensubu kadınlar arasında Hürrem Sultan gibi etkin bir figürden bahsetmemek mümkün gözükmemektedir. Onun da önemli hayır işlerine imza attığı görülmektedir. Öncelikle İstanbul Haseki'de Mimar Sinan'a bir külliye yaptırmıştır. Külliyyenin içinde cami, medrese, darüşşifa, sıbyan mektebi, hamam, kervansaray ve su tesisleri bulunmaktadır (Kala, 2019: 122).

Hürrem Sultan'ın hayır faaliyetlerinin İstanbul dışına uzandığını görülmektedir. Kudüs'te yine bir külliye yaptırmıştır. Tipik bir külliye örneği olarak bu yapı da cami, imaret ve tekke gibi binalardan oluşmaktadır³ (Kala, 2019: 122).

Vakıf kuran kadınlar sadece hanedan mensubu değildi. Halktan herhangi bir kesimden kadınların da kurdukları vakıflar mevcuttu. Bunlar hanedan vakıflarına göre daha düşük bütçelilerdi. Ayrıca kuruldukları yer itibarıyla Osmanlı'nın farklı bölgelerine uzanmak mümkündür.

Hacı Mustafa kızı Havva Hatun Kütahya Etrafşehir Nahiyesi'ne bağlı Göveççi Köyü'nde yaşamaktadır. Havva Hatun kendisine ait miri toprağını duvar ve meyve ağaçlarıyla beraber 1852'de vakfetmiştir. Havva Hanım aynı zamanda köyde bir çeşme yaptırmıştır. Vakfettiği bahçenin ağaçlarının meyvelerinden gelen gelir çeşmenin bakımı için harcanacaktır. Köy camisine mum yağı alınacaktır. Eğer vakıf, şartları yerine getiremezse gelir fakir Müslümanlar yararına kullanılacaktır. Havva Hanım hayatta olduğu müddetçe mütevellilik görevini kendisi yapacaktır. Vefatından sonra kızları Havva ile Fatma tevliyeti devam ettireceklerdir (Zeyrek, 2007: 82-83).

Bir başka örnek Ankara'dan verilebilir. Ümmi binti Cemal, Ankara Baklacı Mahallesi'nde yaşamaktadır. 5000 akçe bağışlayarak vakfını kurmuştur. Vakfın izine ilk defa 1522 tarihli defterde rastlanılmaktadır. Ümmi binti Cemal günde iki defa cüz okunmasını şart koşturmuştur. Birini muallimhanedeki muallim diğerini mahalle mescidinin müezzini yerine getirecektir. Vakfın geliri için paylaşım yapılmıştır. Buna göre gelirin 600'ü cüzhanlara, 100'ü mütevelliyeye ve 50'si nazıra verilecektir (Çınar, 2012: 297).

Son olarak Arnavutluk'ta Alime binti Abdullah isimli kadın, vakfı için bir ev bağışlamıştır. Şartlarına göre hayatta olduğu müddetçe evde Memi bin Abdullah ile birlikte oturacaktır. Alime Hanım'ın vefatından sonra Memi ve ardından Memi'nin evladının oturmasını belirtmiştir. Eğer Memi'den sonra soy kesilirse fakir ve dindar bir kişi evde ikamet edecektir. Alime Hanım sonuncu kişinin fasık ve facir belirtmiştir. Bu kişi ikamet karşılığı Alime Hanım'ın ruhu için her gün üç İhlas okuyacaktır. Mahalle ahalisi eve nazır olacaktır. Ayrıca evin tamiri, bakımı gibi işleri evde yaşayan kişi yapacaktır (Doğan, 2021: 159).

² Bknz. Enis Karakaya, "Nakşidil Sultan Külliyesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 32 (2006), s 344-346.

³ Osmanlı'da saray mensubu hanımların hayır işleri ile ilgili daha derli toplu bir çalışma için Tülay Duran, "Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar Hanım Sultan Vakfiyeleri", Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi, (1990), İstanbul.

Kadınların kurduğu vakıflar bölge olarak sadece bu örneklerden ibaret değildir. Kütahya, Ankara ve Arnavutluk haricinde Gaziantep⁴, Rumeli⁵, Halep⁶ ve diğer bölgeler için yapılmış çalışmalar mevcuttur.

Kadınların kurdukları vakıflardan kadınlar ne kadar faydalanabiliyorlardı? Kadınlar hayır kurumlarıyla hemcinslerini hangi oranda gözetiyorlardı? Bu sorulara kesin bir cevap vermek mümkün gözükmemektedir. Vakfiye şartlarında kadın veya kız çocuklarını vurgulayan bazı örnekler mevcuttur.

Samsun'da Ayşe Hanım yaptırdığı mektebin iki odasından birini kız çocukları için ayırmıştır. Yine Samsun'dan Zekiye Hanım, yaz mevsiminde, kadın ve çocuklara soğuk su dağıtılmasını şart koşmuştur (Okudan, 2011: 272-273).

Konuya dair ilginç bir örnek Bursa'da karşımıza çıkmaktadır. Şerife Selime Hanım 1868'de kurulan vakfında, Helvacı Ali Mescidi'nde kadınlar için vaaz verilmesini istemiştir (Sarıkoçuncu ve Sarıoğlu, 2018: 21). Bu pek rastlanmayan bir durumdur.

Kadınların, vakıflarında kadınlara yönelik doğrudan değil, dolaylı olarak yaptıkları yardımlar da oluyordu. Örneğin Kütahya'da Ümmühani Hatun Börekçiler Mahallesi'nde kendi yaptırdığı çamaşırhane ve çeşmenin tamir edilmesini istemiştir (Zeyrek, 2007: 83). Çoğunlukla kadınlar tarafından kullanıldığı düşünülürse çamaşırhanenin hem yaptırılması hem de bakımının yapılması ayrıntısı önemlidir.

Kadınların vakfiye şartlarında kadınlara pek fazla yer vermemelerinin sebebi ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Belki de çevrelerinde ihtiyaç sahibi kadınlar bulunmuyordu. Veya kadınların muhtaç durumda olduklarını bilmiyorlardı. Bu durum da sosyal ilişkilerin zayıflığına işaret edebilir.

Vakıfların, kadınlar açısından önemli bir özelliği yöneticilik yapabildikleri tek yer olmasıdır. Bazen kendi vakıflarında bazen aile vakıflarında mütevellî olmuşlardır.

Belki kadınların o dönemde hakkını vererek yöneticilik yapıp yapmadıkları akla gelebilir. Ancak mütevellîlik yapan pek çok kadın bulunmaktadır. Yine de konuyla ilgili iki dikkat çekici örnekten bahsetmek mümkündür.

Zeliha Hatun Edremit'te Elhac Mustafa Ağa Vakfı'nın mütevellîsidir. Vakfa ait zeytin ağaçları, bağ, menzil ve mahzenler bazı kişiler tarafından gasp edilmiştir (Karagöz, 2020: 2641). Olay ile ilgili ilk şikayeti Zeliha Hatun'un kocası ve aynı zamanda vekili olan Hacı Mehmet yapmıştır (Karagöz, 2020: 2642).

Fakat Edremit'te yapılan başvurulardan sonuç alınmayınca konu İstanbul'a taşınmıştır. Artık davalarda Zeliha Hatun aktif olarak yer almaya başlamıştır (Karagöz, 2020: 2643). Süreç uzun soluklu olmuştur. Ayrıca Zeliha Hanım için zorlu koşullarda gerçekleşmiştir. Çünkü kendisi İstanbul Yenicami avlusunda kaldığını belirtiyor. İlave olarak adeta süründüğünü de ifade etmiştir (Karagöz, 2020: 2646). Zeliha Hatun'un fedakarlığı ve mücadelesi onun yöneticiliğinin başarı durumunu göstermektedir.

---

⁴ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Ayntab'da Salihat-ı Nisvan (Hayır Sahibi Kadınlar), Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

⁵ Rahman Ademi, "Rumeli'de Kadınların Kurdukları Para Vakıflarının Eğitimdeki Rolü", Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi (2017), s 239-256.

⁶ Margareth L. Meriwether, "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840", Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Mütevelli olan kadınlara dair, Urfa'dan ilginç bir örnek verilebilir. Hikayenin kahramanı Hacce Medine Hatun isimli kadındır. Kadı sicillerindeki bir kayda göre Hasan Paşa Camii tevliyetini yürütmektedir (Taş, 2015: 202). Mütevellilik aile vakfı aracılığıyla geçmiş olabilir. Yine de o dönem için dikkat çekici ve son derece önemli bir durumdur.

Vakıflarda mütevellilik dışında kadınların çalışabileceği başka görevler de bulunmaktaydı. Bu çalışmada mekan olarak Bursa alınarak vakıflarda çalışan kadın personellere değineceğiz.

1.2.1. Vakıflarda Çalışan Kadınlar

Kadınlar vakıflarda çoğunlukla belli görevlerde bulunmuşlardır. Bu pozisyonlar genellikle mütevellilik⁷, duagu⁸ şeklinde olmuştur.⁹ Bursa şehri için de aynı durumun geçerli olduğunu görüyoruz. İstisna olarak bir aşçı kadın tespit edilmiştir.

1.2.1.1. Mütevelli Olan Kadınlar

Hadice Hatun: Hadice Hatun, Hoca Efendi Vakfı'nın mütevelliğini yapan bir kadındır. Göreve meşruta¹⁰ ile gelmiştir. Vakıf, Haremeyn-i Şerifeyn vakfıdır. Kuruma kaimmakam mütevellisi ataması yapılıyor. Bazı kişiler görevliye müdahale etmişlerdir. 1791 yılındaki kayıt bu müdahalelerin önlendiği bilgisini vermektedir (VGM, 537: 11).

Şerife Nefise: Şerife Nefise, Yiğid Cedid Mahallesi'nde Sufi Hayreddin Vakfı'nda senelik 6 kuruşla mütevellilik yapmaktadır. Nefise 1798 yılında vefat etmiştir. Görevi oğlu Seyyid Mehmed Said bin Hacı Ali'ye verilmiştir (VGM, 538: 14).

Şerife Fatma: Şerife Fatma ile ilgili kayıt mütevelliliğe atanmasıyla ilgilidir. Mustafa Çelebi Vakfı'ndan 3 akçe alacaktır. Tayin meşruta ile 1799 senesinde gerçekleşmiştir (VGM, 538: 15).

Hüsniye Hatun: Çobanbey Mescidi Vakfı'nda meşruta üzerine mütevelli olan Hüsniye Hatun görev karşılığı 2 akçe almaktadır. 1799 yılında kendi isteğiyle tevliyeti büyük kızı Teslime Hatun'a devretmiştir (VGM, 538: 18).

Rukiye Hatun ibneti Mustafa ile Emetullah ibneti Mehmed: Rukiye Hatun ile Emetullah isimli iki kadın merhum Mehmed Çelebi bin Hoca Seydibin Seyyid Ali Malatyavi Vakfı'nda 2 akçeye mütevellilik yapmaktaydılar. İki kadın da vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir. 1785 yılında iki kadın görevlerini Yusuf bin Abdullah'a bırakmışlardır. Emetullah isimli kadının sağlık sorunları olduğu anlaşılmaktadır. Rukiye Hatun ise kendi isteğiyle çekilmiştir (VGM, 1074: 10).

Habibe Hatun: Habibe Hatun, idareci pozisyonunda olan başka bir kadındır. Hacı Abdurrahman bin Yusuf Vakfı'na meşruta ve tayin ile mütevelli olmuştur. Vefatı ile birlikte yerine oğlu Ali bin Salih 1798 yılında getirilmiştir (VGM, 1074: 14).

⁷ Mütevelli vakfın işlerini idare eden kişidir. Nazif Öztürk, "Mütevelli", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 32 (2006), s 217-220.

⁸ Duagu Osmanlı'da saray, merkez ve esnaf teşkilatlarında dua ile ilgili görevleri yerine getiren kişidir. Osmanlı'da vakıflar, duaguluk görevinin sık kullanıldığı kurumlardandır. Mehmet İpşirli, "Duagu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 9 (1994), s 541-542.

⁹ Farklı bir göreve tayin olunmak konusunda Rukiye Fatma Hatun binti Ali Efendi örnek verilebilir. Vakfın mütevelliğine ilave olarak cabi görevini de üstlenmiştir. Ancak bu atamada vakıf kurucularının soy üyelerinin kalmamış olması göz önünde bulundurulması gerekir. BOA. AE.SMST.III. nr. 46\3285.

¹⁰ Meşruta sözlükte şart koşulmuş anlamına gelmektedir. Ayrıca cami, tekke ve sıbyan mektebi gibi yerlerde çalışan personelin ikamet etmesi için vakıf tarafından yapılan oda ve evler için de meşruta kelimesi kullanılmaktadır. Zeynep Ahunbay, "Meşruta", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 29 (2004), s 387-388.

Emine Hatun: Ömer Çelebi, Ahmed Çelebi ibn ? Efendi Vakfı'nın meşruta yoluyla mütevellisidir. Vakıf kurucularının soyundan gelmektedir. Zaten idarecilik makamı için soy şartı bulunmaktadır. Ömer Çelebi vefat edince tevliyyete kızı Emine'nin sahip olması gerekmektedir. Fakat bu aşamada Ahmed bin Hacı Mehmed vakfa müdahale ederek Emine Hatun'un mütevellisi olmasını engellemeye çalışmıştır. Ahmed başarılı olamamakla birlikte Emine Hatun 1798 senesinde mütevellisi olmuştur (VGM, 1074: 16).

Emetullah Hatun: Emetullah Hatun'da vefatından dolayı görev değişikliği sebebiyle kayıtlarda yer almıştır. ? Mehmed Efendi Vakfı'nın mütevellisidir. Görev karşılığı 3 akçe almaktadır. Ölümü nedeniyle boşalan göreve oğlu Mehmed bin Ebubekir 1742 atanmıştır. Yeni mütevellisi görevine 1742 yılında başlamıştır (VGM, 1079: 25).

Lübabe Hatun: Karaçelebizade Mehmed Vakfı'nın 3 akçeye mütevelliliğini yapan Emine Hatun vefat etmiştir. Yerine oğlunun geçmesi gerekmektedir. Ancak oğlu Mehmed vefat ettiğinden Lübabe Hatun 1745 yılında mütevellisi olmuştur (VGM, 1079: 36).

Hadice binti Mehmed: Hadice binti Mehmed, Koca Efendi Vakfı mütevellisidir. Kayıtlara ise Koca Efendi Mesicidi'ne meremmetçi¹¹ ihtiyacı konusunda yansımıştır. Belge 1747 senesine aittir (VGM, 1079: 45). Başka bir defterde Koca Efendi Vakfı mütevellisi olarak Hadice Hatun ile ilgili iki kayıt bulunmaktadır. Aynı kişi olabileceği ihtimal dahilindedir. İki kayıta 1724 yılına aittir. İlk kayıt, vefat eden cüzhan Abdülrahim yerine oğlu Süleyman Halife atanmasından bahsetmektedir (VGM, 1137: 188). Diğer kayıt ise yine meremmetçi atanmasıyla alakalıdır (VGM, 1137: 188). Hadice Hatun 1083 numaralı defterde Koca Efendi ve oğlu Molla Salih Vakfı mütevellisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu defa Mustafa Efendi bin Mehmed Halife cüzhan olarak 1725'te atanmıştır (VGM, 1083: 168).

Ayşe Hatun binti Hacı Mehmed: Karamani Mehmed ve Şehabeddin Paşa Çeşmesi Vakfı'nın mütevelliliğini Ayşe Hatun yapmaktadır. Göreve meşruta ile gelmiştir. Ayşe Hatun ile ilgili birden fazla kayıt bulunmaktadır. İlk belgede Ayşe Hatun'un yöneticiliği tehlikeye girmiştir. Çünkü Ahmed bin Sadettin isimli şahıs mütevelliliği zapt etmeye çalışmıştır (VGM, 1079: 33). İkinci ve üçüncü belge aynı konu ile ilgilidir. Önce altı bab menzil ve dükkanların gelirleri vakfa bağışlanmıştır (VGM, 1079: 33). Akabinde ise bu gelirler alınmıştır. Bu üç kayıt 1744 yılına aittir (VGM, 1079: 33).

Şerife Fatma: Mütevellisi kadınların belgelere yansımaları sadece görevlerine atanmaları veya görevlerinden ayrılmaları ile olmamıştır. Yöneticilik yaptıkları vakfa, bir şahsın atanma kaydı ile ilgili belgelerde isimleri geçmektedir. Örneğin Seyyid Abdülkadir Efendi Vakfı'na 1748 yılında cüzhan tevcihi ile ilgili kayıta mütevellisi olarak Şerife Fatma yer almaktadır (VGM, 1079: 50).

Ayşe binti Ömer: Mütevellisi veya başka bir göreve gelmiş kadınların çoğunlukla göreve gelmeleri veya görevden ayrılmaları ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Fakat Ayşe binti Ömer bu anlamda bir istisnadır. Çünkü hem göreve atanması hem de görevden ayrılması belgelere yansımıştır. Öncelikle 1747 yılında Burak Fakih Vakfı'na meşruta ile atanmıştır (VGM, 1079: 45). Bir yıl sonra vefatı sebebiyle yerine oğlu Ali bin Mustafa geçmiştir (VGM, 1079: 49).

Zeyneb Hatun: ? Hatun kendisi için Bedreddin Camii'nde dua okunması amacıyla bir vakıf kurmuştur. Vakfa 1750 yılında cüzhan olarak kayyım İsmail tayin edilmiştir. Zeyneb Hatun bu atama kaydında mütevellisi olarak gözükmektedir (VGM, 1079: 50).

---

¹¹ Vakıf binalarının tamiri ve restorasyonu ile ilgilenen kişidir. Bahaeddin Yediyıldız, " Vakıf İstihlakları Lugatçesi", Vakıflar Dergisi, S 17 (1983), s 55-60.

Ayşe Hatun: Hacı Kemaleddin ibn İsmail Hacı Murad, Bursa Şehabeddin Paşa Mahallesi'nde bulunan yahudihaneden¹² tamir ettirdiği bir bab menzil¹³ ile hadikasını¹⁴ vakfetmiştir. Mülklerin tevliyeti ve gelirini evlatlarına şart koşturmuştur. Safiye binti Hacı Mustafa kural gereği mütevellilik yapmaktadır. Ayrıca mülklerin geliri de ona aittir. Vefatı sebebiyle yerine kızının kızı Ayşe Hatun 1750 yılında mütevellilik olmuştur (VGM, 1079: 53).

Fatma ve Hüsniye binti Hacı Mehmed: Bu kayıta iki kızkardeşin mütevellilik olduklarını görülmektedir. Malatyavi Mehmed Çelebi Vakfı'nın meşruta ile mütevellisi olan Ayşe vefat edince yerine 1753 yılında iki kızkardeş Fatma ve Hüsniye binti Mehmed geçmiştir. İki kızkardeş vefat eden diğer mütevellilik gibi vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir (VGM, 1079: 65).

Saliha Hatun: Saliha Hatun, kayıtlara, 1723 yılında vakfa duagu ataması aracılığıyla yansımıştır. Kendisi Asporçe Sultan ve oğlu İbrahim Bey Vakfı'nın mütevelliliğini yapmaktadır (VGM, 1137: 192).

Emetullah Hatun: El-Hac İbrahim Vakfı Menzilleri isimli kurumda mütevellilik yapan Emetullah Hatun aynı zamanda vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir. Meşruta ile tevliyete sahip olmuştur. Vefatı sebebiyle idarecilik boş kalmaktadır. 1724 senesinde oğlu Es-Seyyid Mehmed annesinin yerine geçmiştir (VGM, 1137: 189).

Zeyneb Hatun: Zeyneb Hatun'da meşruta üzerine mütevellilik olmuştur. Mehmed Çelebi Vakfı'nda idareci olan Zeyneb Hatun bir akçe almaktadır. Belge 1773 yılına aittir (VGM, 1158: 36).

Selime Hatun: Bursa'da İbrahim Paşa, Hacılar, Sarı Abdullah ve ? Zade Mahalleleri'nde cami ve evlerin suyunun tamiri ile ilgili belgede Selime Hatun zaviye mütevellisi olarak geçmektedir. Ayrıca Selime Hatun mütevelliliği hasbi yani gönüllü olarak yapmaktadır. Kayıt 1777 yılında oluşturulmuştur (VGM, 1158: 43).

Neslihan Hatun: Neslihan Hatun küçük bir vakfın mütevelliliğini yapmaktadır. Aişe binti Ebubekir, Nakşi Ali Mahallesi'ndeki bir bab menziline bağışlamıştır. Vakfı kendi soyuna şart koşturmuştur. Neslihan Hatun hem mütevellilik hem de menzilde oturma hakkına sahiptir. 1726 yılında idareci olmuştur (VGM, 1143: 225).

Abide Hatun: Safiye binti El-Hac Mustafa, Şehabeddin Paşa Mahallesi'nde bulunan Hacı Kemaleddin ibn İsmail Hacı Murad'ın bağışladığı bir bab menzil ile hadikanın mütevelliliğini yapmaktadır. Tevliyet meşruta ile gerçekleştirmiştir. Safiye vefat edince 1728'de kızının kızı Abide Hatun mütevellilik olmuştur (VGM, 1144: 147).

Emetullah binti Ömer, Ümmügülsümbinti Ömer, Emine binti Mustafa, Selime binti Mustafa ve Aliye binti Ahmed: Bursa Barakfakiköyünde ? Gazi Vakfı'nın mütevellileri Mustafa bin Osman ve Hüsniye binti Mehmed vefat etmişlerdir. Yerlerine meşruta ile erkek üyelerle beraber beş kadın 1805 yılında göreve gelmişlerdir (VGM, 539: 14).

Şerife Saliha: Kadri Efendi Vakfı'na 1693 yılında cüzhan ataması yapılmıştır. Vakfın mütevellisi olarak Şerife Saliha geçmektedir (VGM, 1081: 16).

Ümmihan binti Kerime: 1081 numaralı defterde bir kadının mütevellilik olarak tayin olduğunu görülmektedir. Ümmihan binti Kerime Zülf-i Şah bint-i Bayezid Vakfı'na meşruta üzerine mütevellilik olarak ataması yapılmıştır. Ümmihan 1693'te göreve gelmiştir (VGM, 1081: 16).

---

¹² Yahudilerin bir arada oturdukları, birçok oda ve bölükleri olan bina, yahudhane. Lugatim.com, "Yahudihane".

¹³ Menzil Farsça ev, yer. Lugatim.com, "Menzilhane".

¹⁴ Ağaçları ve suyu bol olan bahçe. Lugatim.com, "Hadika".

Gevher Hatun: Gevher Hatun, Muhyiddin Bey Vakfı'nın mütevellisidir. Vakıfla ilgili iki ayrı kayıta ismi geçmektedir. İki belgede vakfa 1 akçe ile ayrı kişiler cüzhan olarak atanmıştır. Belgeler 1699 yılına aittir (VGM, 1081: 10).

Ümmügülsüm: Ümmügülsüm aynı soydan geldiği Mehmed'in kurduğu vakfa 1701 yılında müteveli olmuştur. Atama meşruta ile gerçekleşmiştir (VGM, 1081: 13).

Naile Hatun: Malatyavi Ahmed Çelebi Vakfı'nın meşruta ile belirlenmiş mütevellisi Mustafa bin Mehmed vefat etmiştir. İdareci boşluğu, 1813 yılında Naile Hatun'un müteveli olarak atanmasıyla çözülmüştür. Vakıf şartlarında ekber ve erşed kuralı vardır. Atama bu şarta uygun olarak gerçekleştirilmiştir (VGM, 540: 7).

Şerife Naime: Rabia Hatun, Çoban Bey Mescidi Vakfı mütevellisidir. Göreve şart ve tayin ile gelmiştir. Kadın müteveli vefat edince göreve aileden birisinin gelmesi gerekmektedir. Fakat göreve gelme hususunda belli bir sıra izlenmesi gerekmektedir. Bu kurala göre Şerife Naime'nin müteveli olması gerekmektedir. Tevliyetin Şerife Naime'de olması gerektiği vakıf soyundan gelen Seyyid Hüseyin Efendi ve Şerife Aişe ve diğerleri de onaylamışlardır. Atama 1818 yılında gerçekleşmiştir (VGM, 540, 17).

Şerife Rabia Hatun binti Salim: Bursa Çoban Bey Mescidi Vakfı'nın mütevelliliğini Selime Hatun yapmaktadır. Göreve meşruta ve tayin ile gelmiştir. Selime Hatun idarecilik esnasında vefat etmiştir. Göreve gelmesi gereken kişi Rabia Hatun'dur. Fakat yine vakıf kurucusunun soyundan gelen Mehmed Şakir ve kızı Ayşe görevi kendilerine tevcih ettirmişlerdir. Mahkemeye intikali akabinde Rabia Hatun 1808'de mütevelliliğe getirilmiştir (VGM, 541: 4).

Şerife Safvane ve Şerife Selime: Şerife Saide ibneti Seyyid Şeyh Ahmed, Cemaleddin Kabuni Vakfı'nın mütevellisidir. Senede otuz kuruş almaktadır. Meşruta ile göreve gelmiştir. Vefat ettiğinde kızları Şerife Safvane ve Şerife Selime ibneti Seyyid Mehmed aynı göreve tayin edilmişlerdir (VGM, 542: 3).

Şerife Naile: Bu kayıta üstte yer alan müteveli kadınların görevlerinden ayrılmaları ile karşılaşyoruz. Belgeden meşruta ile göreve geldiklerini ayrıca 30 kuruş aldıkları görülmektedir. Kadınlar kendi istekleriyle vazifeden çekilmişlerdir. 1823 yılında Şerife Naile binti eş-Şeyh Mustafa gelmiştir. Naile'de vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir (VGM, 542: 14).

1.2.1.2. Duagu Olan Kadınlar

Emine binti Ahmed: Duagu olan kadınlarda ilk olarak Emine isimli kadın bulunmaktadır. Emine, Umur Bey, Oruç Bey ve Mahmud Bey bin Timurtaş Paşa Vakfı'nda vakıf kurucuları için 30 akçe karşılığı üç İhlas, bir Fatiha-Şerif okumaktadır. Vakıf kurucularının soyundan gelmektedir. Vefat ettiğinde, vakıf kurucusunun ailesinden başka bir üye olan Emine binti Ahmed 1796 yılında atanmıştır (VGM, 538: 10).

Hanife Hatun: Hanife Hatun Emine gibi aynı vakıfta duagu vazifesindedir. Vakıf kurucuları için İhlas ve bir Hatm-i Şerif okumaktadır. Ücret olarak 30 kuruş almaktadır. Vakıf kurucusunun soyundan gelen Hanife vefat ettiğinde, yerine kızı Ayşe Hatun atanmıştır. Belge 1796 yılına tarihlenmiştir (VGM, 538: 10).

Hadice Hatun: Hadice Hatun 538 numaralı defterde yer alan aynı vakıfta duagu görevinde bulunan son kadındır. Hadice Hatun'un 1796'da duagu olarak ataması yapılmıştır. Aynı şekilde vakıf kurucuları için üç İhlas-ı Şerif ve bir Fatiha okuyacaktır. Karşılığında 3 akçe alacaktır. Diğerleri gibi o da vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir (VGM, 538: 10).

Hanife, Hadice ve Emine: İsimleri geçen üç kızkardeşin babaları olan Seyfeddin Bey bin Hacı Ahmed isimli kişi Umur Bey, Oruç Bey ve Mahmud Bey bin Timurtaş Paşa Vakfı'nda duagudur. 30 akçe karşılığı üç İhlas-ı Şerif ve bir Fatiha okumaktadır. Seyfeddin Bey'in vefatı ile 1771'de yerine üç kızı geçmiştir (VGM, 1058: 157).

Şerife Fatma ve Şerife Naime: Şerife Fatma ve Şerife Naime adlı kızkardeş Ali Paşa Vakfı'nda yevmi 4 akçeye duagu görevinde iken vefat eden babaları Seyyid Mehmed'in yerine geçmişlerdir. Belge tarihi 1773 yılına aittir (VGM, 1080: 6).

Şerife Ayşe Hatun: Mehmed Bey bin Seyfullah, Umur Bey, Oruç Bey ve Mahmud Bey bin Timurtaş Paşa Vakfı'nda duagu görevi yapmaktadır. 10 akçe karşılığında vakıf kurucuları için üç İhlas ve bir Fatiha okumaktadır. Vefatı sebebiyle aynı göreve Şerife Ayşe binti El-Hac Mahmud getirilmiştir. Belgenin tarihi 1822 yılına aittir (VGM, 542, 2).

Ayşe Hatun: Bu kayıt ise 1828 yılına aittir. Emine Hatun binti Ahmed, Umur Bey, Oruç Bey ve Mahmud Bey bin Timurtaş Paşa Vakfı'nda duagu görevi yapmaktadır. Üç İhlas ve bir Fatiha okumaktadır. Ücreti ise 10 akçedir. Ölümü sebebiyle aynı göreve Ayşe Hatun getirilmiştir (VGM, 542: 10).

Fatma binti Abdullah: Gazi Timurtaş Vakfı'nda yevmi 20 akçeye duagu olan ? binti Abdurrahman Hatun vefat etmiştir. Kayıtta kendisinin çocuğunun olmadığı belirtilmiştir. Bu sebeple yerine Fatma binti Abdullah duagu olmuştur (VGM, 539: 12).

Şerife Fatma ve Hadice Hatun: Merhum El-Hac Halil, kendisine ait olan Bursa İbrahim Paşa Mahallesi'ndeki bir bab süknasını vakfetmiştir. Her Cuma ve isneyn kethüdalarına¹⁵ üç İhlas-ı Şerif ve bir Fatiha-ı Şerif okunmasını şart koşmuştur. Burada isneyn ile büyük ihtimalle haftanın ikinci günü kastedilmektedir. Mütevellilik görevini Abdülrahim isimli şahıs yerine getirmektedir. Abdülrahim vefat edince yerine kızı Fatma ile zevcesi Hadice Hatun'un geçmesi gerekmektedir. Ancak Molla İbrahim ve Molla Ali boşalan göreve el koymaya çalışmışlardır. İki kadın ellerindeki hüccet sayesinde göreve atanmışlardır. Kayıt 1722 yılına aittir (VGM, 1137: 185).

Ayşe Hatun: Duagu olan Ayşe Hatun görevini Umur Bey, Oruç Bey ve Mahmud Bey bin Timurtaş Paşa Vakfı'nda yapmaktadır. Yevmi 10 akçe karşılığında üç İhlas-ı Şerif ve bir Fatiha-ı Şerif okumaktadır. Ayşe Hatun görevinden 1718 yılında çekilince Mehmed bin Hüseyin atanmıştır (VGM, 540: 13).

1.2.1.3. İhlashan Olan Kadınlar

Emine Hatun binti El-Hac Mahmud: Gazi Timurtaş Vakfı'nda İhlashan görevinde bulunan Seyyid Mustafa bin Seyyid İbrahim görevi bırakmıştır. 1813 yılında Emine Hatun'un ataması yapılmıştır (VGM, 540: 7).

1.2.1.4. Aşçı Olan Kadınlar

Necibe binti Mustafa: Necibe isimli kadın, Bursa'da Molla Fenari'nin yaptırdığı imarette aşçı olarak çalışmaktadır. Yevmi 2 akçe almaktadır. 1747 yılında vazifesinden ayrılınca El-Hac İbrahim bin El-Hac İsmail aşçı olmuştur (VGM, 1079: 43).

---

¹⁵ Kethüda Farsça'da ev, köy ve taht anlamındaki ked ile sahip, malik ve efendi anlamı veren huda kelimelerinden oluştuğu ileri sürülür. Burada evsahibi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca kethüdanın Osmanlı'da devlet ve esnaf teşkilatında bazı görevliler için de kullanıldığı bilinmektedir. Mehmet Canatar, "Kethüda", Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi, C 25 (2002), s 332-334.

2. Sonuç

Osmanlı açısından vakıf müessesesi oldukça önemlidir. Cami, köprü ve çeşme gibi pek çok ihtiyaç vakıf kurumu tarafından karşılanmıştır. Ancak vakıf kurumunun, toplumsal cinsiyet temelinde kadınlara da önemli katkıları olmuştur.

Öncelikle vakıflar, kadınlara verilen bazı görevler sayesinde onları üretken bir konuma getirmiştir. Ancak hurufat defterlerinde, herhangi bir göreve atamaları yapılan erkeklerle karşılaştırıldığında, kadınların sayısı oldukça düşüktür. Ayrıca sadece belirli görevlerde bulunabildiklerini görüyoruz. Kadınlar çoğunlukla ailelerine ait vakıflarda görevli olarak tayin edilmişlerdir. Onların bir iş sahibi olabilmeleri ailelerinin vakıf kurabilecek imkana sahip olmalarıyla bağlantılı gözükmektedir. Vakıf, adeta bir sosyal güvence sağlayan bir yapıya dönüşmüştür.

Kayıtlarda çoğunlukla görevli değişimi vefat nedeniyle olmuştur. Sadece iki kadın müteveli ve bir kadın duagu görevlerinden kendi istekleriyle çekiliyorlar. Bu üç kadın aile vakfında görevlidir. Görevden çekilmeleri aile vakıflarında genellikle soy şartı sebebiyle kurumun dağılma durumunun az olmasıyla ilgilidir. Fakat ilginç bir husus haksız yere göreve el koyma çabaları da aile vakıflarında yaşanmıştır. Bu, soy üzerine dayanan aile vakıflarının kırılma ve istismara açık bir tarafının da bulunduğu işaret etmektedir.

Kadın personelin sayısı az olmasına rağmen kadınların kurduğu vakıf sayısı çok olmuştur. Kurucusu kadın olan vakıflarda pek çok erkek farklı görevlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla kadınları bu anlamda istihdam eden taraf olarak görebiliyoruz. Sonuç olarak gerek vakıf kurucusu olarak sağladıkları imkanlarla gerek bir vakıf personeli olarak kadınların vakıf sisteminde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi

BOA. AE. SMST.III.d 46\3285

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Defterleri

Hurufat Defterleri:

VAD. nr. 537-11.

VAD. nr.538-10\14\15\18.

VAD. nr. 539-12\14.

VAD. nr. 540-7\13\17.

VAD. nr. 541-4.

VAD. nr. 542-2\3\10\14.

VAD. nr.1058-157.

VAD. nr.1074-10\14\16\25.

VAD. nr. 1079-25\33\36\43\45\49\50\53\65.

VAD. nr.1080-6.

VAD.nr. 1081-3\10\16.

VAD. nr.1083-168.

VAD. nr.1137-185\188\189\192.

VAD.nr.1143-225.

VAD.nr.1144-147.

VAD.nr.1158-36\43.

Kitap, Makaleler ve Tezler

Ademi, R. (2017), "Rumeli'de Kadınların Kurdukları Para Vakıflarının Eğitimdeki Rolü", Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 239-256.

Ahunbay, Z. (2004). "Meşruta", *DİA*, Cilt: 29, s 387-388.

Aybakan, B. (2011). "Temlik", *DİA*, Cilt:40, 428-430.

Canatar, M. (2002). "Kethüda", *DİA*, Cilt:25, 332-334.

Çakmak, A. (2019), "18. Yüzyılda Hayırsever Bir Padişah Kadını: Vuslat Kadın'ın Medine ve İstanbul Vakıfları", Vakıflar Dergisi, Sayı: 52, 75-92.

Çınar, H. (2011). "Osmanlı Döneminde Ankara'da Vakıf Kuran Kadınlar", Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, 25-26 Ekim 2011, 287-322.

Dingeç, E. (2010). "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları", *HistoryStudies*, Cilt: 2 Sayı:1, 9-30.

Doğan, M. (2021). "Osmanlılar Döneminde Arnavutluk'ta Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıflar", Osmanlı'da İktisadi Hayat ve Vakıflar, (Ed: Kerim İlker Bulunur, Ömer Faruk Can), İstanbul.

Duran, T. (1990). *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar*, İstanbul.

Faroqhi, S. (2014), "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,(Ed: Madeline C. Zilfi), İstanbul.

Gerber, H. (1998). "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadın'ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)", (Çev. Hayri Erten), Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 8, 327-343.

İpşirli, M. (1994). "Duagu", *DİA*, Cilt: 9, 541-542.

İpşirli, M. (1997), "Osmanlı Devleti'nde Harem", *DİA*, Cilt: 16, 135-138.

İpşirli, B. (2017), *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, İstanbul.

Kala, E. S. (2019), "Osmanlı Dönemi Hanım Sultan Vakıfları ve Sosyal Politika Uygulamaları", *Vakıf Kuran Kadınlar*, Ankara.

Karakaya, E. (2006). "Nakşidil Sultan Külliyesi", *DİA*, Cilt: 32, 344-346.

Karagöz, S. (2020), "Zeytin Vakfı Mütevellisi Zeliha Hatun'un Edremit'ten Dersaadet'e Uzanan Hak Arayışı (1853-1859)", *HistoryStudies*, Cilt: 12, 2637-2650.

Kıvrım, İ. (2017). *Osmanlı Döneminde Ayntab'da Salihat-ı Nisvan (Hayır Sahibi Kadınlar)*, Gaziantep.

Meriwether, M. L. (2014). "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne:Halep, 1770-1840", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*,(Ed: Madeline C. Zilfi), İstanbul.

Miclewright, N. (2014), "Müzisyenler ve Dans Eden Kızlar: Osmanlı Minyatürlerinde Kadın İmgeleri", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (Ed: Madeline C. Zilfi), İstanbul.

Okudan, M. (2011), "Osmanlı'nın Son Yüzylında Samsun'da Vakıf Kuran Kadınlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31, 267-277.

Özaydın, A., Bozkurt, N. (1997). "Harem", *DİA*, Cilt: 16, 132-135.

Özmutlu, G. (2014). "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)", Sayı: 283, 1033-174.

Öztürk, N. (2006). "Mütevelli", *DİA*, Cilt:32, s 217-220.

Pelizzon, S. M. (2009). *Kadının Konumu Nasıl Değişti ? Feodalizmden Kapitalizme*, İstanbul.

Sarıcaaoğlu, F. (2006), "Nakşidil Sultan", *DİA*, Cilt: 32, 343-344.

Sarıkoyuncu, Ali, Sarıoğlu, D. (2018), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa Kadın Vakıfları (1839-1923)", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 37, 11-33.

Taş, Y. (2015), "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları", *HistoryStudies*, Cilt: 7, 191-211.

Terzi, A. (2021). "Harem-i Hümayun-ı İsmet Makrun Bir Yuva Olarak Harem", *Din ve Hayat*, Sayı: 43, 49-55.

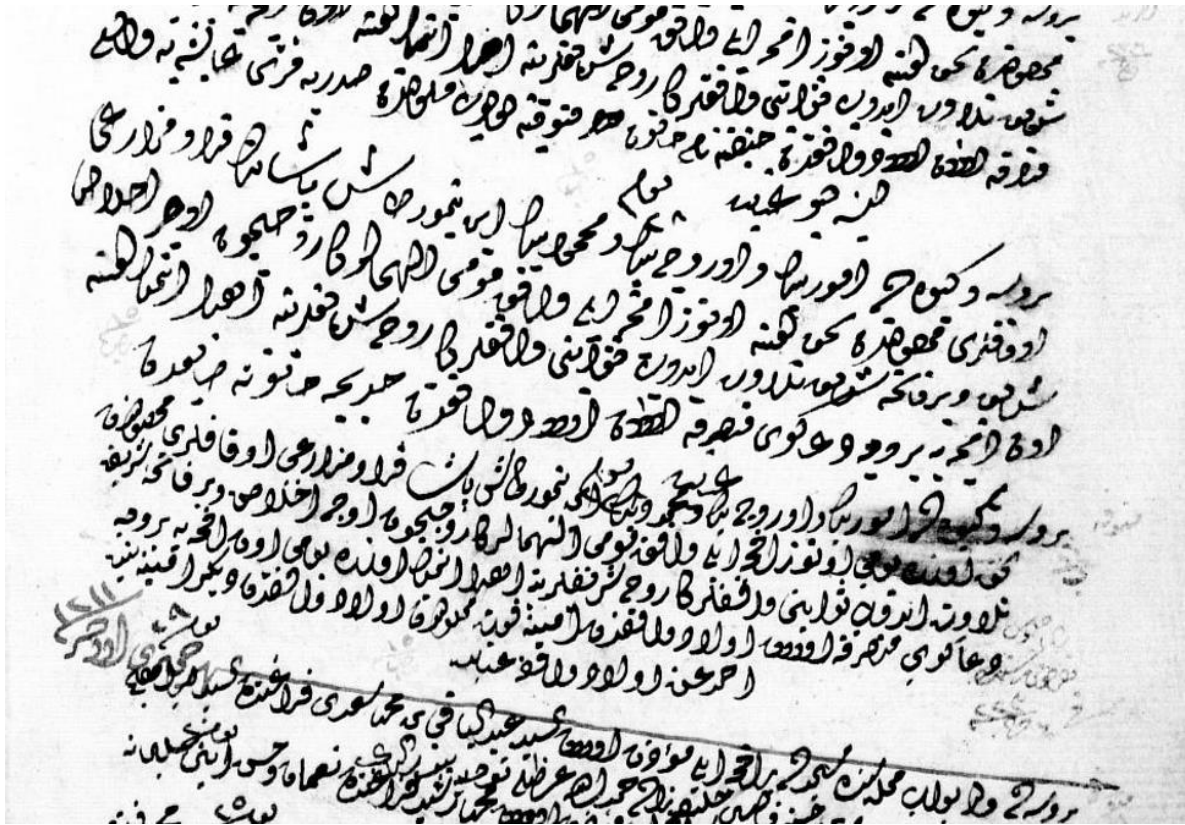
Uluçay, M. Ç. (1963), "XVIII. Asırda Harem", *Tarih Dergisi*, Cilt: 13, 269-274.

Yediyıldız, B. (1983). "Vakıf İstılahları Lugatçesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 17, 55-60.

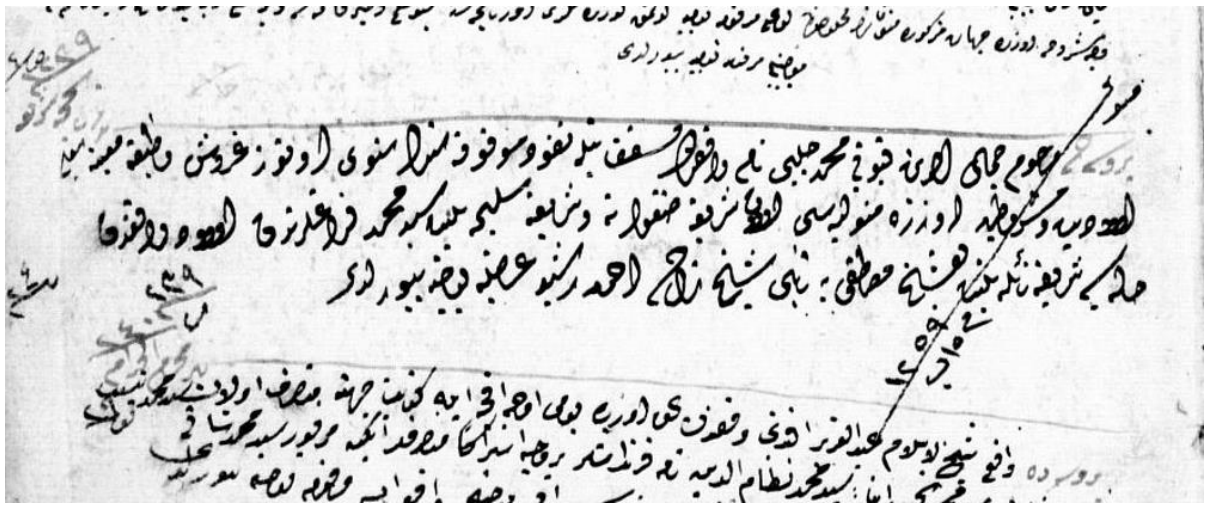
Zeyrek. S. Ö. (2007), *Kadın Vakıfları: Kütahya Örneği (1789-1923)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.

Ekler

Ek 1: VAD, 538\10

Ek 2: VAD, 542\14

Summary

In this study, it was tried to determine the presence of female employees in foundations in Bursa during the Ottoman period. The Foundation is an important institution for the Ottoman woman. Because they were able to both establish foundations and benefit from foundations. However, is unknown the position of the woman as a foundation staff. If there are female personnel in the foundations, it is another case to be determined in which they are position.

In what ways has it been realized for women to take part in foundations? In addition, the foundations may have made it easier for them to take on any task. For example, it may be easier for a woman to take part in a family foundation. Studies on Ottoman women mostly focus on issues such as her work and social life. It has mostly been tried to determine whether it contributes to economic life or not. His position has not been examined as a foundation staff member. However, foundations have been an important area of employment for women.

In this study, we see that the duties of women in foundations are in certain positions. These are mütevellî and duâgu. For example, it was understood that they did not work as a cabî or katîp. They work are generally family foundations. In other words, it can be said that kinship is effective in the employment of women. It seems unlikely that women will be appointed to any foundation from outside. The reasons why women come to work is another issue that draws attention. Usually, women were appointed to the post due to the death of the previous officer.

Sokrates Temsillerinden Platon'un Sokrates'ine: Sokrates'in Savunması ve Batı Siyaset Felsefesinin Kuruluşu

Fırat Mollaer¹

Öz

Sokrates, felsefe tarihinin en tartışmalı figürlerinden biridir. Sokrates'in felsefesini yazılı bir biçimde geliştirmemiş olması bu tartışmanın en büyük nedenlerinden biri olarak görülmüş ve literatürde bunun yarattığı temsil problemi "Sokrates sorunu" olarak adlandırılmıştır. Sokrates sorunu, tarihsel bir kişi olarak Sokrates'in hakikati üzerine bir kuşku ve filozof Sokrates'e kendi yazılı metinlerinden değil ancak onun hakkındaki bazı temsiller aracılığıyla ulaşabileceğimizi ifade eder. Bu durumda Sokrates'in düşüncelerini anlamanın ilk yolu bu temsilleri incelemektir. Literatürde öne çıkan klasik Sokrates temsilleri Aristophanes, Ksenophon ve Platon tarafından üretilmiştir. Aristophanes, *Bulutlar* komedyasında Sokrates'i doğa ve insan meseleleriyle ilgilenen tehlikeli bir entelektüel olarak resmeder. Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar*'daki Sokrates temsili, ahlâki bir bilgedir. Platon ise bilinen filozof Sokrates'in ayrıntılı bir portresini ortaya koyar. Bu yazı, Sokrates temsillerini inceledikten sonra, Platoncu metinler arasında Sokrates'in en canlı biçimde tasvir edildiği *Sokrates'in Savunması*'ni çözümlemeyi amaçlıyor. Bunu yaparken Sokrates'in yargılanması ve ölümüne mahkûm edilmesinin nedenlerini felsefi açıdan analiz ediyor. Buna göre, Sokrates'e yönelik politik suçlamaların yanı sıra, felsefi açıdan bakıldığında en etkili olan neden, Sokrates'in yarattığı düşünsel dönüşümün varolan Atina polis'i ile çatışmasıdır. Platon'un Sokrates'i ruh, erdem, hakikat ve ölüm gibi kavramlara getirdiği yenilikçi yorumla diğer temsillerden farklılaşan bir "filozof" portresi geliştirir. Sokrates, bu kavramlara "felsefe"nin dönüşümcü aşısını yaptıkça krizdeki Atina polis'inin düzenini bozan tehlikeli bir figür olarak görülmüştür. Dolayısıyla yargılamanın felsefi arka planı, özellikle ruh, erdem ve hakikat kavramlarının yeni bir toplumsal tip olarak filozof tarafından öne sürülmesi açısından incelenmelidir.

Anahtar kelimeler: Sokrates, Aristophanes, Ksenophon, Platon, *Sokrates'in Savunması*, filozof, felsefe, etik, ruh, erdem, hakikat, Batı siyaset felsefesi, *parrhesia*.

From Representations of Socrates to Plato's Socrates: *The Apology of Socrates and The Foundation of Western Political Philosophy*

Abstract

Socrates is one of the most controversial figures in the history of philosophy. The fact that Socrates did not develop his philosophy in a written form has been seen as one of the biggest reasons for this debate, and the problem of representation caused by this has been called the "Socratic problem" in the literature. The Socratic

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author: Doç. Dr. Fırat Mollaer, Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, firatmollaer@uludag.edu.tr. ORCID: 0000-0002-5415-5281

problem is a scepticism about the truth of Socrates as a historical person and states that we can only reach the philosopher Socrates through some representations about him, not through his own written texts. In this case, the first way to understand Socrates' thoughts is to analyse these representations. The most prominent classical representations of Socrates in the literature are produced by Aristophanes, Xenophon and Plato. In his comedy *Clouds*, Aristophanes portrays Socrates as a dangerous intellectual who is concerned with nature and human affairs. Xenophon's representation of Socrates in the *Memorabilia* is a moral sage. Plato, on the other hand, provides a detailed portrait of the well-known philosopher Socrates. After analysing the representations of Socrates, this article aims to analyse *the Apology of Socrates*, the most vivid portrayal of Socrates among the Platonic texts. In doing so, the article philosophically analyses the reasons for Socrates' trial and condemnation to death. Accordingly, besides the political accusations against Socrates, the most influential reason from a philosophical point of view is the conflict between the intellectual transformation created by Socrates and the existing Athenian *polis*. Plato's Socrates develops a portrait of a "philosopher" that differs from other representations with his innovative interpretation of concepts such as soul, virtue, truth and death. Socrates was seen as a dangerous figure who disrupted the order of the Athenian *polis* in crisis as he infuses these concepts with the transformative "philosophy." Therefore, the philosophical background of the trial should be analysed, especially in terms of the assertion of the concepts of "soul", "virtue" and "truth" by the philosopher as a new social type.

Keywords: Sokrates, Aristophanes, Xenophon, Platon, *the Apology of Socrates*, philosopher, philosophy, soul, virtue, truth, Western political philosophy, *parrhesia*.

1. Sokrates portrelerinden filozof Sokrates'e

Bu makalenin amacı, Sokrates'in Batı siyaset felsefesinin kuruluşundaki merkezi yerini belirlemektir. Sokrates'i siyaset felsefesinin kurucu filozofu olarak ele alan her yaklaşım öncelikle "Sokrates sorunu"nu gözden geçirmeli ve varolan farklı temsilleri karşılaştırarak Platon'un Sokrates portresini odağına almalıdır. Farklı Sokrates temsillerinden filozof Sokrates'e yolculuk ise, Sokrates'in yaşamını tarihsel ve kuramsal olarak yeniden inşa etmeyi gerektirir.

Diogenes Laertios (MS 180-240), ilk muteber Yunan felsefesi tarihi çalışmalarından biri olan *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*'nde Sokrates'in bir tragedya seyircisi olduğuna dikkat çeker (2019: 81). Sophokles'in (MÖ 496-406) çağdaşı olan Sokrates (MÖ 469-399) *Antigone* sahnelendiğinde (442) yirmili yaşlarının sonundaydı. Zaten Sokrates gibi kentlin kamusal alanlarında felsefi soruşturma yürüten bir kişiliğin, o dönemde *polis*'in sanatı haline gelen, devletin mali desteği ile himayesindeki büyük dinsel festivallerde oynanan, onbinlerce kişinin katıldığı "büyük bir yurttaşlık olayı" olan tragedyadan habersiz olması beklenemezdi (Finley, 2003: 108).² Keza Sokrates, *Savunma*'da bilgelik araştırması için "siyasetçilerden sonra tragedya ve dithyrambos ya da benzeri eserler üreten ozanlara gittiği"ni söyler (Platon, 2012b: 37). Elbette Sokrates'in niyeti tragedya ozanlarının (ya da şairlerin) bilgeliğinin soruşturulmasıdır. Gelgelelim, iyi düşünülürse, Atina yurttaşı Sokrates'in düşüncelerinin tıpkı Sophokles gibi *polis*'in gelişiminin yarattığı yeni sorunlarla ilişkili olduğu anlaşılır. Sophokles'in

² Platon'un diyalogları bir yandan "filozof Sokrates"i merkeze yerleştirir, diğer yandansa "yurttaş Sokrates"e değinir. Sokrates, bir Atina yurttaşdır ve yurttaşlığın gerekliliklerinden biri olan askerlik görevini ifa eden bir piyadedir. *Symposion* diyalogunda Alkibiades Potidaia seferinde (MÖ 432) Sokrates'in bir yurttaş asker olarak gösterdiği erdemlerden söz eder: Savaş sırasında "sıkıntılara katlanma"da gösterdiği üstünlük, ölçülülük, kendine hâkim olma, dayanıklılık, yiğitlik (cesaret), serinkanlılık, savaş sırasındaki düşünce deneyleri ya da meditasyonları (kendinden geçmiş bir durumda bir gün boyunca ayakta durması) vs. Alkibiades, Nestor ve Achilleus gibi Homeros kahramanlarıyla Sokrates'in çağdaşı olan demokratik önder Perikles'e atf yaparak, Sokrates'in şairi bir biçimde "eskilerden ya da günümüzde yaşayanlardan hiçbirine benzememesi"nden bahseder (Platon, 2007: 193). *Sokrates'in Savunması*'nın bir yerinde Sokrates üç ayrı askeri seferde "ölüm tehlikesini göze alarak" görev yaptığını ve dolayısıyla tanrı kendisini felsefe yapmak, kendisini ve diğer insanları incelemek üzere görevlendirdiğinde ölüm ya da öldürülme korkusuyla geri çekilse büyük bir suç işlemiş olacağını söyler (Platon, 2012b: 47). Platon'un *Kharmides* diyalogu da ordugâhtan dönen asker Sokrates'in savaşı anlatmasıyla başlar ve Atina'da felsefenin durumuna dair bir konuşmayla gelişir (Platon, 1965: 3-4).

tragedyaları demokratik *polis*'le birlikte alevlenen yasa (nomos) sorununu konu ediniyorsa (Mollaer, 2022: 117-122), Sokrates'in düşünceleri aynı tarihsel bağlamda ortaya çıkan erdem (aretê) sorunuyla ilgilidir. Sokrates ve Sophokles'in çağdaşı olan Atinalı tarihçi Tukidides (MÖ 472-400) *Peloponnessos Savaşları* kitabında söz konusu tarihsel bağlamı "stasis" olarak adlandırıyor ve değerlerin alt üst olduğu bir buhran dönemini tarif ediyordu: "Kentlerde çok sayıda anlaşmazlık yaşanıyordu. Gelenekler tamamen bozulmaya yüz tutmuştu... Bu ana kadar suç olarak kabul edilen şeyler artık suç değildi. Kelimelerin bile anlamları değişmişti" (2019: 158).³ Sokrates'i erdemleri tanımlamaya götüren Atina'nın içine düştüğü kriz haliydi.⁴ Tam da bu nedenle, Sokrates, büyük tragedya ozanı Eurpidies'in bir oyununda erdemle ilgili olarak geçen "en iyisi bunları rastlantıya bırakmak" sözlerinin ardından "erdem yok olup gitmesine böyle seyirci kalmanın gülünç olduğu"nu söyleyerek kalkıp gitmişti (Laertios, 2019: 80).

Tragedya kahramanı Antigone ile Sokrates figürü arasındaki kimi benzerlikler ilgi çekicidir. Antigone, kral Kreon'a muhalefetiyle kent-devletin (polis'in) yeni siyasal değerlerinin karşısında yer alır (Sophokles, 2016: 18); Sokrates ise kendi döneminin demokratik Atina rejimini temelden sorgular. Bir yanda filozof Sokrates vardır; öte yanda ise demokratik Atina *polis*'i. Başka bir deyişle, filozof ile kent-devlet karşı karşıya gelir (Strauss, 1978).⁵ Leo Strauss, bunu "Sokrates ile Atina kenti arasındaki trajik çatışma" olarak tanımlar ki, burada kastedilen soyut anlamda felsefe (philosophia) ile kent-devlet (polis) çatışmasıdır (2018: 40, 210, 212).⁶ Antigone, *polis*'in başı Kreon'a karşı mücadelesinin sonucunda kendi canına kıyarken, Sokrates, demokratik *polis*'in hâkimi yurttaşlar mahkemesi tarafından ölüme gönderilir. Antigone ve Sokrates Batı düşüncesinin yerleşik değerlere meydan okuyan iki büyük şehidi olarak görülmüşlerdir. Fakat tüm bu benzerliklere karşın, Sophokles ve Platon'un temsilleri birbirinden farklı düşünsel temellere dayanır. Aristoteles'in *Poetika*'da belirttiği gibi, tragedya bir düşünsel öğeyi içerir (Aristoteles, 2012: 27) ama bunu felsefeden farklı bir biçimde yapar. Dahası, tragedya ozanlarının çatışan erdem anlayışıyla Platon'un Sokrates'inin erdemler arasındaki çelişmezlik ve tutarlılığa yaptığı vurgu arasında önemli bir farklılık vardır. Tragedyada farklı erdemler arasındaki çelişkiye dair ozanın bir önerisi bulunmaz. Oysa Platon, erdemlerin birliği ve çelişmezliğine dair güçlü bir sav öne sürer (MacIntyre, 2001: 200, 214).

Sokrates felsefesindeki temel düşünsel öğeyi kendi yazılı ürünlerinden takip edemiyoruz. Sokrates felsefeyi yazarak yapmamıştır. Platon, bazı diyaloglarında ustası Sokrates'in "yazı"nın uygunluğuna dair sorgulamalarını aktarır. Yazı, Sokrates'in bir ruh dönüşü(mü) olarak gördüğü, muhataba göre biçimlenen ve muhatabının ruhunu (kanılar ya da sanılar dünyasından) hakikate çevirmeye çalışan

³ Eski Yunan dünyasında "stasis"ın anlamları (kriz, siyasi hizipleşme, "siyasi düzlemde sınıf savaşı", siyasi rekabet vs.) için bkz. (Cartledge, 2013: 29-31). Ayrıca Tukidides'i bir siyasi düşünür olarak ele alan Jaeger'in yorumuna da bkz. (1946: 382-411).

⁴ Eski Yunanca *krisis*, yargı, karar, belirleme ve eleştiri ile ilişkilidir. Jean Starobinski sözcüğün "eleştiri" ile ilişkisini yeniden kurmaya çalışır: "XX. yüzyıla kadar kullanılan anlamlarında, öncelik yargılama edimine aittir. Sözcüğün kökenine indiğimizde (Latince *cerno* ile akraba olan Yunanca *krinein* eylemi), seçme, süzgeç, kalburdan geçirme imgelerini buluruz; bir de Hippokrates'çi tıptaki 'kritik günler'in, 'karar'ın bahis konusu olduğu günlerin -yani hastalıkları hakkında sonu iyileşme ya da ölüm diye 'karar verildiği' kriz döneminin- izini de bulabiliriz" (2010: 13). Bu anlamıyla, kriz zamanları Türkçe'de ilk akla gelen çöküntü veya buhran atmosferinden farklı olarak yeni yargıların oluşturulduğu dönemlerdir (Peters, 2004: 442). Sokrates, kriz çağında yeni yargılar oluşturmaya çalışan "filozof"un ideal tipidir.

⁵ "Sokrates ve demokratik Atina sorunu" yirminci yüzyılın önde gelen Sokrates yorumcularından Gregory Vlastos ile Leo Strauss'un öncelikli ilgisi olmuştur (Ober, 2011: 138).

⁶ Sokrates ile Atina arasındaki ilişkiyi trajik bir karşıtlık biçiminde tanımlayan ilk felsefe tarihçisi muhtemelen Hegel'dir. Aynı zamanda kendine özgü trajedi yorumlarından birini geliştiren Hegel'e göre, Sokrates'in durumu -Atina (nesnel boyut) ve Sokrates'te (öznel boyut) cisimleşen-, "karşılıklı olarak her ikisi de haklı olan" "iki karşıt hakkın çatışmaya girmesi" ve "birinin diğerini yok etmesi" anlamında trajiktir (Hegel, 2022: 397-398).

felsefe faaliyeti için uygun görülmez.⁷ Yazıda kişisel temas bulunmaz. Oysa Sokrates ve Platon için felsefe ve -"sohbet" anlamına gelen- diyalektik "aynı şey için kullanılan iki farklı isimdi" ve insanın düşünce alışkanlıklarını değiştirmenin ancak kişisel bir dokunuşla mümkün olduğunu varsayıyordu (Guthrie, 2021a: 98). Bu nedenle, Sokrates felsefenin donuk yazıda değil canlı sohbette, yazılı biçimden çok soru ve cevaplardan oluşan karşılıklı diyalogda gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Hatta bazı yorumcular Sokrates'in kendisinin "felsefe tarihi boyunca yankılanmaya devam eden" bir "ses yarattığı" olduğunu söylemişlerdir (Dolar, 2013: 87).⁸

Sokrates'in düşüncelerine yönelik elimizde başlıca üç klasik kaynak bulunmaktadır: Platon'un diyalogları, Ksenophon'un eserleri ve Aristophanes'in *Bulutlar* komedyası. Platon ve Ksenophon Sokrates'in öğrencileriyken, Aristophanes (MÖ 450-388) Sokrates'in çağdaşı ve bilinen ilk eleştirmenlerinden biridir. Aristophanes'in oyunları Atina polis'inin ahlaki-politik buhranına verilmiş hiciv dolu cevaplardan oluşur (Zimmermann, 2017: 118-128). Savaşın yarattığı kriz *Bulutlar*'da sahnededir. Karakterler arasındaki diyaloglarda arka planda savaşın yarattığı geleneksel eğitimin çöküşü kendisini gösterir: "Yeni şeylerle uğraşmak ve eski kanunları küçümsemek... Ahhh bu savaş yok mu? İnsanlar kölelerini bile istedikleri gibi cezalandıramaz oldular" (Aristophanes, 2010: 106, 61). Aristophanes, para ekonomisinin ortaya çıkışı, demokratik polis'in yükselişi ve Sofist şüpheciliğin yaygınlaşmasıyla geleneksel değerlerin sarsıldığı Atina'yı kendine özgü bir tarzda hicveder. Sokrates'in ölümünden yirmi dört yıl önce (423) sahnelen *Bulutlar*'da, filozof, evrenin ve toplumun temellerinden şüphe eden, haksız bir argümanı haklı çıkarma sanatıyla yer altının ve göklerin sırlarını öğreten, bir yandan Sofist, diğer yandan bir doğa filozofuna benzeyen, komik ama tehlikeli bir kuşkucu olarak tasvir edilmiştir. Sokrates'in *Savunma*'da -kendisine yöneltilen- "eski suçlamalar" olarak gündeme getirdiği unsurlar *Bulutlar*'ın ana fikirleri arasındadır: Davalarda ve tartışmalarda her ne olursa olsun haklı çıkmak için parayla söz sanatlarını öğreten, yeraltının kutsal sırlarını ve astronomiyi araştıran, havada yürüyüp ("bulutlar") (kutsal) güneşi inceleyen, ücretli dersler verdiği okulda tanrıların yeri olmadığını ve "bulutlar"ın tanrılar olduklarını ileri süren, yağmur ve benzeri doğa olaylarının nedeninin Zeus değil bulutlar olduğunu söyleyen ("Zeus da kimmiş?") ve nihayet gençleri yoldan çıkararak babalarına karşı şiddet uygulamaya teşvik eden bir düzen bozucu

⁷ "Yazının uygunluğu ve uygunsuzluğu" *Phaidros* diyalogunda (274-b ve sonrası) geniş bir biçimde ele alınır: Bir söylev yazıldıktan sonra her yere, konu hakkında bilgisi olanlara da, içeriğiyle hiçbir ilgisi olmayanlara da aynı şekilde yayılır. Ve kendiliğinden kime hitap edip kime hitap edemeyeceğini bilmez." (Platon, 2020: 66). Eğitimin ve felsefenin ruh değişimi ve ruhun "iyi"ye ve "doğru"ya "çevrilmesi" olarak tanımlanması için bkz. (Platon, 2010: 236, 239). Söz konusu "dönüş"ü, nefsi/ruhu çevirmeyi (psukhagôgia) ve "psukhê'nin 'dönerek sahne değiştirmesi'"ni (periagogês/periaktôi) Platon felsefesinin ana fikri olarak çözümleyen bir çalışma için bkz. (Haşlakoğlu, 2016: 106).

⁸ Öte yandan, Platon'un felsefesi, eski Yunan'ın MÖ 700'lü yıllara kadar uzanan epik (destansı) sözlü geleneğiyle uzlaşmaz; Sokrates öncesi "sözlü düşünürler" kuşağından ayrılır ve "iletişim teknolojisindeki bir değişikliği" temsil eder. Platon, sözlü kültürden ve sözlü kültürün failleri olan şairlerden farklı, soyutlamaya dayalı yeni bir söylem biçimi geliştirir. Bu anlamda önceki geleneği temsil eden Homeros ile Platon arasındaki farklılık "sözlüden yazılıya, somuttan soyuta geçiş" ile ifade edilebilir. Platon'un kurduğu "sahne", "Homeros'un kahramanlarının değil kavramların, kategorilerin ve ilkelerin mücadelesi"nin sahnesidir. Platon, "bir şair değil, fikirlerini nesir biçiminde örgütleyen bir yazardır, yazılarındaki sözdizimi nesir biçimine göre düzenlenmiştir, yazıdaki mantık kuralları da buna göre işleyecektir" (Havelock, 2015: 16; 310). Bu konuda, Platon'un felsefesini sözlü kültür (şiir)-yazılı kültür (felsefe) ikiliği açısından çözümleyen Havelock'un önemli çalışmasının yanı sıra ikiliği antropolojik açıdan ele alan Walter J. Ong'un çalışmasındaki Platon bölümlerine de bakılabilir: "Platon'un yazı eleştirisinin zayıf noktalarından biri, yazıya karşı çıkışını daha etkin kılmak için, eleştirisini yazıya dökmüş olmasıdır, tıpkı matbaaya karşı çıkanların, düşüncelerini yaymak için matbaadan yararlanmaları gibi (Ong, 2014: 99).

(Aristophanes, 2010: 64, 67-69, 74, 104).⁹ Aristophanes'in eleştirisinin özü, eğitim meselesidir ve geleneksel eğitime (*paideia*) karşı yeni bir eğitim anlayışına ve bunu temsil eden yeni düşünce hareketlerine yönelik tepkide somutlaşır (Zimmermann, 2017: 118, 123; Jeager, 1946: 370-371). Aristophanes, Sokrates'i karikatür haline getirse bile onun yeni bir *paideia* anlayışının öncüsü olduğu teşhisini yaparken haklıdır.¹⁰ Bu felsefi *paideia*, kendisini, çağdaş Atina'da ikna edici konuşma sanatlarını öğreten Sofistler'in araçsal eğitim anlayışından olduğu gibi belirsiz ve soyut olmayan bir hakikat kavramına yaslanan geleneksel eğitimin şiirsel değerlerinden de ayırır.

Komedyada Sokrates kişiliğini ele alan ilk tür olmuştur. Sokrates'in ölümünden sonra ise başlıca üç Sokratik edebiyat türü ortaya çıkmıştır: Sokrates'in muhataplarıyla konuşmaları içinde felsefi düşüncelerini serimleyen "Sokratik diyaloglar", Sokrates'in öldürülmesini sorgulayan "savunma"lar ve genellikle Sokrates'in öğrencileri tarafından kaleme alınan ve "ruhen biyografiye yakın" bir tür olan "anılar" (Şentuna, 1997: 4-6). Sokratik edebiyatın en etkili iki öncüsü olan Platon ve Ksenophon, Aristophanes'in *Bulutlar*'ına açık ya da örtük bir biçimde cevap verirler (Woodruff, 2011: 94). Ksenophon (MÖ 426-354), Sokrates'in konuşmacı olduğu *Şölen* ve *İktisat Üzerine* gibi düşsel Sokratik diyaloglarla, Sokratik edebiyatın bir başka biçimi olan *Savunma* (apologia) gibi eserler yazmıştır. Sokrates'le ilgili en iyi bilinen eseri ise üçüncü Sokratik edebiyat türü içinde yer alan *Sokrates'ten Anılar*'dır. Burada komedyada olduğundan epey farklı bir Sokrates'le karşılaşırız. Ksenophon'un Sokrates'i geleneksel değerlere bağlı, dindar ve bilge bir yurttaşdır. Bu Sokrates, yirminci yüzyıla ya da felsefe tarihinde Alman filozof Schleiermacher'in on dokuzuncu yüzyılın başlarında geleneksel Sokrates'i tanımlamak için başvurulan Ksenophon'u eleştirerek açıkça bir yana bırakan tutumuna kadar Platon'un Sokrates'inden daha iyi bilinen etkili bir portre olmuştur (Dorion, 2005: 22; Wilson, 2020: 88). Ksenophon'un amacı, kendisini ölüme gönderen demokratik *polis*'e karşı gelerek nesillere bir ahlak düşünürünün yaşamından örnek alınacak sahneler bırakmaktır. Bu ahlaki bilge özellikle "kendine egemen olma" ya da özdenetim erdemiyile tanınır, "insanlık konularıyla ilgili"dir; "bütün insanların en iradelisidir"; çevresindekilere "kendi ruhlarıyla ilgilenirlerse, doğru düzgün adam olacaklarını vaat eder"; düşüncenin merkezinin ruh olduğuna inanır; ölçülüdür ve bilgeliğin ölçülülük olduğunu söyler; insanları daima "akıllı ve yararlı olmaya çağırır"; "halk ve insan sevgisiyle tanınır" ve bilgeliğini kentin yararına sunar; "mütevazı bir yaşam biçimi"ne sahiptir; dostluk erdemini önemseydiği için en iyileri ve erdemli insanları dost edinir; Atinalılığı ile gurur duyar; atalar geleneğine saygılıdır; ahlak alanında uygulamayı ve başarılı olmayı över; bedene özen göstermeyi de ihmal etmemek gerektiğini hatırlatır; adalet erdemine yurttaşlık ve devlet yönetimi için özel bir değer atfeder ve adaletin (erdem ve bilgeliğin) bir bilgi konusu olduğunu düşünür; insan topluluklarını yöneten yazılı olmayan yasaların üstünlüğünü kabul eder; nihayet "ruh gücü", "sakin, şen, iyi ve zevkli yaşayışı" ile nam salmıştır (Ksenophon, 1997: 14-15, 36, 77, 24-25, 27, 52, 67, 69, 79, 84, 91-92, 103, 110-111).

Sokrates'in filozof kimliği, öğrencisi Platon'un (MÖ 428/427-348/347) diyaloglarında çok daha belirgin ve kapsamlı bir biçimde ortaya çıkar. Eserlerinin büyük kısmı diyalog formunu temel alan Platon, farklı kişiliklerin rol aldığı bir felsefe sahnesi kurar. Sokrates'in başrolü oynadığı Platonik felsefe sahnesi sayesinde, yazılı eser bırakmamış Sokrates'i bir *filozof* olarak tanıyabiliyoruz. Felsefe tarihçileri bir "Sokrates sorunu"ndan söz ederler. "Sokrates sorunu" felsefe tarihçileri "tarihsel Sokrates'in

⁹ Platon, *Savunma*'da *Bulutlar*'ın Sokrates'e karşı bir kamuoyunun oluşmasında etkili olduğunu söylese bile Aristophanes'in MÖ 423'de sahnelenen bu oyunu komedyaya yarışmasında sonuncu olmuştur (Zimmerman, 2017: 66). Fakat Moses I. Finley gibi eski Yunan uzmanları Platon'un "Sokrates'in nihai davasının ve idamının sorumluluğunun bir kısmını uzaktan da olsa Aristophanes'e yüklemekte haklı" olduğunu söylerler. Zira Anaksagoras gibi filozoflar *-Bulutlar*'da kamuoyunun önüne konulan- kutsal değerlere saygısızlık suçlamasıyla açılan davalarda yargılanmışlar ve sürgüne giderek ölüm cezasından kurtulmuşlardı (Finley, 2003: 123, 127).

¹⁰ Kierkegaard da Aristophanes'in Sokrates tasvirinin belli bir açıdan hakikate yaklaştığını söyler. (akt. Konstan, 2011: 75).

düşüncelerini “yeniden yapılandırmaya giriştiklerinde karşılaştıkları tarihsel ve metodolojik sorun” a işaret eder (Dorion, 2011: 1).¹¹ Platon bir tarihçi ya da biyografi yazarı olmadığından tarihsel bir kişi olarak Sokrates’i birebir anlattığından emin olamayız. Büyük filozofun diyaloglarındaki kişi nihayetinde bir Platon kurgusudur. Fakat Søren Kierkegaard’dan hareketle söylersek, “şiiysel bir hareketle yaratılmış”, bir filozof-sanatkârın felsefe tarihinde kendi gerçekliğini oluşturmuş etkili kurgusudur: “Platon’un gördüğü Sokrates, gündelik hayatın koşulları düzeyinde düşünmekten öteye geçemeyen tabii Ksenophon’un gördüğü Sokrates’ten çok daha fazla düşünsel öneme sahiptir” (Kierkegaard, 2009: 19).¹² Ayrıca, *Sokrates’in Savunması*, Platon’un eserleri arasında “kesinlikle en Sokratesçi olan” eser olduğundan Sokrates’i tanımak açısından diğer diyaloglara göre bir ayrıcalık da taşımaktadır (Guthrie, 2021b: 458). Platonik kurguda Sokrates büyük felsefi sorulara daha sistematik ya da felsefece daha yapısal biçimde tanımlanmış yollarla cevap arayan bir filozoftur: Kişi nasıl daha iyi yaşayabilir? İyi yaşam ve erdem nedir? Yeni bir siyasal ortaklık biçimi (demokratik polis) ile yeni bir insani etkinlik biçimi (felsefe) arasındaki ilişki nasıl düşünülmelidir? *Polis*’in hâkim biçimi olan demokratik *polis*’den başka bir siyasal ortaklık düşünülebilir mi? İçinde filozofun değerlerinin yaşandığı ideal bir *polis* mümkün müdür?

Bu soruların her birinin öznesi “filozof” tur. “Felsefe” ve “filozof” kelimelerinin tarihi Platon’dan önceye gider. Bununla birlikte, Platon bu iki terime siyasal olan üzerine düşünürken merkezi bir konum atfeden ya da bu sözcükleri “felsefi anlamda tanımlayan” ilk büyük filozoftur (Hadot, 2011: 21; Havelock, 2015: 284). Felsefe, bundan böyle, evrenin yapıtaşının incelenmesi değil ruhun incelenmesidir; filozof ise insanların “ruhlarının mükemmelleşmesi”ne ve erdeme ulaşmalarına aracılık eden bir hekim ya da “ruh hekimi” (Platon, 1965: 12; Jeager, 1947: 33). Böylece yeni bir “ruh” ve “erdem” anlayışı temelinde Sokrates öncesi doğa felsefesinden bambaşka bir felsefenin temelleri atılır: Ahlak ve siyaset felsefesi. Bütün bu dönüşüm yeni bir insan tasavvurunu gerektirir. Platon *Birinci Alkibiades* diyalogunda insanı ruhsal bir varlık (psukhê anthropos) olarak tanımlar: “Bedene emreden insandır demiştik... İnsanın ruh olduğunu göstermek için daha açık bir tanıt gerekir mi?” (1997a: 78-79). Sokrates’in demokratik *polis*’in krizine yönelik çözümünü de, insanı başlı başına karakterize eden ve her şeyin temelinde yerleştirilen bir ruh düşüncesiyle erdemin yeniden tanımlanmasıdır. Sokrates’i yargılanmaya kadar götüren şey, bu yeni düşünceleri Atina *polis*’inin kamusal alanında sorgulamaya dayanan felsefi faaliyetle sınaması olmuştur. Sokrates’i ölüme götüren bu sınaama aynı zamanda onu Batı siyaset felsefesinin kurucusu yapmıştır.

2. Bilinen Sokrates’in doğumu: *Phaidon*

Platon’un pek çok diyalogu Sokrates’in ölümüne ışık düşürür ama özellikle *Kriton*, *Euthyphron* (Dindarlık Üzerine), *Kriton* (Yapılması Gerekenler Hakkında) ve *Phaidon* (Ruh Hakkında) diyalogları *Savunma*’nın somut arka planlarını aydınlatırlar. Dolayısıyla *Sokrates’in Savunması*’nı geniş bir düşünsel bağlamda kavramak için ilişkili Platonik diyalogların sahnesini yeniden kurmalıyız. Platon’un *Sokrates’in Savunması* eserini tamamlayan diyaloglarından biri *Phaidon*’dur. *Phaidon*, Sokrates’in savunmanın sonrasındaki anlarına tanıklık eden yoldaşlarıyla “ruh” kavramı üzerine giriştiği derin bir diyalogtur. Yargılanan bir filozof olsa bile bir mahkeme savunmasında dile

¹¹ Bu soruyla bağlantılı Sokrates yorumları geleneği için özellikle bkz. (Wilson, 2020; Dorion, 2005; Hadot, 2012: 87-120).

¹² Kierkegaard (1813-1855), on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen ve Sokrates yorumlarında Ksenophon’un eleştirisi eğiliminin bilinen en iyi örneklerindedir. Kierkegaard Platon’un “şiiysel” ve felsefi portresiyle Ksenophon’unkini karşılaştırarak şöyle yazar: “Ksenophon’un Sokrates yorumunda, ideanın çok çeşitli görüntülerinin ancak gölgelerine rastlanır: İyilik yerine yararlılık vardır, güzel yerine işe yarar, doğru yerine yerleşik (olan)...”, “Orada (Ksenophon’un anlatısında) Sokrates öğrencilerini iyi yurttaşlar olarak yetiştirmek için tüm zamanını harcar. Ancak Platon’un *Sokrates’in Savunması*’nda, tekil bir insan olmanın önemi vurgulanır ve bu da Sokrates’in hayatla olan olumsuz ilişkisiyle son derece tutarlı bir yargıdır” (2009: 30, 45)

getirilebilecek felsefi savlar sınırlıdır. Sokrates, *Phaidon* diyalogundaki muhatapları Simmias ve Kebes'e dönerek "söylediklerimi yargıçlar huzurundaki savunmamdan daha inandırıcı bir şekilde savunmaya çalışayım" der ve *Savunma*'nın arkasındaki felsefeyi izah eder (Platon, 2012a: 95).

Sokrates, *Savunma*'da ölüme mahkûm edildikten sonra kararı oylayan yargıçlara hitap eder. Kendisini mahkemede yaptığı gibi erdemli biçimde savunarak ölmeyi -Atina halk mahkemelerinde çokça rastlananın aksine- yalvarıp yakararak kurtulmaya tercih ettiğini söyler. Ardından konuyu ölüm hakkındaki düşüncelerine getirir: "Ölümden sakınmak zor değildir, zor olan kötülükten sakınmaktır, çünkü kötülük ölümden daha hızlı koşar" (Platon, 2012b: 59).¹³ Burada hiç kuşkusuz Sokrates'in hayatı boyunca soruşturduğu erdemlerden biri olan cesaret erdemi geçiş yapar ama daha önemlisi ölüm hakkındaki düşüncesi kendisini bir parça gösterir. Homerik tasavvurda ölüm kahramanın başına gelebilecek en büyük felaketken¹⁴ Sokrates ölümün "iyi bir şey olduğuna dair büyük bir umut bulunduğunu düşünebiliriz" der: "Ölüm şu iki şıktan biridir: Ölüler ya hiç var olmaz ve hiçbir şey hissetmezler ya da söylendiği gibi ölüm bir değişimdir, ruhun buradan bir başka yere göç etmesidir" (2012b: 61).

Phaidon diyalogu tam da buradan hareketle okunmalıdır. Bu diyalog *Sokrates'in Savunması*'nın son kısmında dile getirdiği ölüm üzerine düşüncelerin felsefi arka planını derinleştirir: "Kendilerini gerçekten felsefeye adanmış olan bir insanın ölüm karşısında cesaretini yitirmemesi ve öldükten sonra öbür dünyada büyük nimetlere kavuşacağını umması bana çok doğal geliyor" (Platon, 2012a: 96). Diyalogun en önemli yanlarından biri, Sokrates'in düşünceleri uğruna ölümü göze alması ve ölümü metanetle karşılaşmasının arka planında, bilgi, ruh ve erdem konusunda özgün düşüncelerin bulunduğunu göstermesidir. Bedensel varlığından vazgeçebilmek, basitçe bir isyankârın ya da maceracının değil ölümsüz ruha beden "hapishane"sinden daha üstün değer atfeden "filozof"un tutumudur. Çünkü felsefenin meskeni (topos) olan ruhla karşılaştırıldığında "beden bir hapishanedir."¹⁵ Diyalogda merkezî Platoncu düşünce açıklanır; ruh bedenle mukayese edilir ve ruhun sınırlılıklara sahip bedenden üstünlüğü vurgulanır.¹⁶ Ruh bizi sınırsız bir düşünsel yaşama açar. Felsefe insanın kendi benliğini ve ruhu(nu) tanumasıdır. Dolayısıyla ruhta temellendirilmelidir. *Phaidon*, filozofun yaşam döngüsündeki kritik bir geçişe de dikkatimizi çeker (Taylor, 2020: 55; Guthrie, 2021b: 410).¹⁷ Sokrates'in iki dönemini görürüz. Bu iki Sokrates arasındaki geçiş, bir ruhsal ilerleme, tekâmül ve olgunlaşma biçiminde tasvir edilir. Bir genç Sokrates, bir de olgun Sokrates vardır. Siyaset felsefesinin etik temellerini hazırlayan ikincisidir:

"Gençliğimde 'doğa tarihi' denilen bilime karşı büyük bir ilgi duyuyordum, çünkü her şeyin nedenini, yani neden doğduğunu, neden öldüğünü ve neden var olduğunu bilmeyi çok önemsiyordum... Daha

¹³ *Savunma*'nın ayrıntılı bir biçimde notlandırılmış bir başka muteber çevirisi için bkz. (Platon, 2006).

¹⁴ Yazının ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz gibi, Platon'un felsefi *paideia*'sında ölüm ve cesaret konusu önemli bir yer tutar. Platon, *Devlet* diyalogunda Homeros'un kahramanlarına ölümle ilgili olarak söylettirdiği şu tür sözlerin eğitim müfredatına alınmaması gerektiğini söyler: "Bütün geçmiş göçmüş ölümlere kral olacağıma / El kapısında kulluk edeyim keşke. / Varlıksız, yoksul bir çiftçinin yanında ırgat olaydım" (2016a: 130). (Platon'un atf yaptığı dizeler Homeros'un *Odyseia*'sında Akhilleus tarafından Odysseus'a hitaben söylenmektedir: "Ballandırma bana ölümü, şanlı Odysseus / bütün geçmiş göçmüş ölümlere kral olacağıma..." Homeros, 2010: 209).

¹⁵ "Bilgiyi sevenler, bedenlerine yapışarak ona sınırsız bağlanan, gerçek varlıkları kendi imkânlarıyla değil de bir hapishanede bulunuyorlarmışçasına bedenlerinin aracılığıyla algılamaya zorlanan ve mutlak bir cehalet içinde bulunan ruhları felsefenin denetimine geçtiğinde, bu korkunç hapishaneyi arzularının inşa ettiğini ve bizzat hapsedilen kendilerinin bu bağları daha da sıkılaştırdığını görürler" (Platon, 2012a: 126).

¹⁶ Bu konuda şu seminer dizisine bkz. (Atalay, 2013)

¹⁷ Söz konusu geçiş sadece Platon tarafından değil Ksenophon ve Aristoteles tarafından da doğrulanır. F. M. Cornford, *Phaidon*'daki yaşamsal geçişi anlatırken şöyle yazar: "Bütün güvenilir otoritelerimiz; Platon, Ksenophon, Aristoteles; fiziksel araştırmaların metot ve sonuçlarının gençliğinde yarattığı hayal kırıklığından sonra Sokrates'in asla dünyanın kökeni gibi soruları tartışmadığında hemfikirdir" (2019: 21).

sonra, her birinin zamanla nasıl bozulduğunu ve yer ile gökte meydana gelen olayları incelerken bu türden araştırmalar için hiç de uygun biri olmadığını fark ettim” (Platon, 2012a: 146).

Aristoteles’in (MÖ 384-322) *Metafizik*’inde ortaya çıkan ve Romalı siyaset filozofu Cicero’nun (MÖ 106-43) *Tusculanae Disputationes* adlı kitabında tasdik edilen bir yaklaşım, söz konusu Sokratik dönüşümden felsefi bir sonuç türetmiştir. Aristoteles, Sokrates’i doğa filozoflarıyla karşılaştırırken şöyle yazar: “Sokrates ise ahlaksal erdemlerin incelenmesi ile ilgili olmuş ve onlarla ilgili olarak tümel tanımlar tesis etmeye çalışan ilk kişi olmuştur” (1996: 540). Cicero bu savın özünü Sokrates’in felsefeyi gökten yere indirdiğini söyleyerek sürdürür.¹⁸ Sokrates, bu yoruma göre, felsefenin alanı açısından bir devrim yaparak felsefeyi doğa olaylarından insan dünyasının sorunlarının anlaşılmasına dönüştürmüştür (Strauss, 2011: 147). Etiğin ve siyaset felsefesinin Sokrates tarafından temellendirildiğine yönelik en eski görüşlerden biri budur. Benzer bir yorum, sonradan felsefe tarihçiliğinde de etkili olmuştur. Buna göre, Sokrates, doğayı mitolojiden bağımsız bir biçimde incelemiş ve Miletli filozof Thales’le (MÖ 624/623-548/545) başlayan doğa felsefesinden farklı olarak felsefeyi insanla ilgili meseleler üzerine kurmuştur. Doğa felsefesi ile etik ve siyaset felsefesi arasındaki ayrımı vurgulayan bu sınıflandırma, felsefe tarihçiliğinde Sokrates öncesi (pre-Sokratik) felsefe ile Sokrates ve sonrası arasındaki ayrım da karşılığını bulmuştur (Hegel, 2022: 349; Guthrie, 2011: 25).

Şüphesiz, bu sınıflandırmalar, Sokrates öncesi filozofların bilgelik, etik ve siyasetle hiç ilgilenmedikleri anlamına gelmez (Peters, 2004: 46-47). Sokrates öncesi filozofların yanı sıra Sokrates’in çağdaşı olan Sofistler de felsefenin yönünü etik-politik dünyaya çevirmişlerdi. Bu nedenle Yunan felsefe tarihi uzmanı W. K. C. Guthrie şöyle bir kayıt düşer: “Gerçekten de bu yeni ruhun ilk gerçek filozofunun Sokrates olduğu söylenebilir. Ama bakış açısındaki değişimin bire bir sorumlusunun Sokrates olduğunu söylemek çok fazla ileri gitmek olur. Çağdaşı sofistlerin öğretisi çok büyük oranda etik ve politik bir öğreti idi, bu konuda Sokrates’in teşvikine gereksinim yoktu” (2011: 25). Yine de bizim için sınıflandırma sorunundan daha önemli olan şey, siyaset felsefesinin Platon ve Aristoteles gibi üstadlarını doğuracak Sokratik dönüşümün niteliğini kavramaktır. Eğer bu dönüşümü doğa felsefesinden etik ve siyaset felsefesine geçiş olarak anlarsak, Sokrates kendi dönüşümünü nasıl izah etmektedir? Laertios’un aktardığına göre, büyük filozof Platon da felsefi bir doğum sonucunda (düşünsel) dünyaya gelmiştir. Platon, Sokrates’le tanışana kadar tragedyalar kaleme alıp yarışmalara katılan bir şairdir; üstadını tanıdıktan sonra şiirlerini yakar (2019: 132-133). Aynı Platon, *Phaidon*’da bu kez Sokrates’in felsefi doğumunu anlatır.

Tinsel doğum ve ebelik sanatı bu felsefenin yöntemini ve temel özelliğini anlamak için gerçekten önemlidir (Cornford, 2010: 49-50).¹⁹ Platonik diyaloglarda filozofun bilgiyi doğurtan “ebe” olduğundan söz edilir. Örneğin *Theaitetos* diyalogunda Sokrates muhatabına bilgiye yönelen kişinin duyduğu “doğum sancıları”ndan söz eder. Bir ebenin oğlu olduğunu ve kendisinin de aynı işle uğraştığını söyler. Sokrates’i diğer ebelerden farklı kılan ise doğurtmanın “ruhlara yöneltilmiş” olmasıdır (Platon, 1997b: 23, 26). Sokrates’in karakterize ettiği filozof, muhatabına dışsal ve soyut bir biçimde bilgiyi aktaran kişi değil, bir diyalogun karşılıklı ve somut ortamında muhatabında bilginin

¹⁸ Sokrates “felsefeyi göklerden indirip kentlere ve insanların evlerine soktu.” Sokrates felsefeyi “erdem ve erdemsizlikle, iyi ve kötüyle ilgili sorulara yönelmeye zorlayarak toplum yaşamının içine soktu” (akt. Guthrie, 2011: 25).

¹⁹ Sokrates’in doğurtucu (maieutikos/maiotik/mayotik) yöntemi, onun ironi’siyle (eironeia) yakından ilgilidir. Sokrates bilmediğini (cehaletini) itiraf ederek sorular sorar ve muhatabını üzerinde konuşulan kavramı tanımlamaya ya da konu hakkında bir önerme yapmaya teşvik eder; ardından diyalektik tartışma yoluyla bu tanım ya da önermenin eksiklikleri ve kusurlarını gösterir. Burada diyalogun hem bir başarısızlığa hem de bir umuda işaret etmesi, hakiki bilginin doğuşundaki sancılarla özdeşleşir (Guthrie, 2021b: 428). Dolayısıyla, ebelik, Sokrates’in yöntemi, ironi ve cehalet itirafıyla doğrudan ilişkilidir. Fakat yukarıdaki metinde Sokrates’teki yaşamsal geçiş ve etik-siyaset felsefesinin filozofu Sokrates’in doğuşuna vurgu yapıyoruz.

ve bilgeliğin içsel olarak doğmasına aracılık eden, *Menon* diyalogundaki deyişle “onda olanı bulmasına yardım eden” kişidir. (Platon, 2018: 55). Medeni durumlara özgü (sivil) felsefenin (etik ve siyaset felsefesinin) doğa felsefesinden ayrılarak ortaya çıkışı da doğuma benzeyen yeni bir başlangıçla olmuştur. Bu olay, Sokrates’in herkesten önce kendi kendini doğuran ebeliğiyle gerçekleşmiştir.

Sokrates doğa felsefesi araştırmasının kendisinde bir “körelme” ve “unutma”ya neden olduğunu söyleyerek başlar. Platon’un *Phaidon* diyalogunda aktardığı bu açıklama, Sokrates’in yeni felsefesini ya da bildiğimiz Sokrates’in gelişimini kavramak için bir çıkış noktası sayılabilir. Diyalogun önceki kısımlarında Sokrates’in muhatapları filozofun bir düşüncesini aktarırlar: Sokrates’e göre öğrenmek hatırlamaktır (Platon, 2012a: 109). O halde, şimdiki zamanda hatırladığımız şeyleri geçmişte öğrenmiş olmamız gerekir. Bu varsayım ise, ruhumuzun görünen beden biçimine sahip olmadan önce bir şekilde var olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Sokrates, muhataplarının bu sözlerinden sonra eşitlik örneğiyle konuyu açıklamaya çalışır. Duyularımızdan önce bizde bir eşitlik kavramı olmalıdır ki, duyularımızla algılayabildiğimiz eşitler bu eşitlik kavramına indirgenebilsin ya da ona atfla değerlendirilebilsin (2012a: 114). Eşitlik bilgisi ancak eşitlik kavramından türeyebilir veya daha genel olarak söylenirse bilginin koşulu o bilginin konusunu oluşturan kavramdır. Kavram bilgiyi önceler. Bu durumda, “eşitlik bilgisini daha önceden edinmiş olmamız gerekir.” Sadece eşitlik değil, büyüklük, küçüklük, güzellik, iyilik, adalet (doğruluk), kutsallık, Sokrates’in ifadesiyle, “neyin ne olduğunu” belirten şeylerin tümü doğmadan önce biliniyor olmalıdır. İşte bu aşamada, doğa felsefesinin neden bir “körelme” ve “unutma”ya neden olduğu açıklığa kavuşur. Sokrates muhatabına dönerek şöyle der:

“Bu bilgilere sahip olduktan sonra, her seferinde onları unutmasaydık... yaşadığımız sürece onları biliyor olurduk. Çünkü ‘bilmek’, bir konu hakkında kazanılmış bilgileri muhafaza edip yitirmemektir. Aynı şekilde ‘unutmak’ da kazanılmış bilgiyi yitirmek değil midir Simmias?” (Platon, 2012a: 115).

Demek ki, Sokrates doğa felsefesinin inceleme ve araştırma yönteminden farklı bir bilgi anlayışı geliştiriyor. Bilgi, doğmadan önce bizde var olan ve doğarken yitirdiğimiz bir şeyse, öğrenme bize ait olanın tekrar kazanımı ve hatırlamadır. Bilgi hatırlama ise dış doğaya değil kendi iç doğama dönmeliyim. Bu, ruhların insan şekline bürünmeden önce bedenden ayrı var oldukları ve düşünme yetisine sahip oldukları duruma dönüş, tek kelimeyle, bedenden apayrı var olan ruha dönüştür. Körelme ve unutma, bilginin ve hatırlamanın karşılarıdır. Bilgi ve hatırlama doğmadan önce var olan kavramlar, özler ve ruh sayesinde mümkündür. Başka bir deyişle, bilginin kaynağı dışsal bir gerçeklik olarak doğa değil insanın temel varlığını tanımlayan ruhtur. Bu ruh-beden karşılaştırması bir sıradüzene tabidir (hiyerarşiktir):

“Ruh büyük oranda ilahî, ölümsüz, anlaşılır, tek görünümlü, dağılmayan ve her zaman aynı kalana benzer. Beden de beşeri, ölümlü, anlaşılmaz, çok görünümlü, dağılabilen ve hiç aynı kalmayana benzer” (Platon, 2012a: 122).

Beden ile ruhu karşılaştırıp ruha öncelik verdikten ve ruhu bilginin kaynağına yerleştirdikten sonra ruhu hakiki neden olarak görebiliriz. Sokrates, bir hatırlama teorisinin ardından “doğa tarihi” olarak andığı akımdan farklı bir nedensellik anlayışı geliştirir. Doğa tarihi “şeylerin nedenlerini bilmek”le ilgiliyse, Sokrates’in dönüşümünün açıklaması, nedenlerin bilgisine yönelik bir başka açıklamayı gerektirir. Bu açıklamayı *Phaidon*’daki Anaksagoras örneği sağlar. Sokrates, bir doğa ve evren teorisi geliştiren Batı Anadolu filozofu Anaksagoras’ın (MÖ 500-428) yazmış olduğu bir kitapta geçen “her şeyi düzene sokan ve her şeyin sebebi akıldır” cümlesini duyduğunda ne kadar beğendiğini anlatır. Bu düşünce Sokrates’e hem nedenleri açıklıyor hem de bütün nesnelere düzenini “akıl”a (nous) bağlıyor gördüğünden cazip gelmiştir. Böyle bir akıl varsa, dünyayı sadece düzene koymamış, aynı zamanda “mümkün olabilecek en iyi şekilde” düzene sokup yerleştirmiştir. Asıl önemli olan da, şeylerin sadece nasıl var olduklarını değil en iyi şekilde nasıl var olduklarını araştırmaktır: “Bu

düşünmeden hareketle, bir insanın hem kendisi hem de kendi dışındaki konular hakkında, daima en iyiyi ve en güzeli araştırması gerektiğine kanaat getirdim” (Platon, 2012a: 147).

Ne var ki, Sokrates Anaksagoras’ı biraz daha okuduktan sonra hayal kırıklığına uğrar. Çünkü varlıkların nedeni -doğa felsefesinde olduğu gibi- havaya, suya ve diğer şeylere bağlanmış, “gerçek neden” ve dolayısıyla “hakikat” gözden kaçırılmıştır. *Devlet* diyaloguna atıfla ifade edersek, bilimin en yüksek konusu ya da en yüksek bilim iyi kavramı ya da idea’sıdır; iyi idea’sı bilinmeden geri kalan şeyler istediği kadar iyi bilinsin işe yaramaz (Platon, 2016: 334). F. M. Cornford’un belirttiği gibi, Sokrates burada sonradan mekanik nedensellik olarak adlandırılacak bir açıklama biçiminin ilk eleştirilerinden birini yapar. Bu yaklaşım, Sokrates’in o anda diyalogta olabilmesinin nedenini, bedeninin özelliklerinden hareketle, bedeninin bir hareketiyle (bacaklarını bükebilmiş olmasıyla) izah eder. Sokrates’e göre, bu mekanik nedensellik açıklaması, neden’in neden olmasını sağlayan şeyin ve hakiki “neden”in ne olduğunu ayırt edememektedir (Cornford, 2019: 21-35). Doğru bir kavrayış, bunun -tıpkı ruh gibi- “ilahî bir güç olması gerektiğini” hatırlatabilir (Platon, 2012a: 149). Bunu hatırlatmayan bir doğa incelemesi unutmaya hizmet ediyordur, unutma ise bilginin ve hakikatin karşısındadır. Sokrates kendi bilgi ve nedensellik anlayışını böyle ortaya koyar:

“Bütün bunlardan sonra, varlıkları incelemekten yoruldum... Varlıklara gözlerimle bakıp, onları bütün diğer duyularımın kavramaya çalışırsam ruhumu tamamen köreltmekten korktum. Bu yüzden düşüncelere sığınmaya ve varlıkların gerçekliğini düşünceler vasıtasıyla incelemem gerektiğine karar verdim” (Platon, 2012a: 150).

Sığınılan yeni limanın adı -doğa tarihi incelemelerinin “doğa”sı değil- “ruh”tur (psukhê). Sonuç olarak, *Phaidon* diyalogundan anlıyoruz ki, Sokrates başlangıçta ruhu temele yerleştiren bir ahlak filozofu değildir. Etiğin ve siyaset felsefesinin temeli olacak yeni ruh anlayışına büyük bir dönüşümün neticesinden ulaşmıştır. Bildiğimiz (Platoncu) Sokrates’in doğumu böyle olmuştur: Sokrates, doğa felsefesinin ruhu unutarak köreltmeye yol açacağına kanaat getirmiş, buna karşı bilginin hatırlama, hatırlamanınsa kavramların ve onların hakiki (ilk) nedeninin bilinmesi olduğu teorisini geliştirmiş, bütün bu incelemenin duyularla değil düşünceler aracılığıyla yapılması gerektiğini düşünmüştür. Bilmek nedenleri bilmektir; nedenler ise bir ruhsal faaliyetle kavranabilecek, “kendiliklerinden var olan” güzel, iyi, doğru, büyük, küçük ve benzeri kavramların varlığını kabul edip onlar üzerinde düşünmektir. Bu kavramlar asıl “neden”lerdir.

3. Erdem ya da ruhu mükemmelleştirmek: *Savunma*

Sokrates’in neden öldürüldüğü felsefe tarihinin hâlen tartışılan en eski sorularından biridir ve kendi başına bir literatür yaratmıştır (Wilson, 2020: 9-24). Literatürün önemli bir kısmı Sokrates’in öğrencileri veya onların öğrencileri tarafından yazılmış, *apologia* olarak bilinen, filozofu haklı çıkarmaya yönelik eserlerden oluşmaktadır.²⁰ Buna karşılık, az da olsa Sokrates’in baldıran zehiri içerek ölüme mahkum edilmesinin nedenlerini konu edinen eleştirel çalışmalar da bulunmaktadır. Sokrates’in öldürüldüğü dönemde bir hatip olarak öne çıkan radikal demokrasi yanlısı Polykrates’in yazdığı Sokrates aleyhtarı kitap, konuyu doğrudan siyasal ve ideolojik zemine yerleştirir. Böylece Sokrates’in öğrencilerinin eserlerinde genellikle gölgede kalan bir boyutu hatırlatır. Polykrates,

²⁰ Buradaki Yunanca *apologia*’nın Batı dillerindeki (İngilizce *apology*, Fransızca *apologie* gibi) sözcüklerden farklı olarak “özür dileme” anlamı taşımadığını, Sokrates’in bir pişmanlık ifadesini ya da mazur görülmeyi kastetmediğini belirtelim (Gören, 2006a: 9). Sokrates’in kendisini savunmasının nedenleri, bunun bir kamusal ödev ya da yurttaşlık görevi olması ve -Platon’un Sokrates’i açısından- felsefenin bir savunmasını yapmaya niyetlenmesidir. Hatta *Savunma*’nın (bir sanığın kendisine yöneltilen suçlamaları çoğaltmayacağı gerekçesiyle) biçimsel bir hukuki savunma olmadığı, hukuki savunmanın amaçlarından saparak “yargıçları ikna etmekten kasıtlı olarak vazgeçen birinin konuşması” olduğu (Strauss, 2018: 84-85), başka bir deyişle hukuki bir savunma olarak değil felsefi bir gerekçelendirme (savunma) olarak düşünülmesi gerektiği de söylenmiştir. Dolayısıyla söz konusu savunma edebiyatı, filozofu ve felsefeyi haklı çıkarmaya yönelir.

kitabında (MÖ 393) Sokrates'in oligarşi yanlısı olduğu için suçlandığını iddia eder. Buna göre, Sokrates, Atina'nın "kurayla seçim yöntemine saldırmış"tır ve mahkemeden kısa bir süre önce (MÖ 404-403) Atina demokrasisini devirerek iktidara gelmiş olan oligarşik rejimin yöneticilerinin hocalığını yapmıştır (Şentuna, 1997: 5; Guthrie, 2021b: 339). Polykrates'in *Sokrates Suçlaması* yergisi, Sokrates'in yargılanmasının nedenlerini aydınlatabilecek ve *Savunma*'daki iki suçlamaya (gençleri yoldan çıkarmak ve kentlin tanrılarına inanmamak) eklenebilecek politik nitelikli üçüncü suçlamayı gösterir. Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar*'da buna cevap vermesinden hareket eden Louis-Andre Dorion, bu politik nitelikli yerginin kamuoyu kanaatini yansıttığını veya "399 yılında Atinalıların çoğunun üstü kapalı biçimde Polykrates gibi düşündükleri" sonucuna varıldığını yazar (Dorion, 2005: 19).²¹

Politik nitelikli suçlama, uzun süren savaşın yarattığı çok boyutlu kriz atmosferinin Sokrates davasının üzerine çöktüğünü hatırlamamıza yardımcı olur. Atina ile Sparta arasında geçen Pelepones Savaşları (MÖ 431-404) Sokrates'in yargılanmasından beş yıl önce bitmişti ve yalnızca bir sınır savaşı değil rejimler arasındaki üstünlük mücadelesi olan savaşın etkileri Atina'da hâlen hissedilmekteydi (Cartledge, 2013: 103-106). Aslına bakılırsa, demokratik rejim Sokrates'in yargılanmasından önceki yaklaşık on yıl içinde iki kez alaşağı edilmişti. Bunlardan ilki 411 yılındaki birkaç aylık askıya alınıştıydı. İkincisi, çok daha etkili bir siyasal değişimle, demokrasinin yerine Spartalılar'ın yardımıyla Atinalı oligarklar tarafından oligarşik Otuzlar yönetiminin kurulmasıydı (MÖ 404). Başka bir deyişle, demokrasi Sokrates'in mahkemesinden sadece dört yıl önce (MÖ 403) yeniden kurulabilmişti. Demokrasinin kuruluşuyla birlikte bir genel af ilan edilmiş ve yurttaşlara "artık belaya davetiye çıkarmamaları" için yemin ettirilmişti (Hartog, 2000: 35). Bu nedenle, Sokrates'in kamu davası resmî olarak siyasi bir suç isnadıyla açılmadı (Finley, 2003: 117).

Platon'un Sokrates'i konuşturduğu diğer diyaloglarda demokrasi karşıtı tutum kendisini apaçık gösterir. Fakat Platon *Savunma*'da bu konuyu tüm açıklığıyla ortaya koymaz. Platon'un bakış açısına yerleştiğimizde, genç doğa felsefecisinden ahlak-siyaset filozofuna dönüşüm, felsefe tarihinin en büyük hadiselerinden biri olan Sokrates'in ölüme mahkûm edilmesini hazırlayan esas etken olarak görünür. Elbette doğa felsefesi kendi başına can güvenliğini temin edemez. Doğayı mitoloji ve dinden farklı nedenlerle açıklayan, Sokrates'in çağdaşı olan veya Sokrates'ten önce yaşamış birçok doğa filozofu geleneksel düzeni bozdukları ("tanrısızlık") gerekçesiyle adli kovuşturmalara uğramış, bazılarıysa ölüm cezasına çarptırılmıştır (Guthrie, 1999: 60). Fakat Sokrates'in dönüşümü düzen açısından bambaşka bir tehdit olarak da görülebilirdi. Doğa felsefesini -en azından- belli bir noktaya kadar bireysel bir araştırma-inceleme faaliyeti olarak sürdürebilirsiniz. Eski Yunanlılar için bu faaliyetin adı "historia"dır. Nedenlerin gözlem ve tecrübe yoluyla incelenmesine yönelik özerk bir araştırma faaliyeti olarak *historia*, aklî düşünmeyi temel alır ve mitos'tan farklılaşan "yeni tür bilme tarzı"yla ilgilidir (Çoraklı, 2017: 149-150). Buradaki özerklik geleneksel düzene tehdit oluştursa bile dolaylı -ya da deyim yerindeyse dar anlamda politika dışı- bir seyir izleyebilir. Oysa Sokrates farklı bir araştırma-inceleme faaliyetine girişir. Bu faaliyetin adı kendisinden önce konulmuş olsa da Sokrates onun tüm potansiyellerini harekete geçirecektir. Bu faaliyet "philosophia"dır. Felsefe, Sokratik anlamıyla, insan meseleleri üzerine *polis*'in alanında (agorada) sürdürülen, diyaloga dayanan bir soruşturma faaliyetidir. Felsefenin niteliğini ve Sokrates'in yargılanmasına neden olan düşüncelerinin özünü anlamak üzere *Phaidon*'da hücreindeki son anlarında yoldaşlarıyla ruh üzerine konuşan Sokrates sahnesinden önceye, *Sokrates'in Savunması*'ndaki filozof Sokrates'e gidelim.

²¹ Sokrates ile Platon'un siyasi düşüncelerini birbirinden ayırt etmek kolay olmasa bile Sokrates'in çağdaşı olan Perikles (MÖ 495-429) demokrasisinin temel ilkelerine kuşkuyla yaklaştığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin Sokrates, *Savunma*'da bilgeliğin soruşturması için gittiği zanaatkarlarla ilgili kısımdan da anlaşılacağı üzere, zanaatkarlığa hayranlık duysa bile "belli bir beceride ustalık kazanmanın bir insanın kendi alanının dışında yargıda bulunma niteliğini kazandırdığı varsayımına karşı çıkıyordu... Bu tür bir görüş Atina'da o dönemde anlaşıldığı şekliyle demokrasinin temeliyle çelişiyordu" (Guthrie, 2021b: 397).

Sokrates şu suçlamalarla mahkeme karşısındadır: “Gençleri yoldan çıkarmak ve kentlinin tapındığı tanrılara değil kendisinin icat ettiği yeni tanrılara tapınmak” (Platon, 2012b: 40). Üç suçlayıcıdan Anytos siyasetçilerle zanaatkarların, Meletos ozanların Lykon hatiplerin (ve dolayısıyla yine siyasetçilerin) tepkilerini ifade etmektedir (2012b: 39). Bu davacıların yanı sıra bir de yıllar önce Aristophanes’in *Bulutlar* komedyasından sonra yaygınlık kazanan (gayri resmi) eski suçlamalar vardır (2012b: 32). Eski ve yeni, bütün suçlamalar Sokrates’in bilgeliğini hedef alır. Gerçekten Sokrates, savunmasının en önemli bölümlerinden birinde adının kötüye çıkmasının ve yargılanmasının temel nedeninin “sahip olduğu bir bilgelik türü” olduğunu söyleyecektir: “Nasıl bir bilgelik diye sorarsanız, sanırım insanlara özgü bir bilgelik diye yanıt verebilirim” (Platon, 2012b: 35). Bunun yeni ve tehditkâr görülen “felsefe” temelinde anlaşılan bir bilgelik olduğunu göreceğiz. *Savunma*’da belirtildiği gibi, yalnızca Tanrı bilge olsa bile, *philo-sophos*, yani bilgelik peşinde koşan biri olabilir (Guthrie, 2021a: 95). *Savunma*’nın analizine buradan başlamak bir yandan Platon’un gözünden yargılanmanın nedenini gösterir; diğer yandansa okuyucuyu Sokrates’i yargılanmaya götüren olayların başlangıcına sevkeder: Yargılanmanın nedeni bir bilgelik türü, söz konusu olayların başlangıcı ise Delphoi’deki tanrının sözüdür. Anlaşılan o ki, bu kehanet, kritik yaşamsal geçişi, doğa felsefesinin takipçisinden etik-siyaset filozofuna geçişi anlatmaktadır: Delphoi öncesi ve Delphoi sonrası Sokrates (Strauss, 2018: 126).

Sokrates kendisini yargılayan jüriye karşı Delphoi’deki tanrıyı şahit gösterir. Arkadaşı Khairophon, uzun zaman önce Delphoi’ye gittiği bir gün bir kehaneti sormaya cüret eder: Sokrates’ten daha üstün bir bilge var mıdır? Cevap, Sokrates’ten bilge birinin olmadığıdır. Sokrates bu kehanetin anlamını araştırmaya koyulur. Sokrates’in bilgelik iddiası olmamasına karşın Tanrı ne kastetmiş olabilir? Bunu anlamının en iyi yolu bilgelik hakkında bir araştırma yolculuğuna çıkmaktır (Platon, 2012b: 35-36). Epik kahramanlar da bir yolculuğa çıkarlar (Campbell, 2019: 53-92) ama Sokrates’in ki kadim destan kahramanlarının tanrısal bilgelik ve ölümsüzlük arayışından farklılaşır: “İnsanlara özgü bilgelik.” Sokrates’in bahsettiği bilgeliğin anahtar kavramı, kendi için kaygılanmaktır. Kaygı (*epimeleia*), kendilik kaygısı ve kendiyi ilgilenme kavramları Sokrates tarafından icat edildikten sonra Hristiyanlığın eşliğine kadar tüm antik felsefede etkili olacaktır (Foucault, 2015: 13).

Sokrates bilgelik araştırması için demokratik Atina *polis*’inin kalbine gider. Demokratik rejimde bilge olarak görülen siyasetçiler, ozanlar ve zanaatkarlarla konuşur. Bu gruplardaki kişilerin ortak özelliği, kendilerini bilge sanmalarına karşın bilge olmamalarıdır. Rejimin egemen toplumsal sınıfları, Platon felsefesinin başat kavramlarından biriyle söylersek bir “doksa” (kanı, kanâat, sanı, zann) durumunu yansıtmaktadırlar (Peters, 2004: 75).²² Sokrates bu araştırmaları sırasında büyük olasılıkla var olan düzenin bilgi anlayışını sarsmaya çalışan bir ukala, küstah ve düzen bozucu olarak görülmüştür. Buna karşılık, Sokrates’in kendisinin bilgi ve bilgelige bir bütün olarak sahip olduğunu iddia etmediğini unutmamak gerekir:

“O (söz konusu politikacı), hiçbir şey bilmediği halde bir şeyler bildiğini sanıyor, oysa ben hiçbir şey bilmemekle birlikte bunun bilincindeyim. Bu durumda, hiçbir şey bilmediğimi bildiğim için, az da olsa ondan bilge sayılırım” (Platon, 2012b: 36).

Sokrates’in erdem üzerine bir diyalog olan *Menon*’da da bunu vurgular: “Ben öğretmenin olmadığını fakat hatırlamanın olduğunu söylüyorum (Platon, 2018: 45). Sofistler’in aksine, erdemini öğretmeni olmadığından, ilk adım, kendi bilgeliğini kanıtlamak değil, genel bir bilgisizlik (doksa) durumunu ortaya koymaktır. Ne var ki, bütün bu araştırma süreci Sokrates’i yeni düşmanlar edinmekten alıkoymaz. Çünkü şöyle ya da böyle, var olan bilgi ve bilgelik anlayışlarını sorgulamakta, hem de bunu *polis*’in egemenlerini tartışmaları izleyen halka karşı küçük düşürecek biçimde yapmaktadır. İş

²² Platon’da -yazının sonunda ele alacağımız- “hakikatin (alêtheia) varlığı ve hatta imkânı... doksa ve episteme arasındaki ayrım ve bunların kendilerine özgü konularıyla yakından bağlantılıdır” (Peters, 2004: 33).

baştan yokuşa sürecektir olan şey, Platon'un kurgusunda, Sokrates'in gittiği ilk grubun (demokratik) siyasetçiler olmasıdır (Strauss, 2018: 132). Atina'nın demokratik rejimi Sokrates'in çağdaşı olan Perikles'in yönetiminde siyasetin alanını genişletmişti. Demokratik rejim siyasi makamları soyluların elinden alarak daha önce siyasetin öznesi olmayan geniş halk kesimlerini siyasete çekmişti. Perikles (MÖ 495-429) döneminde "rejim daha da demokratikleşmiş", "halk kitlelerinin kendilerine güvenleri arttığı gibi, bazı yeni yetkileri de devralmış"lardı (Aristoteles, 2018: 31) Böylece siyaset gitgide merkezi faaliyet haline gelmiş ve siyasetçiler kalıcı bir toplumsal statü kazanmışlardı. Dolayısıyla Sokrates'in bilgeliğini sorguladığı siyasetçi figürü Atina'nın en fazla nüfuz sahibi kişilerine işaret eder.

Sokrates'in felsefesinin özü, kanıksanmış değer yargılarının bilgi-bilgelik açısından gözden geçirilmesi ve eleştirel bir süreçte yeni yargıların oluşturulmasıdır. Sokrates'in felsefesinde eleştiri (kritik) kelimesinin kaynağındaki yargı ve aklın yargısı sonucunda oluşacak bir başlangıç adımı (krinein) temeldir. *Krinein* bu anlamıyla "hakikatin öne sürülmesinin yeni bir türü olmuştur" (Foucault, 2016: 98). Sokrates bu nedenle tanınmış siyasetçilerin yanına gider. Karşılaşma sonrasında onların toplumsal olarak bilge sanılmasına karşın hakikat açısından bilge olmadığını anlar. Herkes tarafından kabul edilmiş olanı tepeklak ettiğinden pek çok düşman kazanır. Sokrates'e yönelik mahkemeye varacak düşmanlıkların nedenlerinden biri Atina'nın muktedirleri haline gelen demokratik siyasetçileri sorgulaması olmuştur. Dikkat çekici olan, Platon'un Sokrates'in siyasetçilerle karşılaşmasını ayrıntılı bir biçimde anlatmamasıdır. *Savunma'yı* açıklamak üzere *Alkibiades* diyaloguna bakarsak, Sokrates, siyasetçi kariyeri yapmak isteyen Alkibiades'e kendisiyle ilgilenmesi gerektiğini, böylece kent-devletle nasıl ilgilenmesi gerektiğini de keşfedeceğini söyler (akt. Foucault, 2015: 377). Atina'nın ünlü politikacılarından Alkibiades ile girilen diyalog Sokrates'in bu sınıfa bakışını anlamak açısından temsili bir değer taşır. Sokrates Alkibiades'e dönerek şöyle der: "En kötü bilgisizlik içindedir sevgili dostum... İşte bunun için de hiçbir şey öğrenmeden devlet işlerine atılıyorsun... Ama böyle davranan yalnız sen değilsin, işlerimize bakanların çoğu böyle." Diyalogun devamında konu Perikles'e ve dolayısıyla demokratik rejime gelir: "Peki, şimdi söyle bakalım: Perikles kimi bilge kıldı?" (Platon, 1997a: 49). Sokrates'e göre egemen siyaset anlayışının sorunu, toplumsal ve ekonomik zenginlik uğruna kişiyi mutluluğa (eudaimonia) asıl ulaştıracak şeyi, yani kendisiyle ilgilenme, kendini bilme ve erdemi dışlamasıdır (1997a: 89). Sokrates'in politikacılarla tartışmadaki konumu, politik bir *parrhesia* veya politik bir doğrulama değil, "*ethos*'un bir ilke olarak temele konulması"na dayanır. Sokratesçi *parrhesia*, kendisiyle ilgilenmenin kent-devletle ilgilenmenin en iyi yolu olduğunu varsaydığından, hakikati söylemenin başka biçimlerinden farklı olarak "etik eksen"de yer alır (Foucault, 2018: 74). Fakat etik eksenindeki hakikati söyleme biçimi politik alana açıktır. Buradaki ilke, kendini bilmeyen ve ruhunu tanımayan kişinin kendini ve başkalarını yönetemeyeceğidir. Görünen o ki, demokratik rejimin politikacıları bundan yoksundur.

Sokrates siyasetçilerden sonra şairlerin yanına gittiğinde tartışmanın bileşenleri biraz daha açık bir biçimde ortaya konulur. Bu karşılaşma, siyasetçi-filozof çatışmasını takip eden şair-filozof çatışmasını yansıtır. Felsefenin geleneksel değerlerin sorgulanması olduğuna yönelik genel kavrayışın somut tezahürü esasen bu çatışmadır. Zira şair Yunanlılar'ın kadim değerlerini aktaran ya da yeniden yaratan bir otoritedir. Dolayısıyla dönemin Atina'sında siyasetçilerin egemenliği bir yana, şairlerin bilgeliğini sorguya çekmek az bir cüret değildir. Geleneksel otoriteyi temsil eden şairin bilgiye kendiliğinden sahip olduğu düşünülür: "Eski Yunan'da üç karakter; kahin, ozan ve adil kral kendilerine has özelliklerinden dolayı hakikati nakletme imtiyazına sahiptirler" (Detienne, 2012: 16). O halde, Platon'un kurgusu tutarlıdır. Felsefi kurguda dönemin hâkim sınıfını (siyasetçileri) geleneksel düzeni temsil eden şairler takip eder. Şairlerin otoritesine karşı filozofun yeni otoritesinin gerekçelendirilmesi, Platon'un felsefesinin kurucu bir anıdır. Platon, *Sokrates'in Savunması*'ndan şiir üzerine bir diyalog olan *Ion'a*, şairin otoritesinin temellerini sarsar. Şairlere yönelik felsefi saldırı adalet üzerine diyalogu *Devlet*'in X. kitabında doruğa çıkar. Başka bir deyişle, *Sokrates'in Savunması*'ndaki filozof-şair karşılaşması sadece Sokrates'in yargılanması açısından değil, Platon'un

felsefesinin kuruluşu açısından da son derece önemlidir.²³ Sokrates neden şairlerin bilgelik iddialarını alaşağı eder? Çünkü Sokrates'e göre, bilgelik, bilincine varılmış, kişinin en değerli parçası olan ve aklı içeren ruhta yoğunlaşmış öz bilinçli bir bilgidir. Oysa Sokrates ozanları konuşturduktan sonra şunu fark etmiştir:

“Kısa sürede ozanların eserlerini bilgelikleri sayesinde değil, kâhinler ya da gâipten haber verenler gibi, doğal yetenekleri ya da kendilerinden geçmeleri sayesinde ürettiklerini anladım. Onlar birçok güzel şey söylese de, ne söylediklerinin farkında değiller” (Platon, 2012b: 37).

Sokrates'in bilgelik soruşturması için yöneldiği son toplumsal grup zanaatkârlardır. Platon'un kullanımında el sanatları ya da zanaatkârlık ile güzel sanatlar arasında bir ayrım olmadığı için sanatçıları da içerebilir (Gören, 2006b: 127). Zanaatkârlar-sanatçılar, siyasetçiler ve şairler gibi dönemin başat toplumsal gruplarından. Atina'nın altın çağı sayılan MÖ 5. yüzyılın *polis*'inin mimari, heykel ve resim başta olmak üzere pek çok cephesi zanaatkârlar tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca aynı dönemde gelişen ticaretle birlikte zanaatkârın el emeğine ve teknik becerilere dayanan toplumsal rolü iyice öne çıkmıştır. Demokratik siyaset nasıl (demokratik) *polis*'i kurduysa ve şairler nasıl otorite olmaya devam ediyorlarsa, zanaatkârlar da Sokrates'in Atina'sında kaydeder bir toplumsal konumda yer almaktadırlar (Naquet, 2013: 241-263). Perikles, ünlü *Cenaze Töreni Söylevi*'nde zanaatkârları demokratik rejimin altyapısını kuran toplumsal sınıflardan biri olarak zikreder: “Basit bir zanaatkârın devlet konularına hâkim olması doğal bir şeydir” (Tukidides, 2019: 88). Fakat Sokrates zanaatkârların teknik bilgisinin bilgeliği zorunlu olarak getirdiği yönündeki kabulün bir yanılısına olduğunu söyler. Ona göre, zanaatkârlar kendi özel zanaatlarını güzel icra etmelerinin onları aynı zamanda bilge yaptığını düşünmektedirler (Platon, 2012b: 38). Oysa bir zanaatçı icra etmek ya da yapmaya yönelik teknik bilgi (techne) ile bilgeliğin bilgisi birbirinden farklıdır. *Alkibiades* diyalogu, tartışmayı bir adım daha ileri taşır. Zanaatkârlar meslekleri gereği kendilerine ait olmayan, duyusal ve bedensel şeyler üzerinde çalıştıklarından -“asıl kendilerine ait” olan- ruhun bakımından çok “bedenin bakımına yarayan şeyler”i bilirler ve bu nedenle “kendilerinin ne olduğunu bilmekten uzaktırlar” (Platon, 1997a: 80-81). *Devlet* diyalogunun X. bölümünde şairlere yönelik eleştiri sanatçılara yönelik eleştiriyle birleşir. Sanatçılar duyusal nesnelere taklit ettiklerinden (mimesis) hakiki bilgiye uzak düşerler. O halde, *Savunma*'daki bahis, tıpkı şairler konusu için olduğu gibi, zanaatkârlar açısından da Platon felsefesinin tohumlarını atar.

Sonuç olarak, Sokrates yerleşik bilgelik anlayışlarını üç temel figür üzerinden sorgular: Siyasetçi, şair ve zanaatkâr.²⁴ Bilgelik siyasetin pratik alanında, şairlerin ilhamla gelen bilgisinde ve zanaatkârların iyi iş yapma bilgisinde bulunmamaktadır. Dönemin *polis*'ini kuran, düzenin değerlerini aktaran ve yeni düzeni mamur eden figürlere yönelik bu sorgulama Sokrates'in dava edilmesine giden yolu hazırlar. Başka bir anlatımla, Sokrates'in felsefi araştırmaları onu üç temel düzeyi sorgulamaya götürmüştür: Siyasetçilerin demokratik siyaseti, şairlerce temsil edilen toplumsal değerler ve zanaatkârların sosyo-ekonomik dünyası. Bunlar çağdaş Atina toplumunun yapısal öğeleridir ve siyaset felsefesinin doğumu bu öğelerle kararlı bir düşünsel hesaplaşma aracılığıyla gerçekleşir. Sokrates söz konusu gruplara yönelik sorgulamasını aktardıktan hemen sonra davada hazır bulunan Atinalılar'a şöyle seslenir: “Atinalılar, işte bu araştırmadan tatsız ve tehlikeli birçok düşmanlık doğdu” (Platon, 2012b: 38).

Düşmanlık Sokrates'in tanrısızlık ve gençleri yoldan çıkarmakla suçlanıp dava edilmesine kadar varmıştır. Sokrates, Aristophanes gibi eski suçlamacıları tarafından “gökyüzü ve yeraltında olup

²³ Bu konuda en kapsamlı çalışmalardan biri Havelock'a aittir. Daha fazla bilgi için bkz. (Havelock, 2015).

²⁴ *Savunma*'da Sokrates'in bu sınıflar arasında gözettiği farklılıklar üzerine özellikle bkz. (Strauss, 2018: 132-144). *Savunma*'da Sokrates'in bu gruplara atfettiği değer, hiyerarşik olarak en az değerliden daha değerliye doğru bakılırsa şu şekilde olduğu anlaşılmaktadır: Politikacılar-şairler-zanaatkârlar.

bitenleri incelemek” ve “önemsiz lafı önemli gibi göstermek”le suçlandıktan sonra bir de kendisinin gençleri yoldan çıkarıp tanrılara inançsızlığı yaydığını iddia eden yeni suçlayıcılar edinmiştir. Aristophanes’in suçlamasının ne kadar etkili olduğunu kesinkes belirlemek zordur. Aristophanes’in faaliyetini işlevi açısından değerlendiren Werner Jaeger gibi uzmanlar, komedinin Atina demokrasisinin özüne ilişkin bir parçayı oluşturan ve -resmi makamlar tarafından değil- kamuoyu görüşü tarafından gerçekleştirilen bir sınırlama ya da sansür olduğunu ileri sürmüşlerdir (1946: 365). Öte yandan, mantıksal olarak, Aristophanes’in iki suçlaması birbiriyle çelişir: Önemsiz lafı önemli göstermek retorik bilgisine ve bunu öğreten Sofist öğretmenlere, gökyüzü ve yeraltında olup bitenleri incelemek ise doğa filozoflarına işaret eder. Sokrates’in yaşadığı dönemde doğa felsefesinin araştırma alanıyla Sofistler’in etik-politik inceleme alanı birbirinden gitgide ayrışmaktadır. Fakat mantıksal açıdan çelişkili bir iddianın toplumsal etkiler yaratma gücünü de hafife almamalı. Kaldı ki, Aristophanes’in komediyalarının, bir nevi popüler kültür ürünleri olarak, Atina halkının (demos) kanaatlerini biçimlendirmekte son derece etkili olduğu ya da en azından *polis*’in krizlerini bir şekilde yansıttığı anlaşılmaktadır. Moses I. Finley, Aristophanes’in oyununun sahnelendiği Peloponez Savaşları’nın başlarında Atina halk meclisinde astronomi öğretmeyi ya da doğa üstü âlemin varlığını reddetmeyi büyük suç sayan bir yasanın çıkarıldığını aktarır. Savaşın ilk yıllarında ortaya çıkan “veba” salgınının yol açtığı dini korku ve *polis*’in temellerini savunma atmosferinde birçok soruşturma ve dava açılmıştı (Finley, 2003: 109-113). Aristophanes’in oyunu böyle bir siyasi ortamın ürünüydü. Platon’un Sokrates’in ağızından yeni suçlamaların yanı sıra bu eski suçlamaları dile getirmesinin nedeni de bu olmalıdır.

Sokrates *Savunma*’ya başlarken ilk olarak bir hatip ya da retorikçi olmadığını ifade eder. Bu ifade hitabet sanatıyla özdeşleşen Sofizmin suçlanmasına da yönelir. Sokrates, *Savunma*’nın pek çok yerinde yoksulluğunu vurgulamakla aynı argümanı sürdürür. Ayrıca yoksulluk, bilgi ve erdemi paralı derslerle satarak zenginleşen Sofist öğretmen modelini karşısına almaya yaradığı gibi, Tanrıya adanmış bir yaşamı da ima eder: “Tanrının hizmetinde olduğum için mutlak bir yoksulluk içinde yaşıyorum” (2012b: 38). Platon, Sokrates’e yöneltilen tanrısızlık suçlamasını dolaylı yollardan alt etmeye çalışır (Strauss, 2018: 63-98). Dinsizlik (asebeia) suçlaması doğrudan *polis* üyeliğini ilgilendiren teolojik, etik ve politik temelleri çok güçlü bir iddiadır. Zira *polis* her şeyden önce dinsel-siyasal bir oluşumdur. *Polis*’in yurttaşı olmak, Olimpos tanrılarına ve *polis*’in kendi tanrılarına inanmayı gerektirir. Bu nedenle *polis*’in dinsel kökenlerini inceleyen Fustel de Coulanges gibi yorumcular, yurttaşın dindar bir kişilik olduğunu söylemişlerdir: “Yurttaşın doğru bir tanımını vermek istiyorsak, sitenin dinine tapınan kişidir diyebiliriz” (2011: 185-186).²⁵ Durum buysa, konu medeni hukukla değil yurttaşlık, *polis* ve -modern bir terimle- devletin güvenliğiyle ilgilidir. Sokrates, suçlamalar açısından bakıldığında, Kreon’un *polis*’i temsil eden kararını ihlal eden Antigone’ninkine yakın bir konumdadır. Bu -Strauss’un dikkat çektiği- *polis* ve filozof arasındaki trajik çatışmanın zeminini oluşturur.

Platon’un çağdaşı olan ama Sokrates’le ondan daha az vakit geçirdiği düşünülen Ksenophon, üstadını geleneksel dindarlığın belli ritüellerini uygulayan ahlaki bir bilge olarak anlatır. Ksenophon *Sokrates’ten Anılar*’da söze şöyle başlar: “Hep şaşmışımdır: Sokrates’i mahkemeye verenler acaba hangi delillere dayandılar da Atinalılar’ı devletin iyiliği için onun (Sokrates’in) ölmesi gerektiğine inandırdılar... Her şeyden önce, devletin inandığı tanrılara inanmadığını nereden çıkardılar? Çünkü sık sık evinde, sık sık da kentin halka açık sunaklarında kurban keserken gözler önündeydi, kehanet danıştığı da görülüyor değildi” (1997: 12). Kurban ve kehanet geleneksel dinin belirleyici ritüelleridir. Ksenophon, Sokrates’i “hiçbir saklısı gizlisi olmayan” (1997: 13), *polis*’in dini ritüellerine herkesin önünde riayet eden bir yurttaş gibi tanımlar. Platon’un cevabı ise farklıdır. Platon’un Sokrates’i bu etkili suçlamaya birkaç dolaylı yolla karşı çıkarken şunu anlarız: Sokrates Atina *polis*’inin

²⁵ Jean-Pierre Vernant bunu “yurttaşlık dini” olarak adlandırır (2016: 43-53). Ayrıca bkz. (Finley, 2003: 101-102).

düzenine yukarıda bahsettiğimiz üç düzeyden karşı çıkarken geleneksel dini de sorgulamaya başlar. Platon'un diyaloglarında Sokrates Homeros ve Hesiodos tarafından inşa edilen Yunan *panteon*'unu ya da geleneksel dindarlığını da felsefe açısından reforme etmeye girişir. Dolayısıyla *Savunma*'daki Sokrates, geleneksel dindarlığı harfiyen yerine getiren bir figür değil tanrıyı da felsefi açıdan temellendirmeye girişen bir filozof olacaktır. O Atina toplumunun geleneksel ölçüleri tarafından dindar görülen bir kişi olmaktan çok, bu dinin etik ve felsefenin kuruluşuyla çelişen iddialarını gözden geçirerek felsefenin tanrısını kuran filozoftur. Onun felsefi faaliyetinin kendisi tanrının doğrulanmasıdır:

"Beyler, gerçek anlamda sadece tanrı bilgedir, söz konusu kehanet de aslında bunu anlatmak istiyor... Bundan dolayı, ben de tanrının buyruğuna uygun olarak buralarda dolaşırım ve bilge olduklarımı düşündüğüm yerli ya da yabancıları hâlâ araştırıp soruşturuyorum. Öyle olmadıklarına her karar verişimde de, bilge olmadıklarını kanıtlayarak tanrıyı haklı çıkarıyorum" (Platon, 2012b: 38).

Sokrates tanrı buyruğu üzerine bilgeliği araştırmakta, bilgelik araştırması felsefe yapmaya ve tanrıyı haklı çıkarmaya dönüşmektedir. *Savunma*'nın ilerleyen bölümlerinde felsefi faaliyetin tanrı buyruğuna uygunluğu ve onu haklı çıkarması argümanına bir tanrısal misyon argümanı eklenir:

"Tanrı beni felsefe yapmak, diğer insanları ve kendimi incelemek üzere görevlendirmişken, ölümden ya da başka bir tehditten çekinerek firar etsem büyük bir suç işlemiş olurum" (Platon, 2012b: 47).

Sokrates, *Savunma*'nın bir başka yerinde sözünü ettiği "görevlendirme"nin kendisine "kehanetlerle, rüyalarla ve ilahî iradenin insanlara herhangi bir şeyi yaptırmak istediğinde başvurduğu başka yollarla" verildiğini söyler (Platon, 2012b: 52). Sokrates'in dinsizlik suçlamasına verdiği karşılığın diğer boyutu, kendisindeki tanrısal ses iddiasıdır. Sokrates, çocukluğundan itibaren ahlaki davranışları üzerinde etkili olan bir iç sestən bahseder. Bu ses onu kötüden uzaklaştırıp iyiye yönlendirmektedir. Atina sokaklarında dolaşarak kamusal alanda insanlara nasihatler vermesinin nedeni bu iç sestir:

"(Bunun nedeni) içimde tanrılara özgü ilahî bir şeyin, bir sesin bulunmasıdır. İçimde bir ses, beni yapmak istediğim bazı şeyleri yapmamaya ikna ederken, hiçbir zaman bir şeyi yapmaya teşvik etmiyor" (Platon, 2012b: 50).

"İçimde bulunan kehanet yeteneği, yani daimonion'um, bugüne kadar her zaman, önemsiz konular da dahil olmak üzere, doğru olmayan bir şeyi yapmaya kalktığımda sık sık konuşuyor, bana engel oluyordu" (2012b: 60).

Sokrates, dindar bir yurttaşın pratik dindarlığından ya da bir yurttaşlık dininden değil, ilahi varlıklara inanmaktan ve iç sese dönüşmüş ruhsal bir tanrısalıktan söz etmektedir.²⁶ Bu "tanrısal varlık" üzerine Sokrates uzmanları pek çok görüş geliştirmiştir. Platon'un *Şölen* diyalogunda bu "tanrı ile ölümlü arası bir varlık" olarak tanımlanır (2007: 127). Sokrates uzmanları, bunu, kişinin iç doğası, vicdan, içgüdüsel bir şey ya da geleneksel dinin kolektif kehanetlerinden farklı, özerk hareket eden bir kişinin içsel yaşamının belirleyiciliğini ifade eden bir tür özel kehanet olarak yorumlamışlardır.²⁷ Sokrates, Platon'un "güzellik üzerine" olan *Phaidros* diyalogunda tanrısal varlık hakkında şöyle der:

²⁶ *Savunma*'yla ilgili diyaloglardan *Euthyphron*'un baş karakteri ve *Devolet*'in ilk bölümündeki Kephalos, Platon'un diyaloglarında Sokrates'in muhatabı olan geleneksel dindarlığı temsil ederler. Sokrates dindarlık üzerine bir diyalog olan *Euthyphron*'un sonunda geleneksel dindarlığı, kurban ve diğer ibadet biçimlerinden hareketle, "tanrılarla insanlar arasında karşılıklı bir ticari ilişki sanatı" olarak tanımlar (Platon, 2012c: 25). *Devolet*'te ise Homeros ve diğer kurucu şairlerin geleneksel dininde Tanrının çelişkili ve kötü temsillerini sorgulayıp Tanrının çelişkiden uzak ve iyiliğin kaynağı olduğunu göstermeye çalışır (2016a: 124-127, 141).

²⁷ Bir örnek olarak bkz. (Strauss, 2018: 265).

“O tanrısal varlık, artık görmeye alışık olduğum o işaret... beni her zaman bu şekilde, yapacak olduğum şeylerden alıkoyar. Söylediklerimi aklamadan buradan gitmememi buyuran bir ses işitmiş gibi oldum, bunu yapmak sanki tanrıya karşı işlenmiş bir suç olacaktı. Şu halde bir kâhinim ben, belki en hızlılarından değil ama tıpkı sıradan yazılar gibi, sırf kendine yetecek kadarını bilen cinsten... Demem o ki, dostum, ruh ne kadar da kâhince bir şey...” (2016b: 39).

Görüldüğü gibi, söz dönüp dolaşır, “ruh” konusuna gelir. Sokrates *Savunma*’nın en önemli bölümlerinden birinde “tanrı buyruğu” konusunu kendisiyle özdeşleşen “ruhu daha iyi kılmak” ve “ruhu mükemmelleştirmek” konusuna bağlar. Kendisini bundan böyle bilgelik araştırmalarına ve felsefe yapmaya son verme koşuluyla serbest bıraksalar mahkemeye karşı yanıtı şöyle olacaktır: “Atinalılar, sizi sayar ve severim, ama size değil tanrıya itaat edeceğim” (Platon, 2012b: 48). Sokrates burada özel olarak felsefe terimini (philosophia) kullanarak Atina polis’inin karşısında deyim yerindeyse bir çekirdek felsefi manifesto ortaya koyar. Bu manifestonun anahtar sözcükleri “ruh” (psukhê), “hakikat” (alêtheia) ve erdemdir (aretê). Serbest bırakılsa bile, yaşadığı sürece “felsefe yapmak”tan ve gerçekleri göstermekten hiç vazgeçmeyecektir. Sokrates Atina yurttaşlarına hitaben sözlerinin gücünü pekiştirir:

“Ey mükemmel insan... sağduyuyla, gerçeklerle ve ruhunu daha iyi kılmakla hiç ilgilenmediğin ve uğraşmadığın halde, daha çok para, şan ve şöret kazanmak için çabalamaya utanmıyor musun?... Bunu iyice anlayın, tanrı böyle emrediyor. Bugüne kadar size ve kente, benim tanrıya sunduğum bu hizmetten daha büyük bir nimet nasip olmadığına inanıyorum. Aranızdaki gençlerle yaşlıları, bedenlerinizle ya da paranızla değil, mümkün olduğunca ruhunuzu mükemmelleştirmekle ilgilenmeye ikna etmek için çevrenizde dolaşmaktan başka bir şey yapmıyorum. Erdemi paranın getirmediğini, tam aksine parayı ya da kamusal ya da kişisel bütün nimetleri erdemın getirdiğini söylüyorum” (Platon, 2012b: 48).

Savunma’da Atina demokratik polis’inin değerlerinin eleştirisi en güçlü biçimde bu bölümde ortaya konulur.²⁸ *Savunma*’dan yaklaşık kırk yıl önce sahnelenen *Antigone* oyununda kral Kreon’un paranın egemenliğini hedef alan sözlerini hatırlayalım: “İnsanlığa para kadar Zarar vermiş / başka bir icat yoktur dünyada / Para kentleri tutsak eder, yuvalar yıkar / dürüst insanları baştan çıkararak / utanca boğar, insanları kurnazlığa / yönlendirerek, her hareketlerinde / saygısız olmayı öğretir” (Sophokles, 2016: 12). Sokrates demokratik polis’in öteki yüzüne dikkat çeker. Demokratik polis’in yükselişle eş zamanlı gerçekleşen para ekonomisi ve ticaretin gelişimi geleneksel düzene içkin olan birtakım kusurları derinleştirmiştir. Teorik ve pratik bilgelik, ruhunu mükemmelleştirme ve erdem arayışı, eş deyişle, içsel ve ruhsal hakikat arayışı bedenlere ve paraya yönelik ilgi lehine yok sayılmıştır. Felsefe bu değerlerle örülmüş polis’in hasta bedenindeki değerlerin karşısına ruhu mükemmelleştiren hekimlik olarak çıkar. Filozof da bir ruh hekimidir. Bu yeni hekim kişinin bağılıklarını sürekli gözden geçirmekle görevlidir. Bu erdem arayışı şu sözü kalkış noktası olarak alacaktır: “Sınanmamış (sorgulanmamış) bir hayat yaşanmaya değer” (Platon, 2012b: 58). Erdem, rastlantıya bırakılmayacak, doğa filozoflarının dış dünyaya yoğunlaşmalarından, siyasetçilerin maddi faydacılıklarından, şairlerin ilhama dayanan bilgilenmelerinden ve zanaatkârların tekniklerinden tamamen farklı biçimde, ruhu merkeze alan bir felsefi sorgulama pratiğiyle temellendirilecektir. Filozofun görevi erdem peşinde olmak ve erdemi bilgi temelinde tanımlamaktır.

²⁸ John Burnet, burada Platon’un sonradan geliştireceği üç bölümlü ruh teorisine karşılık gelen bir sıralamanın bulunduğunu ileri sürer: Paraya / şan ve şöhrete / sağduyu ve hakikate adanmış yaşam. Bu üç farklı *ethos*, ruhun üç bölümüne denk düşer. Paraya adanmış yaşam ruhun en alt bölümündeki “bedensel istekle ilgili parça”ya, şan ve şöhrete adanmış yaşam “göğüsteki ahlaksal yüreklilikle ilgili parça”ya, sağduyu ve hakikate adanmış yaşam ise “kafadaki akılsal parça”ya karşılık gelir (akt. Gören, 2006b: 146).

4. Sokratesçi dönüşüm: Ruh, erdem, hakikat

Yazının bu son bölümünde Sokratesçi dönüşümün merkezî kavramlarını çözümlemeye çalışalım. Bu etkili söylevde geçen bazı terimlerin özel anlamlarına yoğunlaşmak bizi hem yargılamanın teorik saiklerine hem de *Sokrates'in Savunması*'nın anafikri aracılığıyla Sokrates'in felsefesinin merkezine götürür. Bunun için, bir yandan Platonik diyaloglara diğer yandansa dönemin anahtar sözcüklerini ele alan öncü yorumlara yönelerek metnin iki açıdan dışına çıkmalıyız.

Ruh kavramından başlayalım. Sokrates, *Savunma*'da ruhun doğasına fazla değinmez ama "ruh hakkında" bir diyalog olan *Phaidon*'da bu meseleyi derinlemesine ele aldığını biliyoruz. Bu metinde ruhun bedene önceliği temellendirilir. *Savunma*'daki "hayatını gerçekten felsefeye adanmış" bir kişinin (filozofun) tutumu ya da özellikleri ruhun (psûkhe) temel nitelikleriyle ilişkilendirilir: "Ruhunu mümkün olduğu kadar bedeniyle ilişkisinden ayıran ve bunu diğer insanlardan daha iyi başaran kişi gerçek bir filozof olarak ortaya çıkmaz mı?" (Platon, 2012a: 97).

Gerçek filozof, bedensel hazlarına ruhun üstünlüğüyle egemen olabilir. Kişiyi hapseden sınırlı bedene karşı ölümsüz olan ruhunun iyiliği için çalışır. Oysa Erwin Rohde gibi eski Yunan dünyasında ruh anlayışını çözümleyen öncü yorumculara göre, Homerosçu geleneksel anlayışta ruh bedenine karşı değerleri ifade etmez.²⁹ Ölüm, bedenle birlikte bütün kişiliğin yok olması anlamına gelir. Zihnin ya da bilincin işlevleri ruha atfedilmez; tam aksine zihinle ruh arasında bir karşıtlığın varlığından söz edilebilir. Ruh zihnin işlevleriyle değil bedenle ilgilidir. Homerosçu ruh, Rohde'ye göre, "bedenin gölge hayaleti", insanın varlığının "cılız bir ikizi" ve "öteki-ben'i"dir. Platoncu anlamda insanın temel varlığı olmaktan ziyade "soluk", "hava esintisi" ya da "rüzgâr" gibi uçucu bir şeydir. Daha önemlisi, bedeni yönlendirme gücüne sahip olmaktan çok uzak bir biçimde "belli bir şekle sahip bedendir." Olgunlaşmış Platoncu ruh öğretisi bütünüyle farklıdır:

"(Platon'da) Ruh saf bir ruhani özdür; içinde maddeden, Oluşun Varlığın bulanık bir kopyasına dönüştüğü 'yer'den hiçbir şey yoktur. Cismani değildir; bu maddeci olmayan öğretilerde en katı maddeden daha gerçektir ve en gerçek şey sayılan 'görünmezler' alemine aittir... bir İdeaya dünyadaki her şeyden 'daha benzer'dir" (Rohde, 2020: 408).

John Burnet, Sokratesçi ruh öğretisi hakkında çalışmasında Sokrates'in "ruha özen göstermek" ("care for his soul") ilkesinin Peloponez Savaşları'nın (MÖ 431-404) sürdüğü bir dönemde zamanın Atinalılar'ı için "şok edici" olarak görülmüş olması gerektiğini söyler (2016: 12-13). F. M. Cornford'un ifade ettiği gibi "sıradan Atinalı, ruhunu, cismi olmayan havadan oluşan bir hayalet ya da ölüm anında var olmayışın sınırındaki kasvetli Hades'e uçan, belki de havadaki duman gibi dağılmak üzere kaçan, bedeninin ikizi bir gölge gibi düşünüyordu" (2019: 34). Diğer bir deyişle, Platon'un Sokrates'i geleneksel düzenden farklı bir ruh kavramının kâşifidir: "Sokrates'in keşfi, gerçek benliğin beden değil ruh olduğuydu Ve ruhtan kastı, iyiyi kötüden ayırt edebilen ve yanılmaksızın iyiyi seçebilen kavrayış yeteneğinin meskeni olan o yerdi" (Cornford, 2019: 34).³⁰ Bu nedenle, ruhun keşfi aynı zamanda Batı siyaset felsefesinin de başlangıcı sayılır. Zira siyaset felsefesinin temelindeki iyi yaşamın ve iyi toplumun bilgisi olarak erdem kavramı aklı içeren ruhta bulunur.³¹ Ruh, zamana ve mekâna

²⁹ "Homeros için psûkhe "yaşam soluğu"dur (ve aynı zamanda, bütünüyle farklı bir inanç katmanı olması mümkün bir düzlemde, ölümden sonra soluk bir tarzda yaşamayı sürdüren bireyselleşmiş bir "hayalet"tir); bu "yaşam soluğu" (psûkhe) normalde ölmek üzere olan kahramanın ağzından uçup gider" (Peters, 2004: 323).

³⁰ Yunan dünyasında ruh kavramı ve ruhun kutsallığı öğretisinin kökleri için ayrıca bkz. (Jeager, 2011: 116-133; Jeager, 1947: 40 vd.).

³¹ Platon sonraki diyaloglarında (2016a) üç bölümlü ruh teorisi geliştirir. Buna göre, ruhun sıradüzen açısından en üstte yer alan akıllı bölümünün altında yüreklilik ve arzular bulunmaktadır. Adil (iyi düzenlenmiş) ruh akıllı parçasının yönetiminde olan ruhtur. Platon adil siyasi düzen (politeia) ile adil insanın ruhu arasında bir karşılıklık bulunduğunu, adil siyasi düzenin, adil ruhun en üstündeki akıllı bölüme karşılık gelen filozoflar tarafından yönetilmesi gerektiğini söyler.

bağımlı değildir; tüm canlılığın ve hareketin kaynağıdır. Bu öz kaynağı hakiki bilginin olduğu aleme çevirecek, arındıracak (katharsis) ve yükseltecek kişi filozoftur. Platon farklı diyaloglarında bu “yükselme”den sıkça söz eder. Örneğin *Devlet* diyalogu Atina'nın en dünyevi yüzünü temsil eden Pire'ye “iniş”le başlar, “ruhumuzu tertemiz tutacağımız”, “yukarı çıkan yolda yürüyeceğimiz”, bilgelik ve adalet yoluyla sona erer (2016a: 529). *Theaitetos* diyalogundan benzer bir örneğe bakalım: “Bu da gösteriyor ki, buradan mümkün olduğu kadar çabuk yukarılara kaçmaya uğraşmalıdır. Fakat bu kaçış, Tanrıya elden geldiği kadar benzemekle olabilir” (1997b: 90).

Atina *polis*'ini temsil eden bir mahkemeye hitaben yazılan *Sokrates'in Savunması* ruh konusunun ayrıntılarına girmez ama öncüllerini belirler. *Devlet*'teki “yukarı çıkan yolda yürümek” ve *Theaitetos*'taki “Tanrıya benzemek” izlekleri *Savunma*'daki “ruhu daha iyi kılmak” ve “ruhu mükemmelleştirmek” ile öncelenmiştir (2016a: 529; 1997b: 90; 2012b: 48, 56). *Savunma*'da ruh kavramıyla birlikte yeni bir erdem (aretê) kavramı da devreye girer. Sokratesçi erdem kavramı bir ruh kavramından türetilenlerdir. Erdem, Homerik dünyanın bedenselliğine ve toplumsal rollerin içine gömülmüşlüğü karşı ruhu temel alacaktır: “Homerik erdem anlayışında -ve genel olarak heroik toplumlarda- bir erdemin hayata geçirilmesi, toplumsal rolün sürekliliğinin sağlanması ve sosyal pratiğin sınırları tam olarak belirlenmiş bazı alanlarında üstünlüğün sergilenebilmesi için gerekli olan bazı nitlikleri açığa vurur: üstün olmak, tıpkı Aşil'in yaptığı gibi, savaşta ya da yarışlarda üstün olmaktır” (MacIntyre, 2001: 277). Erdem (aretê) Homeros'taki ilk anlamları itibarıyla “içkin olarak toplumsaldır, bazen de neredeyse şöhretin (herkesçe tanınma durumunun) muadilidir” (Nehamas, 2002: 147).

Savunma ruh konusunda olduğu gibi erdem konusunda da Homerik anlayışı temelinden sorgulaması bile onu temelinden değiştirir. Sokrates'in erdem anlayışının eleştirel nüvesi çerçeve olarak bu metinde belirlenir. Mesela Sokrates metnin bir yerinde Homeros'un kahramanlarının “öldürme arzusuyla yanması”ndan ve “küçük düşme tehlikesi karşısında ölümü hafifsemesi”nden söz eder (Platon, 2012b: 46). Cesaret, *Devlet*'ten *Lakhes*'e pek çok Platonik diyalogda ele alınan temel erdemlerden biri olmuştur. Cesaret hakkında bir diyalog olan *Lakhes*, cesareti anlamak için onun önce “ruh eğitimi”ni göz önünde tutan bir bilgi sorunu olarak ele alınması gerektiğini söyler (Platon, 1989: 14). Bu nedenle, başta erdemin ne olduğu ve cesaret bir erdem (ya da erdemin parçası) olduğuna göre erdemin bütünü ele alınmalıdır (1989: 21). Sokrates diyalogdaki asker muhatabı *Lakhes*'e askeri ve bedensel cesaretle sınırlı olmayan ruhsal bir erdem olarak cesareti açıklamaya çalışır (1989: 23). “Delilikle birlikte giden”, aklın devreden çıktığı cesaret zararlı, kötü ve çirkindir. Böyle bir davranış bir erdem olarak cesaret sıfatını hak etmez (1989: 25). Sokrates cesareti savaşma arzusu olarak tanımlayan muhatabına cesareti felsefi diyalogdaki araştırmayı sürdürme arzusu olarak belirlemeye uğraşır. Nihayetinde “cesaret bir çeşit bilgidir” (1989: 29) ve bu bilgi “nelerden korkmalı, nelerden korkmamalı” sorusuyla ilgilidir (1989: 33). Bu noktada *Sokrates'in Savunması*'na dönersek, öldürme arzusuyla yanan ve ölümü küçük düşme korkusuyla küçümseyen Homeros kahramanlarının “erdem”leri biraz daha açıklık kazanır. Buna göre, öldürme arzusu hiç de cesaret erdeminde işaret etmez. Ölümü bedenden üstün bir ruhun ölümsüzlüğü adına değil de küçük düşme arzusuyla hafifsemek de Sokratesçi erdeme atfedilecek bir kahramanlık sayılmaz. Sokrates'in *Savunma*'nın sonlarına doğru asıl zor olanın kötülük ya da erdemsizlikten sakınmak olduğuna dair konuşmasını biliyoruz: “Çünkü kötülük ölümden daha hızlı koşar” (Platon, 2012b: 59). Homerik erdemden farklı olarak Sokratesçi erdemler bedene değil ruha özgü, askeri erdemden farklı olarak güce dayalı bir üstünlük yerine aklın ve onun cisimleştiği diyalogda ortaya çıkan, bilgiyi temel alan bir erdem anlayışına işaret eder: “Sokrates'in düşüncesi yeni bir şey, bir iç dünya düşüncesi getirmiştir. Onun hakkında konuştuğu erdem (aretê) ruhun mükemmelliğidir” (Jeager, 1947: 40). Bu özgün erdem

anlayışı³² Sokrates'i Atina'yla karşı karşıya getiren nedenlerden biri olmuştur. *Savunma*'da dile getirilen erdem, Atina demokrasisinin başat değer olarak gördüğü özgürlük kavramına karşı yaşamın temel amacı olarak belirlenir. Platon'un diyaloglarında Sokrates'i demokrasiyi reddetmeye götüren neden, iyi için olduğu kadar kötü için de varolan "çift-anamlı" özgürlük kavramına karşı, anlamı açık bir erdem kavramını sahiplenmesidir (Strauss, 2000: 69).

Son olarak, Sokrates felsefi bir hakikat (alêtheia) kavramını işe koşar. Hakikat burada en yalın anlamıyla "meydana-çıkma, açığa-çıkma, gizinden-çıkma, görünürme" gibi anlamlara gelmektedir (Peters, 2004: 32): "*Alêtheia* Platon'da 'saklı olanın açılması' anlamında hakikat olarak, hakiki varlığın (ontos on) bilgisini (episteme) verir" (Haşlakoğlu, 2016: 22). Hakikat kavramı özellikle *Devlet* diyalogunda geliştirilse bile *Savunma*'da hazırlanmıştır. Sokrates, *Savunma*'nın en önemli bölümlerinden birinde Atinalılar'a şöyle sesleniyordu: "Utanmıyor musun sadece daha fazla para, şan ve şöhret peşinde koşup, anlayış gücüyle, hakikatle ve ruhun kusursuzlaştırılmasıyla hiç ilgilenmemekten, bunlara kafa yormamaktan?" (Platon, 2006: 71).

Savunma'nın çağlar boyunca süren felsefi çekiciliğinin nedenlerinden biri, yerleşik değerlere bağlılığın yarattığı konformizme karşı hakikat arayışının parıldamasıdır. Sokrates, rahat (konforlu) bir hayatı reddettiği, "para, mal, mülk, askeri ve siyasi görevler, her türlü siyasi ortaklıklar ve kent içinde oluşan gruplaşmalar peşinde koşmadığı" için ödemesi gereken bedelden söz eder. Hatırlarsak, Sokrates, ozanların "birçok şeyi güzel söyleseler de ne söylediklerinin farkında olmadıkları"ndan bahsediyordu (Platon, 2012b: 37). Hakikat Sokrates'te hoş ve güzel şeyler söylemekten tamamen farklıdır. Hakikat dışı şeyler de güzel sunulabilir. Oysa hakikat kendisi için arzu edilir. Leo Strauss buradan hareketle, klasik siyaset felsefesinin ahlaki olanın hoş olandan temelde farklı olduğu öncülü üzerine kurulduğunu ileri sürer. Erdem ya da ahlaki olan "kendi için asaletinden, kendisi uğruna seçilmeye layıktır", hoş olduğu ya da hazlar ürettiği için değil (2018: 50).

Sokrates, yeni erdem kavramını ortaya koyarken, erdemin bilgi olduğu öncülünden hareketle, hakiki bilgiye ulaşma arayışında, Parmanides'ten itibaren billurlaşan bir hakikat kavramını sahiplenir. Parmenides *Fragmanlar*'da "hakikatin (alêtheia) sarsılmaz yüreği"nden söz eder (2019: 25; Detienne, 2012: 15). Hakikat bu anlamıyla değişmez, çelişmez, sürekli ve sanının (doksa) karşıtıdır. Marcel Detienne'nin *Hakikatin Efendileri* kitabında belirttiği gibi, burada hakikat (alêtheia) ile unutmama (lethe) arasındaki karşıtlık teyid edilir. Marcel Detienne, "felsefi *alêtheia*'nın tarih öncesi"nin, mitsel düşünceye özgü olan, "hakikatin rasyonellik öncesi anlamı"nın üç figürde cisimleştiğini yazar (2012: 47): Şair, kâhin ve adil kral. Felsefi *alêtheia*'nın tarih öncesinde hakikat müphemlik ve çelişkilerle nitelenir. Hakikat ile hakikatin karşıtı güçler (hatırlama-unutmama, doğru-yanlış, hakikilik-sahtelik vd.) kesin bir sınırla ayrılarak birbirine tezat oluşturmazlar, birbirlerini tamamlarlar- ta ki filozofun hakikat kavramına kadar: "İlham alan şairler, kahinler, adil krallar kendiliğinden hakikatin efendileridir. Filozof, sahnede belirlediği andan itibaren bu tür figürlerin elinden yetkiyi devralır. Büyücü ve kendinden geçmiş şahsiyetlerin ardından filozof, dini hakikatle hem 'aynı türden' hem de ona 'karşı tezli' bir hakikate ulaştığı ve onu ortaya çıkardığı iddiasındadır" (Detienne, 2012: 219-220).

Platon'un Sokrates'i hakikatin eski efendileri olan şair, kâhin ve kraldan farklı bir hakikatin öncülerindedir. *Savunma*'daki ruhun erdemlerinin bilgisini mümkün kılan bu hakikat kavramıdır. Sarsılmaz erdem, sürekli değişen kanının (doksa) karşıtı "hakikatin sarsılmaz" yapısından kaynaklanır. Nasıl Homerik düzenin ruh kavramının aksine Sokrates'te ruh uçucu değil temel bir şeyse, hakikat de unutmamanın ve hakikatsizliğin karşıtı olan soyut bir alandır. Platon'un Sokrates'inin

³² Francis E. Peters, Herakleitos' un bilgeliği ve basireti yüksek erdem olarak anması ve Demokritos'un erdemin içsel karakteri üzerine düşünmesine karşın "Sokrates'in kuşağına dek *aretê*'ye yönelik hakiki bir felsefi dikkat yoktur" diye yazar. Sokrates'in özgün erdem kavramı, erdemin bilgile özdeşleştirilmesidir (2004: 46-47).

erdem arayışında izlediği strateji “Homerik kalıntıları şehir-devletinden uzaklaştırmaya yöneliktir” (MacIntyre, 2001: 199). Hakikat, para, şan, şöhret ve diğer isteklerden farklı olarak kendi değeri için arzu edilendir.

Unutmaya ve dolayısıyla kanıyla (doksa) karşıtlığı açısından hakikat aslında *Savunma*’nın başında kendisini göstermeye başlar. Sokrates’in *Savunma*’daki ilk cümlesi şudur: “(Suçlayıcılar) Öyle ikna edici konuşuyorlardı ki, az kalsın ben bile kim olduğumu unutacaktım.” Bilgi hatırlama, hatırlama ise ruhun kendisini bilmesidir. Kendini unutmak, ruhunu unutmak ve ruhuna özen göstermeden sapmak anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla kendini unutmak, kendini bilmek olarak hakikatin karşıtıdır. Sokrates’te hakikat, hakikat ile hakikat dışı arasında salınan şairin söyleminden radikal olarak farklı bir biçimde tanımlanır. Hakikat ile karşıtının alanları sıkı belirlenmiş ve ayrılmıştır. Aynı zamanda, Sokrates’in hakikati ikna edici konuşmalar yapan retorik ustası Sofist hatibin üslubuna da karşıt olarak gelişir. Bu, Michel Foucault’nun *Doğruyu Söylemek*’te dikkat çektiği, Platon’un *Gorgias* diyalogunda belirgin bir biçimde görülen ve hakikati söylemek anlamına gelen *parrhesia*’dır: “Sokratesçi Platoncu gelenekte *parrhesia* ile retorik kesin bir karşıtlık arz eder” (2014: 18). Sokrates’le birlikte ortaya çıkan, daha önce hakikati söylemenin kiplerini oluşturan kâhin ve diğer figürlerdekinden olduğu gibi hoş ve güzel söylevler ustası Sofistler’den farklı, “felsefi bir *parrhesia*”dır (hakikati söyleme) (Foucault, 2014: 89). Başka bir deyişle, Sokrates sadece geleneksel hakikat anlayışına değil, aynı zamanda demokratik Atina kültürünün ortaya çıkardığı iknaya (*peitho*) karşı bir hakikat kavramı geliştirir. Bu bağlamda, hakikat muhatabı ikna etmeye yönelik cilalı cümlelerde değil, tıpkı *Savunma*’ya başlarken söylediği üzere, yalın cümlelerle dile gelir. Sokrates bir hatibin erdeminin “doğru konuşmak” olduğunu iddia eder (Platon, 2012b: 32). Hatibin erdemi hakikate sadakattir. Sadakat bizim arzularımıza göre değişmeyen bir hakikat kavramını koşullar. Kendisi için arzu edilen hakikat, ruhun doğru edimidir. Sokrates ruh hakkında yazılmış *Phaidon* diyalogunda şöyle der: “Yanlış konuşmak sadece dile karşı işlenen bir suç değildir; aynı zamanda ruhlara da zarar verir” (Platon, 2012a: 174).

Sokrates’in ölümü tarih boyunca İsa’nın ölümü ile karşılaştırılacak kadar etkili bir yorum geleneği üretmiştir (Wilson, 2020: 125-148). Daha önce de değindiğimiz gibi, *Savunma*’nın sonlarında ölüm konusu metnin gündemine yerleşir. *Savunma*’nın İngilizce’deki saygın şerhlerinden birini yapan John Burnet, eserin bu son bölümüne “Sokrates’in ilahi misyonu” başlığını verir (1979: 197). Son bölümdeki ölüm konusu, *Savunma*’nın yukarıda çözümlenen üç temel kavramını felsefe açısından doğrular. Pek çok yorumcu Sokrates’in çağdaşlarının ve çevresindekilerin hayranlığını uyandırdığı görülen *Savunma* gibi ilk diyaloglarda hakikate sadık kalmanın yolu olan, ruhu mükemmelleştirmeye adanmış “kendilik pratikleri”nden biri olarak ölümün öncelendiği “egzersiz yoluyla ölüm meditasyonları”ndan söz etmişlerdir (Foucault, 2015: 349). Sokrates’in ölümünün bizzat kendisi hem bir kendilik pratiği ve ölüm meditasyonu hem de hakikate sadık kalmanın nihai biçimi olarak anlaşılmalıdır. Diğer bir deyişle, Sokrates’in yüzyıllar boyunca konuşulan ölümü, herhangi bir bireyden çok “filozof”un ölümüne karşı tutumudur. Sokrates’in ölümüne karşı tutumu felsefi yaşamın en iyi yaşam olduğu yönündeki ilkesinin ayrılmaz parçası ve doğrulanmasıdır (Griswold, 2011: 351).

Sokrates, ölümü kararı kesinleştikten sonra yargıçlara seslenir. Başlangıçta nasıl güzel söz söyleme sanatıyla hakikati çarpıtan bir hatip olmadığına altını çizdiyse, sonda da mahkeme karşısında dövünerek kendi düşüncelerine ve hakikate aykırı sözler söylemediğini vurgular. Hakikat meselesi demokratik *polis*’e karşı baş roldedir. Çünkü demokratik Atina’nın halk mahkemelerinde kararı etkilemek için sanıkların verdiği duygusal tepkiler ya da hoş söylevler bir adet halini almış, hakikate aykırı kararların tipik nedenlerinden birine dönüşmüştür. Bu hakikat yoksunluğu Platonik Sokrates’in

demokrasi rejimine yönelik eleştirisinin ana fikrini oluşturur.³³ *Sokrates'in Savunması* bu eleştirinin çerçevesini çizer. *Savunma'yı* başından sonuna kateden temel izlek geleneksel düzenden farklı bir hakikat kavramına sadakattir. Soyut ve ruhsal bir hakikate sadakat ölümü metanetle karşılayan bir tutuma yol açar. Kişinin bedensel varlığını aşan ve ruhuyla kavrayabileceği bu türden bir hakikat beden ölümünü dünyanın sonu olmaktan çıkarır. Hakikate sadakat varsa ölüm bir trajedi sayılmaz. Bu nedenle Sokrates'in ölümü trajik kahramanların sonundan epey farklıdır. Sokrates *Savunma'da* ruhun ölümsüzlüğüyle ilgili kesin bir düşünce beyan etmez ama ölümün fenalığına dair klasik görüşten kuşku duyduğu da açıktır. Sokrates'le birlikte, trajik ölümden uzaklaştığımız gibi, ölümü en büyük kötülük olarak gören Homeros'un kahramanlarından açıkça ayrılan bir kahraman figürü belirir. Filozof kahramanın son sözleri de epik kahramandan farklı olacaktır:

"Şimdi öterek insanlara özgü sorunlardan kurtulmanın benim için daha iyi olacağını açıkça görebiliyorum... Artık ayrılma vakti geldi çattı, ben ölmeye, sizler de yaşamlarınızı sürdürmeye gidiyorsunuz. Hangisinin daha iyi olduğunu sadece tanrı bilebilir" (Platon, 2012b: 62-63).

Sonuç olarak, ulaştığımız bu aşamada Sokrates sorununa toplu olarak yeniden bakabiliriz. Bu konudaki literatür birkaç kola ayrılmıştır. Sokrates sonrası literatürün bir kısmı, filozofun anti-demokratik düşünceleri veya oligarşi yanlısı tutumu nedeniyle mahkûm edildiğini ileri sürer. Mahkemenin kurulduğu sırada geçerli olan yasal mevzuat siyasal-ideolojik gerekçelerin açıklıkla ortaya konulmasına engel olmuştur. Sokrates'e yönelik yergi edebiyatında dile gelen bu iddia, dönemin genel kanaatlerini aktarıyor olabilir ve bu nedenle hiç de yabana atılamaz. Sokrates literatürünün en önemli halkaları ise, Aristophanes, Ksenophon ve Platon'un eserleridir. Aristophanes'in gülünç Sokrates'i, Sokrates hakkında bilinen ilk temsillerdendir ve Sokrates'in yargılanmasından yaklaşık çeyrek yüzyıl önceye gitse bile kamuoyunun biçimlendirilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilk portre, doğruluk payı ne olursa olsun, meselenin yeni eğitim yöntemlerinde düğümlendiğini anlatır. Aristophanes'in gülünç ama tehlikeli öğretmenini Sokrates'in öldürülmesinden sonra öğrencileri Ksenophon ve Platon tarafından oluşturulan portreler izler. Ksenophon, Aristophanes'e karşı dindar ve bilge bir yurttaşı tasvir eder. Ksenophon'un Sokrates'i felsefe tarihindeki en etkili bilge portrelerinden biri olarak görülmüştür. Fakat Sokrates'in neden Batı siyaset felsefesinin kurucu filozofu olduğunu açıklayan tasvir Platon'a aittir. Platon bir filozofu ve filozofun iş gördüğü kavramları tanımlar. İşte bu filozof ve onun kullandığı kavramlar, yargılanmanın nedenlerini kuramsal olarak açıklığa kavuşturur. Platon'un "filozof" ve "felsefe" kavramlarının içeriği, Atina'nın demokratik kent-devletindeki varolan değer yargılarının eleştirisine yönelmesi nedeniyle başlı başına "devrimci"dir. Filozof, kâhin, kral ve şair gibi eski düzenin "usta"larından farklı olarak yeni bir bilme tarzının ve yeni bir düzenin temsilcisidir. Ayrıca Sokrates'in bir filozof olarak kullandığı, başta ruh, hakikat ve erdem kavramları eski düzendeki anlamlarından epey farklı bir içeriğe kavuşmuşlar, Atina kent-devletine kuramsal bir eleştiri biçiminde yönelmişlerdir. Sokrates sorununu çözmek ya da hangi Sokrates'in daha hakiki olduğunu tartışmaya son noktayı koyacak bir kesinlikle teşhis etmek başka bir sorundur. Oysa Platon'un Sokrates'inin Batı siyaset felsefesinin kuruluş anını tayin edici özelliği açıktır. Sokrates'in yargılanması, bizi Batı siyaset felsefesinin kuruluş anına götürür ve söz konusu kuruluşta ruh, erdem ve hakikat kavramlarının kritik bir yeri olduğunu gösterir.

³³ Platon'un demokrasi eleştirisini en geniş biçimde ele aldığı diyalog *Devlet'* tir. Sokrates bu diyalogda demokrasiyi ruhun alt üst olduğu, "ruhun kumandası"nın yitirildiği, yazılı ya da sözlü hiçbir yasanın umursanmadığı, ölçsüzlük ve düzensizliğe neden olan "aşırı özgürlük tutkusu" olarak tanımlar. Bu aşırı özgürlüğün sonu, tiranlık rejimini ortaya çıkaracak "aşırı kölelik" olacaktır (Platon, 2016a: 431).

Kaynakça

- Aristophanes (2010). *Kuşlar&Bulutlar*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Mitos Yayınları.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles (2012). *Poetika*. Çev. Nazile Kalaycı. Ankara: Pharmakon Kitap.
- Aristoteles (2018). *Atinalıların Anayasası*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Atalay, Kaan (2013). "İnanmanın Sınırları ve Devrimin Sonsuzluğu." *Boğaziçi Üniversitesi*.https://www.youtube.com/watch?v=jAiV7FbYQNs&ab_channel=LectureSeriesDoesNotExist
- Burnet, John (1979). *Plato's Euthyphro, Apology of Socrates and Crito*. Oxford: Clarendon Press.
- Burnet, John (2016). *The Socratic Doctrine of the Soul*. London: Oxford University Press.
- Campbell, Joseph (2019). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. Çev. Sabri Gürses. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Cartledge, Paul (2013). "Sokrates'in Yargılanması." *Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi*. Çev. Kıvanç Tanrıyar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cornford, F. M. (2010). *Platon'un Bilgi Kuramı*. Çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Cornford, F. M. (2019). *Sokrates: Öncesi ve Sonrası*. Çev. Senem Onan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Çoraklı, Eyüp (2017). *Historia: Antikçağda Araştırma Fikrinin Doğuşu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- de Coulanges, Fustel (2011). *Antik Site: Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar*. Çev. İsmail Kılınc. Ankara: Epos Yayınları.
- Detienne, Marcel (2012). *Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri*. Çev. Adem Beyaz. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Dolar, Mladen (2013). *Sahibinin Sesi: Psikanaliz ve Ses*. Çev. Barış Engin Aksoy. İstanbul: Metis Yayınları.
- Dorion, Louis- André (2005). *Sokrates*. Çev. M. Nedim Demirtaş. Ankara: Dost.
- Dorion, Louis- André (2011). "The Rise and Fall of the Socratic Problem." *The Cambridge Companion to Socrates*, ed. Donald R. Morrison. Cambridge University Press.
- Finley, Moses I. (2003). *Antik ve Modern Demokrasi*. Çev. Deniz Türker. İstanbul: Ayraç Yayınevi.
- Foucault, Michel (2014). *Doğruyu Söylemek*. Çev. Kerem Eksen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel (2015). *Öznenin Yorumbilgisi*. Çev. Ferda Keskin. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel (2016). *Bilme İstenci Üzerine Dersler*. Çev. Kerem Eksen. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel (2018). *Hakikat Cesareti*. Çev. Adem Beyaz. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gören, Erman (2016a). "Giriş: Sokrates'in Savunması." *Sokrates'in Savunması*. Çev. Erman Gören. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Gören, Erman (2016b). "Notlar." *Sokrates'in Savunması*. Çev. Erman Gören. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Griswold, Charles L. (2011). "Socrates' Political Philosophy." *The Cambridge Companion to Socrates*. ed. Donald R. Morrison. Cambridge University Press.
- Guthrie, W. K. C. (1999). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (2011). *Yunan Felsefe Tarihi, 1. Cilt, Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*. Çev. Ergün Akça. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (2021a). *Yunan Felsefe Tarihi, 4. Cilt, Platon, Hayatı ve Diyalogları: Erken Dönem*. Çev. Ahmet Ergenç. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

- Guthrie, W. K. C. (2021b). *Yunan Felsefe Tarihi*, 3. Cilt, *Beşinci Yüzyıl Aydınlanması: Sofistler ve Sokrates*. Çev. Sabri Gürses. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Hadot, Pierre (2011). "Felsefe Öncesi Felsefe." *İlkçağ Felsefesi Nedir?* Çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Kitabevi.
- Hadot, Pierre (2012). "Sokrates Figürü." *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*. Çev. Kübra Gürkan. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Hartog, François (2000). "Demokrasinin Başlangıcı." *Tarih, Başkalık, Zamansallık*. Çev. M. Emin Özcan, Adnan Kahiloğulları, Levent Yılmaz. Ankara Dost Kitabevi Yayınları.
- Haşlakoğlu, Oğuz (2016). *Platon Düşüncesinde Tekhnê: Sanat ve Felsefenin Ortak Kökeni Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Havelock, Eric Alfred (2015). *Platon: Filozof Şaire Karşı*. Çev. Adem Beyaz. İstanbul: Pinhan.
- Hegel (2022). *Felsefe Tarihi: Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi*. Çev. Doğan Barış Kılınc. Ankara: Notabene Yayınları.
- Homeros (2010). *Odysssea*. Çev. Azra Erhat-A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları.
- Jeager, Werner (1946). "The Comic Poetry of Aristophanes." *Paideia: The Ideals of Greek Culture, Volume I*. Trans. Gilbert Highet. Oxford: Blackwell.
- Jeager, Werner (1947). "Socrates the Teacher." *Paideia: The Ideals of Greek Culture, Volume II*. Trans. Gilbert Highet. Oxford: Blackwell.
- Jeager, Werner (2011). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. Çev. Güneş Ayas. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kierkegaard, Søren (2009). *İroni Kavramı: Sokrates'e Yoğun Göndermelerle*. Çev. Sıla Okur. Ankara: İmge Yayınları.
- Konstan, David (2011). "Socrates in Aristophanes' Clouds." *The Cambridge Companion to Socrates*. ed. Donald R. Morrison. Cambridge University Press.
- Ksenophon (1997). *Sokrates'ten Anılar*. Çev. Candan Şentuna. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Laertios, Diogenes (2019). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi.
- MacIntyre, Alasdair (2001). *Erdem Peşinde: Ahlak Teorisi Üzerine Bir Çalışma*. Çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mollaer, Fırat (2022). "Siyaset Teorisi ve Tragedya: Sophokles'in Antigone'sinde Yasa, Otorite ve Tiranlık." *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Aralık, 41(2): 114-130.
- Naquet, Pierre Vidal (2013). "Belirsizlik İçinde Çalışma: Platoncu Şehirde Zanaatkarlar", *Kara Avcı: Yabancı Akla Karşı*. Çev. Zeynep Atay. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Nehamas, Alexander (2002). *Yaşama Sanatı Felsefesi: Platon'dan Foucault'ya Sokratik Düşünümler*. Çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ober, Josiah (2011). "Socrates and Democratic Athens." *The Cambridge Companion to Socrates*. ed. Donald R. Morrison. Cambridge University Press.
- Ong, Walter J. (2014). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis.
- Parmanides (2019). *Fragmanlar*. Çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan.
- Peters, Francis E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. Çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma.
- Platon (Eflâton) (1965). *Kharmides*. Çev. N. Şazi Kösemihal. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Platon (Eflâton) (1989). *Lakhes*. Çev. N. Şazi Kösemihal. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Platon (Eflâton) (1997a). *Birinci Alkibiades*. Çev. İrfan Şahinbaş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Platon (Eflâton) (1997b). *Theaitetos*. Çev. Macit Gökberk. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Platon (2006). *Sokrates'in Savunması*. Çev. Erman Gören. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

- Platon (2007). *Symposion*. Çev. Eyüp Çoraklı. İstanbul: Kabalıcı.
- Platon (2010). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Platon (2012a). *Phaidon*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Platon (2012b). *Sokrates'in Savunması*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Platon (2012c). *Euthyphron*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Platon (2016a). *Devlet*. Çev. Hüseyin Demirhan. İstanbul: Isık Yayınları.
- Platon (2016b). *Phaidros ya da Güzellik Üzerine*. Çev. Birdal Akar. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Platon (2018). *Menon*. Çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Platon (2020). *Phaidros*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rohde, Erwin (2020). *Psyche: Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*. Çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan.
- Sophokles (2016). *Antigone*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Starobinski, Jean (2010). *Eleştirel İlişki*. Çev. Gülnihâl Sönmez. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Strauss, Leo (1978). *The City and Man*. Chicago: Univers of Chicago Press.
- Strauss, Leo (2000). *Politika Felsefesi Nedir?* Çev. Solmaz Zelyüt. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Strauss, Leo (2011). *Doğal Hak ve Tarih*. Çev. Murat Erşen-Petek Onur. İstanbul: Say Yayınları.
- Strauss, Leo (2018). *Platon'un Politik Felsefesi: Savunma, Cilt 1*. Çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan.
- Şentuna, Candan (1997). "Giriş." *Sokrates'ten Anılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taylor, Alfred Edward (2020). *Sokrates: İroni, İnfaz ve Etik*. Çev. Mukadder Erkan. Ankara: Fol Yayınları.
- Tukidides (2019). *Peloponnesos Savaşları*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Belge Yayınları.
- Vernant, Jean-Pierre (2016). *Eski Yunan'da Mit ve Din*. Çev. Murat Erşen. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Wilson, Emily (2020). *Sokrates'in Ölümü: Kahraman, Hain, Geveze, Aziz*. Çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan.
- Woodruff, Paul (2011). "Socrates and the New Learning." *The Cambridge Companion to Socrates*. ed. Donald R. Morrison. Cambridge University Press.
- Zimmermann, Bernhard (2017). *Antik Yunan Komedyaları*. Çev. Ayşe Selen, İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Summary

Socrates' identity as a philosopher emerges much more clearly and comprehensively in the dialogues of his student Plato. Plato, most of whose works are based on the dialogue form, sets up a philosophical stage in which different personalities play roles. Thanks to the Platonic philosophical stage in which Socrates plays the leading role, we can recognise Socrates, who left no written work, as a philosopher. Historians of philosophy speak of a "Socratic problem." "The "Socratic problem" refers to the historical and methodological problem that historians of philosophy face when they attempt to reconstruct the thought of the "historical Socrates." Since Plato was not a historian or a biographer, we cannot be sure that he is describing Socrates as a historical person. The person in the great philosopher's dialogues is ultimately a Platonic fiction. But to paraphrase Søren Kierkegaard, it is the effective fiction of a philosopher-artist, "created in a poetic gesture", which has created its own reality in the history of philosophy: "The Socrates seen by Plato has much more intellectual significance than the Socrates seen by Xenophon, who could not go beyond thinking at the level of the conditions of everyday life." Moreover, since *The Apology of Socrates* is "certainly the most Socratic" of Plato's works, it has a privilege over other dialogues in terms of getting to know Socrates.

In Platonic fiction, Socrates is a philosopher who seeks answers to big philosophical questions in more systematic or philosophically structured ways: How can one live better? What is the good life and what is virtue? How should the relationship between a new form of political partnership (democratic polis) and a new form of human

activity (philosophy) be conceived? Is it possible to conceive of a political partnership other than the democratic polis as the dominant form of the polis? Is an ideal polis in which the values of the philosopher are lived possible?

The subject of each of these questions is the “philosopher.” The words “philosophy” and “philosopher” date back to before Plato. However, Plato was the first great philosopher to attribute to these two terms a central position in thinking about the political, or to “philosophically define” these words. Philosophy is henceforth not the study of the constituent parts of the universe, but the study of the soul; the philosopher is a physician or “physician of the soul” who mediates the “perfection of the soul” and the attainment of virtue. Thus, on the basis of a new understanding of “soul” and “virtue”, the foundations of a philosophy completely different from the pre-Socratic natural philosophy are laid: Moral and political philosophy. All this transformation requires a new conception of man. Plato defines man as a spiritual being (psukhê anthropos) in *the First Alcibiades* dialogue: “We have said that it is man who commands the body... Do we need a clearer introduction to show that man is spirit?” Socrates’ solution to the crisis of the democratic polis is a redefinition of virtue in terms of a soul that characterises man in its own right and is placed at the basis of everything. This is what led Socrates to be put on trial. What led Socrates to be put on trial was his testing of these new ideas through philosophical activity based on questioning in the public sphere of the Athenian polis. This test, which led to Socrates’ death, also made him the founder of Western political philosophy.

Türkiye’de İntiharın Sosyo-ekonomik ve Sosyo-psikolojik Belirleyicileri: Düzyey 2 İçin Bir Panel Veri Çözümlemesi¹

Melis Kavaklı²

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de İBBS 2 düzeyinde yer alan 26 bölge için intihar ve sosyo-ekonomik belirleyicileri arasındaki ilişki 2004-2019 yılları ele alınarak dinamik panel veri analizi ile araştırılmış ve tahmin edilmiştir. Bu amaçla Arellano ve Bond tarafından geliştirilen genelleştirilmiş momentler methodu (GMM) yöntemi ile intiharı etkileyen sosyo-ekonomik faktörler cinsiyete göre ayrılarak farklı modeller ile incelenmiştir. GSYH değişkeni dahil edilerek kadın erkek ve genel olmak üzere üç model, GSYH değişkeni olmadan ise aynı şekilde kadın erkek ve genel olmak üzere üç model tahmin edilmiştir. Katsayıların anlamlılıklarını ölçmek için Wald testi, araç değişkenlerin doğru kullanılıp kullanılmadığını gösteren Sargan testi ve otokorelasyon probleminin tespiti için Arellano ve Bond otokorelasyon testleri uygulanmıştır. Cinsiyete göre farklılıkları ölçmek için Chow Testi kullanılmıştır. Evlenme, işgücüne katılım ve GSYH değişkenleri intihar üzerinde negatif etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Boşanma ve intiharın bir dönem öncesi ise intihar üzerinde pozitif etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Erkeklerin özellikle boşanma üzerinde güçlü tepki verdiği görülmüştür. Sonuçların cinsiyete göre farklılık gösterdiği kanıtlanmıştır. Kriz dönemlerinde oluşan işsizlik ortamı intihar üzerinde arttırıcı bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: İntihar, işsizlik, iş gücüne katılım, evlilik, boşanma, kriz, dinamik panel veri.

Jel kodları: Z1, C50, C51.

Socio-economics and Socio-psychologic Determinants of Suicide in Turkey: A Dynamic Panel Analysis at Nuts 2 Level

Abstract

In this study, the relationship between suicide and socio-economic determinants for 26 regions taking part at the NUTS 2 level in Turkey was investigated and estimated by dynamic panel data analysis by considering the years 2004-2019. For this purpose, socio-economic factors affecting suicide were analyzed with different models by separating them according to gender with the generalized moment method (GMM) which was developed by Arellano and Bond. Three models were estimated as female, male and general by including the GDP variable, and

¹ Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Doktora Öğrencisi, Melis Kavaklı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, meliskavakli11@gmail.com ORCID: 0000-0003-2298-2458

also, three models were estimated as female, male and general without the GDP variable. To measure the significance of the coefficients; The Walt test, the Sargan test, which shows whether the instrumental variables are used correctly or not, and the Arellano and Bond autocorrelation tests to determine the autocorrelation problem were carried out. The Chow Test was used to measure differences by gender. It was concluded that marriage, labor force participation and GDP variables had a negative effect on suicide. It was concluded that divorce and presuicidal syndrome had a positive effect on suicide. It has been observed that men especially react strongly to divorce. It has been proven that the results differ by gender. It has been found that the unemployment environment that occurs during crisis periods has an increasing effect on suicide.

Keywords: Suicide, unemployment, labour force participation, marriage, divorce, crisis, dynamic panel data.

Jel codes: Z1, C50, C51.

1. Giriş

İnsanların düşünceleri ve hareketleri, öznel kavramlar gibi görünse de aslında yaşadığı toplumun dinamiklerine göre şekil almaktadır. Bu durum toplumsallaşma hareketlerin başladığı ilk günden günümüze kadar artarak devam etmektedir. Özellikle sanayi devrimi ve reform hareketleri gibi toplumu direkt etkileyen toplumsal değişimler, toplumsal hareketleri başlatmıştır. Liberal akımların artması ile birlikte yaşanan ekonomik değişimler bahsedilen toplumsal değişimler üzerinde direkt olarak etkilidir. Mevcut bu etki, toplum içerisinde yaşayan bireyleri olumlu yönde etkileyebildiği gibi olumsuz yönde de etkileyebilmektedir.

Ekonominin dinamizm kazanması ile birlikte, refahın artması nüfusu pozitif yönde etkilemiştir. Ayrıca gelişen teknoloji ile beraber ulaşımın kolaylaşması hem ülke içerisinde hem de ülkeler arası göç hareketlerinin kolaylaşmasına neden olmuştur. Gerek nüfus yoğunluğunun artması gerekse göç imkanlarının kolaylaşması, nüfusun sanayileşmiş bölgelerde toplanmasına neden olmuştur. Özellikle sanayileşmiş bölgelerde artan nüfus, zaman içerisinde toplumsal bütünleşmenin azalmasına ve bireysel duyarlılığın artmasına neden olmuştur (Durkheim, 2019: 134). Bu etkilerin yansımalarından biri olan intihar da üzerinde çalışılması ve incelenmesi gereken bir konu haline gelmiştir. Henry ve Short (1954) ortaya attıkları "*Dengeleyici Teori*"de, ekonomik büyümenin düşük olduğu dönemlerde yaşanan ani gelir kaybı, statü düşüklüğü kişileri olumsuz etkilemekte ve intihar etme riskini arttırmaktadır. İntihar gibi psikolojik bir olayın ekonomiye etkisi olup olmadığı araştırılmak istenmektedir. İntiharın psikolojik etkisinin yanı sıra kişinin gelirinde yaşanan dalgalanmalar, başta bireyin sonrasında ise toplumu nasıl etkilediği önemli bir konudur.

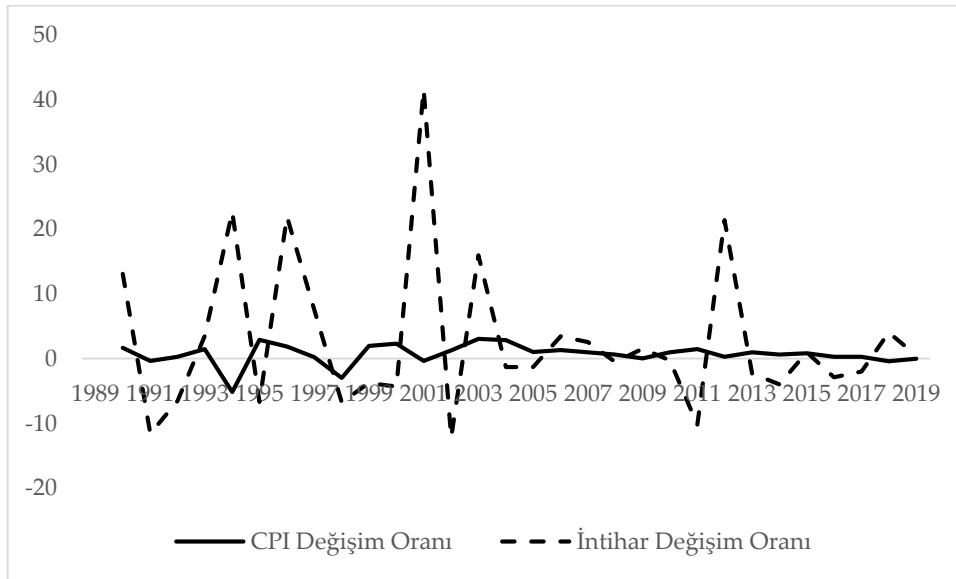
İntihar dönemler arası etkileşim halinde olduğundan dolayı dinamik bir yapıdadır. İnsanların gelecek beklentilerinin artmasına ya da azalmasına bağlı olarak intihar oranları değişmektedir. Literatüre intiharın dinamik yapısını sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik boyutlarıyla araştırıp, katkı sağlanmak istenmektedir. Çalışmada Türkiye'de intiharın sosyal ve ekonomik belirleyicileri ile olan ilişkisinin bölgesel farklılıklar dikkate alınarak tahmin edilmesidir. Ayrıca intihar ve davranışının kendi ve belirleyicilerinin geçmiş değerleri ile olan etkileşimi göz önünde bulundurularak dinamik panel yaklaşımı benimsenmiştir. Dinamik modeller, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin bir önceki dönemlerinin de modelde yer alması ile oluşan modellerdir. Gecikmeli değerlerin dahil edilmesi ile geçmiş dönemdeki etkilerin cari döneme etkileri ölçülmek ve araştırılmak istenmektedir. Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi olarak bilinen dinamik modeller, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki dinamik yapıyı incelenmektedir. Çalışmanın devamında intiharın sosyo-psikolojik ve sosyo-ekonomik belirleyicileri üzerinde durulup sonrasında ise tahmin edilecek model tanıtılmakta, kullanılacak ekonometrik yöntemler teorik olarak açıklanmakta ve ampirik bulgular sunulmaktadır.

2. İntihar ve sosyo-ekonomik belirleyicileri

İntihar olgusunun psikolojik etkileri ilerleyen yıllar içerisinde sosyolojik bir etkiye dönüşmüştür. Nüfus artışı bu durumun nedenleri arasındadır. Nüfus artışına ek olarak ülke içerisinde meydana gelen birçok değişim, intiharı toplumsal açıdan önemli sorun haline getirmektedir. Bireylerin sahip oldukları toplumsal kabul seviyeleri ve ekonomik güçleri, intiharın sosyo-psikolojik etkilerini yansıtmaktadır. İntiharın sosyo-psikolojik boyutlarının yanı sıra sosyo-ekonomik boyutları da günümüzde oldukça önemli bir role sahiptir. Liberalizmin yaygınlaşması ile birlikte ticaretin kolay bir hale gelmesi, ülkelerin gelişmişlik dereceleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinde meydana gelen sert değişimler, bireysel psikolojiden öte toplumsal psikolojiye doğrudan etki etmektedir. Ekonomide meydana gelen bu değişimler özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yoksulluğun temel bir sorun haline getirmektedir. Yoksulluğun ekonomide yaygınlaşması, ülke içerisinde yaşayan bireylerin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır.

İntiharın psikolojik boyutlarından öte işsizlik, ekonomik büyüme, gelir, işgücüne katılım gibi makro ölçekli değişkenlerin öne çıkması ile birlikte sosyolojik yanı daha ağır basan bir yapıya dönüşmektedir. Bu durum ülke ekonomisinde meydana gelen ekonomik değişimlerin başta bireye daha sonra ise topluma etki eden bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur.

Türkiye ekonomisinde meydana gelen 1994 ve 2001 krizleri, toplumu büyük ölçüde etkilemiştir. Kriz, enflasyonun artması, milli gelirden meydana gelen azalmalar, işsizlik ve siyasal istikrarın sağlanamaması gibi birçok ekonomik sorunu beraberinde getirmiştir. Özellikle kriz dönemlerinde toplumun düzenleyici görevinin azalmasına bağlı olarak yoksullaşan hane halkı, bu durumdan olumsuz etkilenmektedir.

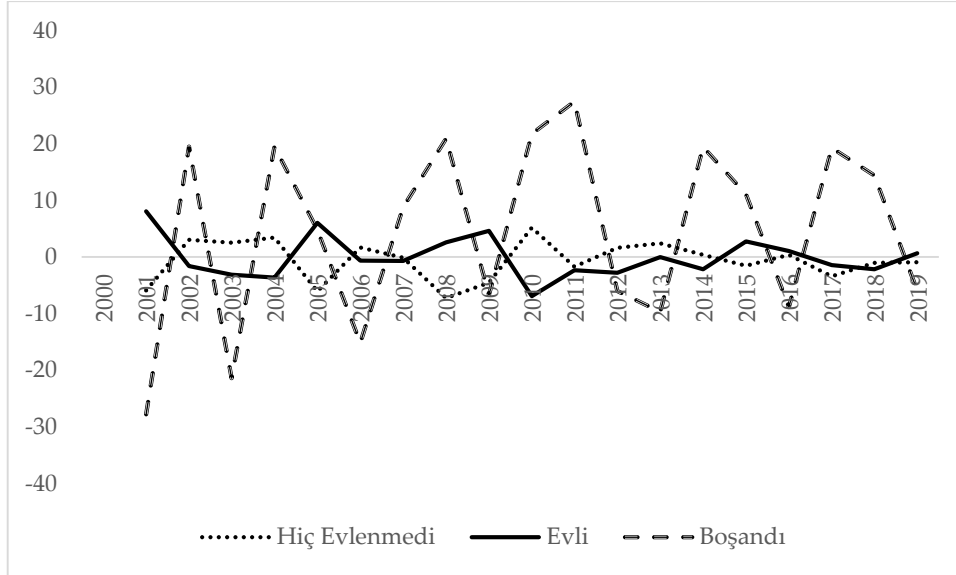

Şekil 1. Türkiye'deki intihar oranları ve Tüfe oranları

Kaynak: OECD, 2021'den alınan veriler ile hazırlanmıştır.

Kriz dönemlerinde bireylerin gelirlerinde yaşanan azalma ve sonucunda gerçekleşen yoksulluk ile refah dönemlerinde yaşanan rahatlama her iki durum da intihara sebep olmaktadır (Durkheim, 2019: 246;255). Şekil 1'de fiyatlar genel düzeyinde gerçekleşen küçük kırılmalar, kriz dönemlerinde ya da kriz sonrası dönemlerde insan psikolojisine olan etkisi net biçimde görülmektedir. Bu durum temel fiyatlar düzeyinde yaşanan artışların, toplumsal buhrana sebep olduğunu ve Durkheim'ın hipotezini

destekler niteliktedir (Durkheim, 2019: 246-248). 1994 ve 2001 kriz dönemlerinde tüketici fiyat endekslerinin negatif olması durumunda bile intiharların pozitif olması, intiharların sadece alım gücüyle ilgili olmadığını göstermektedir. Çıraklı (2019) çalışmasında, 1994 ve 2001 krizlerinin 1974-2015 yılları için intihara etkisini anlamlı bulmuştur.

Şekil 2. İntiharın medeni duruma göre dağılımı

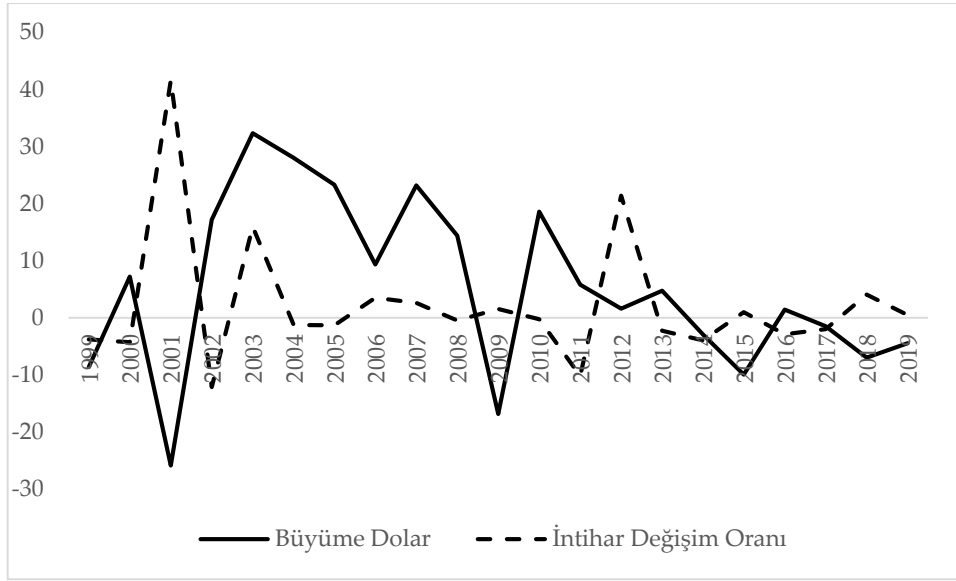
Kaynak: TÜİK, 2021'den alınan veriler ile hazırlanmıştır.

Şekil 2'ye göre, boşanmış bireylerin intihara eğilimli olduğu görülmektedir. Evli ve evli olmayan bireylerin intihara karşı hassasiyetleri farklılaşmaktadır. Evli bireylerin intihara olan eğilimi daha düşük olduğu görülmektedir. Durkheim (2019: 160-165), bekarların evlilere göre daha fazla intihar eğilimine yatkın olduğunu vurgulamaktadır. Evli bireylerin intihara olan eğiliminin az olma sebebi, evliliğin intihara karşı koruyuculuğunun olduğunu düşünmektedir. Bu durum bekarların ve boşanmış kişilerin intihara daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Henry ve Short (1954), büyümenin negatif olduğu yıllarda gelirden meydana gelen ani azalışların statü kaybına neden olacağı ve bu durumun intihara karşı hassasiyeti arttıracak şekilde vurgulamışlardır. Ekonomik kriz, resesyon dönemi veya enflasyonun çift haneli olduğu dönemlerde büyümenin negatif olması beklenir. Gelişmekte olan ülke ekonomilerinde istihdamın büyümeye bağlı yapısı makroekonomik açıdan önemli bir sorundur. Türkiye ekonomisinde bahsedilen bu sorun sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Özellikle son yıllarda enflasyonun kontrol edilemez bir şekilde artması ekonominin de aynı ölçüde daralmasına neden olmaktadır. Bu daralmaya bağlı olarak istihdamın da azalması işsizliği kronik bir hale getirmiştir. İstihdam ile büyüme arasındaki ilişkinin diğer dönemlere de yansımaları, işsizliğin yıllar içinde sürekli artmasına neden olmaktadır. Bu işsizlik dalgaları toplumsal psikolojiyi olumsuz yönde etkilemektedir.

1970-1988 yılları arasında 15 Avrupa ülkesine panel veri analizi uygulayan Andres (2005), ekonomik büyümenin intihar oranları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, boşanma oranlarının sadece erkek intihar oranlarını etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Yang ve Lester (1990), 1940-1984 dönemleri için ABD'de ekonomik ve sosyal değişkenlerin intihar üzerindeki etkisini incelemiştir. Ekonomide yaşanan daralmaların intihara neden olabileceği, genişleme dönemlerinde ise intiharın azaldığı sonucuna ulaşmışlardır.

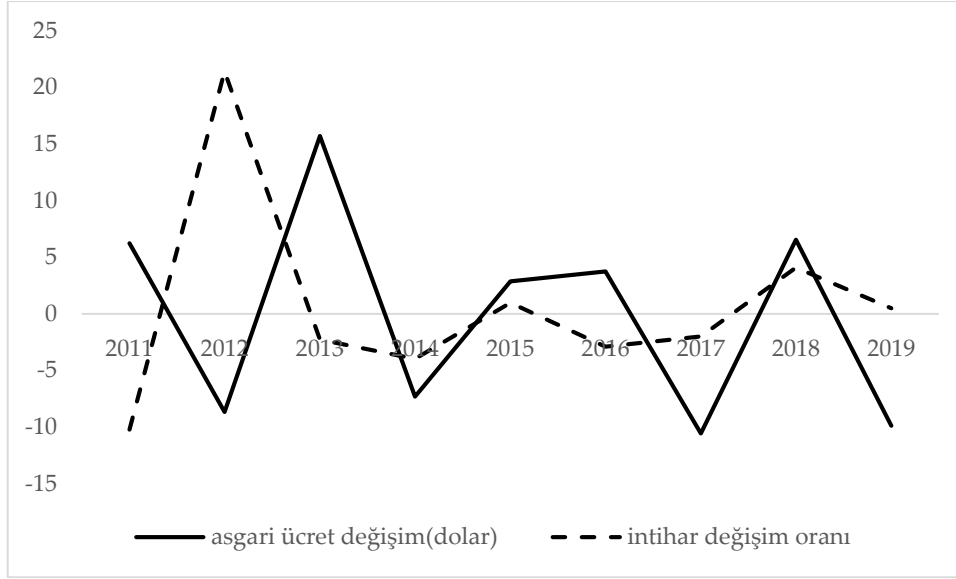
Şekil 3. 1999-2019 Yılları arası dolar bazında büyüme ile intihar değişim oranı ilişkisi

Kaynak: TÜİK, 2021'den alınan veriler hazırlanmıştır.

Şekil 3'de Türkiye'de ekonomide büyümenin negatif olduğu yıllarda intihar oranlarının yüzde değişimi artmaktadır. Ekonomide büyümenin pozitif olduğu dönemlerinde ise intihar oranlarının yüzde değişiminin azaldığı görülmektedir. Bu duruma göre, intiharın ülke ekonomisinin büyümesi ile net ilişkili olduğu görülmektedir. Büyüme oranında gerçekleşen sert düşüşler, intihar oranlarının da sert bir şekilde yükselmesine neden olmuştur.

İntihar ile gelir arasındaki ilişkiyi inceleyen Hamermesh ve Soss (1974), gelirin azalmasıyla birlikte intihar oranlarının arttığını söylemektedir. Yang ve Lester (1990) ise, kişinin ani zenginleşmesi ya da ani fakirleşmesinin intihara karşı hassasiyeti arttırdığını belirtmektedir. Çünkü satın alma gücünde meydana gelen ani artış ya da azalmalar kişinin psikolojisinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Örneğin gelirden meydana gelen ani kayıplar, yetersiz beslenme ve statü kayıpları gibi nedenler bireyi olumsuz yönde etkilemektedir. Buna ek olarak bireyin ani zenginleşmesi ise, statü artışı ile birlikte değişen yaşam koşullarına adapte olamaması intihara karşı hassasiyetini arttırmaktadır. Bu bağlamda, bireyin gelirinde yaşanan ani değişimler sosyolojik sonuçlardan öte psikolojik sorunlara yol açabilmektedir.

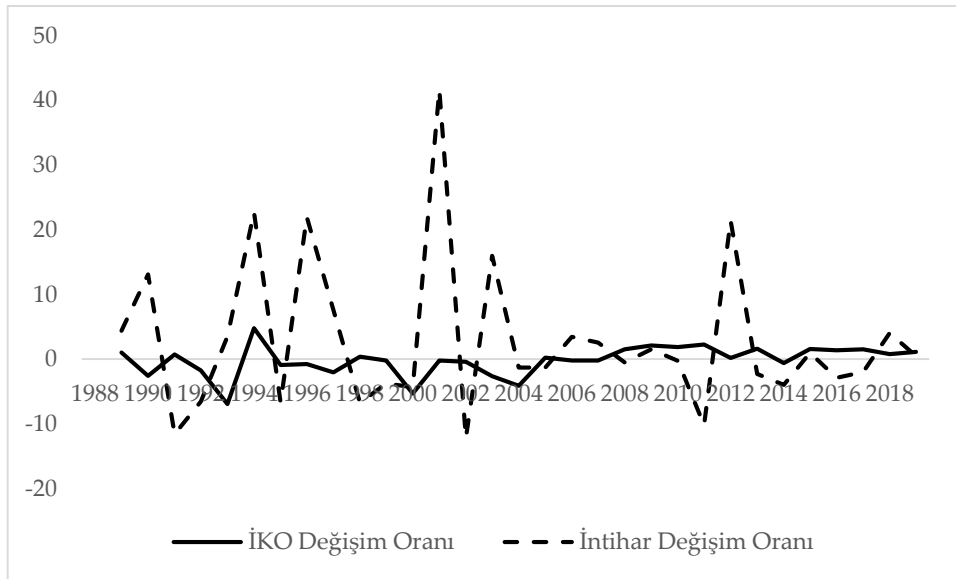
Türkiye ekonomisi dışa bağımlı bir ekonomik yapıda olduğu için döviz dalgalanmalarına oldukça duyarlı bir yapıdadır. Ekonominin birinci kaynağı olan hammaddenin ithal edildiği durumlarda alım gücü azalmaktadır. Türkiye'de asgari ücret düzeyinde çalışan insanların yoğunlukta olması, maaşlarının döviz karşısında en çok etkilenen grupta yer almaktadır.

Şekil 4. Dolar bazında asgari ücret ve intihar değişim oranları

Kaynak: TÜİK, 2021'den alınan veriler ile hazırlanmıştır.

Şekil 4'e göre, asgari ücretin dolar bazında değişimi negatif olduğunda, intiharların bir önceki yıllara göre değişim hızı pozitif olmuştur. Türk lirası, dolar karşısında değer kaybettiğinde alım gücünün azalmasına bağlı olarak yoksullaşmanın artması, intihar sayılarının yüzdece değişimine pozitif yönlü etkisi olmuştur. Türk lirası dolar karşısında değer kazandığında yani bir önceki yıl baz alındığında değişim hızı pozitif olduğunda, satın alma gücünün artmasına bağlı olarak yoksulluğun görece azalması intihar değişim hızına negatif bir etkisi olmuştur. Bu durum 2015 ve 2018 yılları için geçerli değildir. Bu yıllarda Türk Lirası dolara karşı pozitif değerli olmasına rağmen intihar yüzdece değişim hızı da pozitif olmuştur.

Şekil 5. 1988-2019 yılları arasında İKO değişim oranı ve intihar değişim oranı

Kaynak: TÜİK, 2021'den alınan veriler ile hazırlanmıştır.

Şekil 5’de işgücüne katılım değişim oranı ile intihar değişim oranı zıt yönlü bir ilişki göstermektedir. İstihdam politikalarının artması ve buna bağlı olarak işgücüne katılım oranlarının artması intiharda düşürücü bir etki yaratmıştır. Ters durumda ise intiharda arttırıcı bir etki yaratmıştır. Ekonominin kriz dönemlerinde olması ve buna bağlı olarak istihdamın azalması işgücüne katılım oranlarının azaltmakta ve buna bağlı olarak intihar değişim oranlarını arttırmaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışmanın amacı intiharın sosyal ve ekonomik belirleyicileri ile olan ilişkisinin bölgesel farklılıklar da dikkate alınarak tahmin edilmesidir. Ayrıca intihar ve davranışının kendi ve belirleyicilerinin geçmiş değerleri ile olan etkileşimi de göz önünde bulundurularak dinamik panel modeli yaklaşımı benimsenmiştir.

Dinamik panel veri modelleri, bağımsız değişkenler arasındaki bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin olduğu modele denir (Hsiao, 2003: 69). Modele gecikmeli değerlerin dahil edilmesi ile, geçmiş dönemdeki etkilerin cari döneme etkileri ölçmek ve araştırmak istenmektedir. Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler (GMM) tahmincisi uygun olmaktadır. İntihar, cinsiyet üzerinde farklı sonuçlar vermektedir (Andrés, 2005; Kuroki, 2010). Bu nedenle intihar cinsiyete göre ayrı modellenerek ele alınacaktır. Kadın ve erkek intihar oranlarını yapısal farklılık gösterip göstermediğini sınamak için Chow testinden yararlanılmıştır.

4. Model

Bu çalışmada İBBS’ye göre belirlenen düzey 2 bölgeleri (26 bölge) için intiharın sosyo-ekonomik belirleyicileri 2004-2019 yıllarına ait veriler kullanılarak incelenecektir. TÜİK resmi internet sitesinden Türkiye’nin 26 istatistikî bölgesine ait toplam intihar oranları, toplam işsizlik, kadın-erkek işsizlik oranları, toplam işgücüne katılma oranları ile kadın-erkek işgücüne katılma oranları, evlenme ve boşanma oranları alınmıştır. Kadın ve erkek intihar oranları için TÜİK resmi internet sitesindeki kadın-erkek intihar sayıları ve ilgili yıl ve düzey bölgesi için nüfus bilgileri kullanılarak hesaplanmıştır. Bölgesel reel GSYH değerleri, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) üzerinden alınan TL cinsinden nominal GSYH değerlerinden, baz yılı 2015 olan TÜFE değerlerine oranlanmasıyla elde edilmiştir. Elde edilen veriler neticesinde Türkiye’de 2004-2019 yılları arasında intiharın sosyo-ekonomik belirleyicileri dinamik panel veri yöntemi ile incelenecektir.

Çalışmada tahmin edilmek istenen ilk model, 2004-2019 yılları arasındaki kadın intihar davranışı ve sosyo-ekonomik belirleyicilerini dikkate alan

$$kintr_{it} = \alpha_0 + \alpha_1^{(-)} evl_{it} + \alpha_2^{(+)} bsn_{it} + \alpha_3^{(-)} kiko_{it} + \alpha_4^{(-)} gsyh_{it} + \alpha_5^{(+)} kintr_{it-1} + v_{it} \quad (1)$$

Şeklindeki model olarak ifade edilebilir. Bu modelde yer alan $kintr_{it}$ i . bölgedeki yıllara göre kadın intihar oranını, evl_{it} sosyo-psikolojik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre evlenme oranını, bsn_{it} bir diğer sosyo-psikolojik faktör i . bölgedeki yıllara göre boşanma oranını, $kiko_{it}$ intihar üzerindeki ekonomik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre kadın işgücüne katılım oranını, $gsyh_{it}$ bir diğer olarak ekonomik faktör i . bölgedeki kişi başı reel GSYH, $kintr_{it-1}$ modelde yer alması gerektiği halde modele dahil edilemeyen faktörleri temsilen bir gecikmeli kadın intihar oranı ve son olarak v_{it} rassal

hata terimini göstermektedir. Ayrıca, modelde α_0 kesme terimini, α_k ise $k = 1, 2, 3, 4, 5$ olmak ve üzerlerinde işaretlerine ilişkin bekleyişler de belirtilmek üzere elastikyetleri göstermektedir.³

Çalışmada tahmin ele alınan diğer bir model, 2004-2019 yılları arasındaki erkek intihar davranışı ve sosyo-ekonomik belirleyicilerini dikkate alan

$$eintr_{it} = \delta_0 + \delta_1^{(-)} evl_{it} + \delta_2^{(+)} bsn_{it} + \delta_3^{(-)} eiko_{it} + \delta_4^{(-)} gsyh_{it} + \delta_5^{(+)} eintr_{it-1} + w_{it} \quad (2)$$

Şeklindeki modeldir. Bu modelde $eintr_{it}$ i . bölgedeki yıllara göre erkek intihar oranını, evl_{it} sosyo-psikolojik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre evlenme oranını, bsn_{it} bir diğer sosyo-psikolojik faktör i . bölgedeki yıllara göre boşanma oranını, $eiko_{it}$ intihar üzerindeki ekonomik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre erkek işgücüne katılım oranını, $gsyh_{it}$ bir diğer ekonomik faktör olarak i . bölgedeki kişi başı reel GSYH, $eintr_{it-1}$ modelde yer alması gerektiği halde modele dahil edilemeyen faktörleri temsilen bir gecikmeli erkek intihar oranı ve son olarak w_{it} rassal hata terimini göstermektedir.

Ayrıca, modelde δ_0 kesme terimini, δ_k ise $k = 1, 2, 3, 4, 5$ olmak ve üzerlerinde işaretlerine ilişkin bekleyişler de belirtilmek üzere elastikyetleri göstermektedir.

Çalışmada tahmin edilmek istenen son model ise, 2004-2019 yılları arasındaki kadın ve erkek intihar davranışı ve sosyo-ekonomik belirleyicilerini genel olarak dikkate alan,

$$intr_{it} = \beta_0 + \beta_1^{(-)} evl_{it} + \beta_2^{(+)} bsn_{it} + \beta_3^{(-)} iko_{it} + \beta_4^{(-)} gsyh_{it} + \beta_5^{(+)} intr_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

modelidir. Bu modelde yer alan $intr_{it}$ i . bölgedeki yıllara göre cinsiyetten bağımsız genel intihar oranını, evl_{it} sosyo-psikolojik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre evlenme oranını, bsn_{it} bir diğer sosyo-psikolojik faktör i . bölgedeki yıllara göre boşanma oranını, iko_{it} intihar üzerindeki ekonomik faktör olarak i . bölgedeki yıllara göre işgücüne katılım oranını, $gsyh_{it}$ bir diğer ekonomik faktör olarak i . bölgedeki kişi başı reel GSYH, $intr_{it-1}$ modelde yer alması gerektiği halde modele dahil edilemeyen faktörleri temsilen bir gecikmeli intihar oranı ve son olarak ε_{it} rassal hata terimini göstermektedir. Ayrıca, modelde β_0 kesme terimini, β_k ise $k = 1, 2, 3, 4, 5$ olmak ve üzerlerinde işaretlerine ilişkin bekleyişler de belirtilmek üzere elastikyetleri göstermektedir. Modellere ait tahminler, yorum ve diagnostik kontroller bir sonraki başlık altında verilerek tartışılacaktır.

5. Ampirik analiz sonuçları ve tartışma

Eşitlik (1)'de verilen modele ait tahminler ve diagnostik kontroller Tablo 1'de sunulmaktadır.

³ Modelde yer alan değişkenler logaritmaları cinsinden ifade edildikleri için kesme terimi hariç diğer katsayılar elastikyet olarak yorumlanmaktadır.

Tablo 1. Kadın intihar modeli tahmin sonuçları ve diagnostik kontroller

<i>Bağımlı değişken $kintr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	1.407	0.737	0.057
evl_{it}	-0.226	0.049	0.000
bsn_{it}	0.484	0.193	0.012
$kiko_{it}$	-0.031	0.005	0.000
$gsyh_{it}$	-0.0001	0.000	0.000
$kintr_{it-1}$	0.114	0.042	0.008
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	33
<i>Wald İstatistiği</i>	1101.44 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	23.145 (0.677)
<i>AR(1)</i>	-3.325 (0.001)	<i>AR(2)</i>	0.655 (0.512)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 1’de kadın intihar modeli tahmin sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranlarında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.226 azaltmaktadır. Tahmin sonuçları, kadın intihar oranı ile evlenme oranı arasında ters yönlü ilişkiye işaret etmekte ve bu durum beklentiye uygunluk göstermektedir. Boşanma oranında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.484 arttırmaktadır. Boşanma oranı ile kadın intihar oranı arasındaki ters yönlü ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. Kadın işgücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.031 azaltmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı ile birlikte, ekonomik özgürlüğünü elde etmesi ve ayrıca toplumda yer bulması ile intihar fikrinden uzaklaşmaktadır. Çünkü toplum dinamikleri içine katılan bireylerde toplumsal bütünleşmenin artması ile bu duruma olumlu etkisi yaratmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı oranı ile kadın intihar arasındaki ters ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. GSYH’da meydana gelen bir TL artış, kadın intihar oranında 0.0001 puan azalmaya neden olmaktadır. Ülke ekonomisinde yaşanan GSYH’da meydana gelen değişimlerin, kadın intihar oranına etkisinin oldukça az olduğu görülmektedir. Kadın intihar oranının bir dönem önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki kadın intihar sayısını 0.114 arttırmaktadır. Bir gecikmeli dönemin etkisinin pozitif olması öykünmeden kaynaklanmaktadır. Wald testi ile açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişkenleri açıklamada anlamlı olup olmadığı test edilmektedir. Wald testi için kullanılan hipotezde “ H_0 : Birim etki yoktur.” şeklinde kurulan boş hipotezin reddedilip, “ H_1 : Birim etki vardır.” Alternatif hipotezin reddedilemez olması beklenir (Tatoğlu, 2020, s. 148). Wald testi ($p < 0,05$) sonucuna göre H_0 hipotezi reddedilmektedir. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Sargan testi ile içsellik kontrolü bir başka deyişle GMM modeli için kullanılan araç değişkenlerin aşırı tanımlama kısıtlarının geçerliliğini sınamaktadır. Kullanılan araç değişkenler dışsal ise, kalıntılar açıklayıcı değişkenler ile korelasyonsuz olarak belirlenmektedir. Bu test ile “ H_0 : Kullanılan araç değişkenler geçerlidir (Dışsaldır)” şeklinde kurulan boş hipotezin reddedilmemesi beklenir. Alternatif hipotez ise “ H_1 : Araç değişkenlerden en az bir tanesi geçerli değildir (Hata terimi ile ilişkilidir)” şeklinde kurulmaktadır. Eğer H_0 boş hipotezi red edilirse, değişkenler içseldir. İçsel değişkenler yerine araç değişkenler kullanılmalıdır (Tatoğlu, 2020, s. 150). Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin

geçerliliklerini sınavan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Arellano- Bond Otokorelasyon testi parametre tahmincilerin etkin olması, hata terimleri arasında ikinci mertebeden korelasyon olmaması durumu ile ilişkilidir. Modelin tahmin edilmesiyle birlikte varsayımın geçerliliğini sınavması için kullanılmaktadır. Bu test ile "H₀: Hata terimleri arasında otokorelasyon yoktur." Şeklinde kurulan boş hipotezin reddedilmemesi beklenir. Alternatif hipotez ise "H₁: Hata terimleri arasında otokorelasyon vardır." şeklinde kurulmaktadır. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınavan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eşitlik (2)'de verilen modele ait tahminler ve diagnostik kontroller Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Erkek intihar modeli tahmin sonuçları ve diagnostik kontroller

<i>Bağımlı değişken $eintr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	4.333	1.363	0.001
evl_{it}	-0.026	0.042	0.533
bsn_{it}	2.043	0.347	0.000
$eiko_{it}$	-0.036	0.011	0.001
$gsyh_{it}$	-0.00003	0.000	0.000
$eintr_{it-1}$	0.098	0.022	0.000
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	33
<i>Wald İstatistiği</i>	826.35 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	22.101 (0.732)
<i>AR(1)</i>	-4.161 (0.000)	<i>AR(2)</i>	-1.202 (0.229)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 2'de erkek intihar modeli tahmin sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranlarında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 0.026 azaltmaktadır. Tahmin sonuçları erkek intihar oranı ve evlenme oranı arasında ters yönlü ilişkiye işaret etmekte ve bu durum beklentiye uygunluk göstermektedir. Boşanma oranlarında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 2.043 arttırmaktadır. Bu durum, erkeklerin kadınlara göre toplumsal kurallardan daha çok etkilendiğini ve intihara karşı daha hassas olduğunu göstermektedir. Boşanma oranı ile erkek intihar oranı arasındaki ters ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. Erkek iş gücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 0.036 azaltmaktadır. Erkek iş gücüne katılım oranı ile erkek intihar oranı arasındaki ters ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. GSYH'da meydana gelen bir TL artış erkek intihar oranlarını 0.00003 puan azaltmaya neden olmaktadır. Ülke ekonomisinde yaşanan GSYH'da meydana gelen değişimlerin, erkek intihar oranına etkisinin oldukça az olduğu görülmektedir. İntihar oranının bir dönem önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki erkek intihar sayısını 0.098 arttırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel

olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliklerini sınanan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınanan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eşitlik (3)'de verilen modele ait tahminler ve diagnostik kontroller Tablo 3'de sunulmaktadır.

Tablo 3. Genel intihar modeli tahmin sonuçları ve diagnostik kontroller

<i>Bağımlı değişken $intr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	1.182	0.774	0.126
<i>evl_{it}</i>	-0.102	0.048	0.033
<i>bsn_{it}</i>	0.388	0.096	0.000
<i>iko_{it}</i>	-0.019	0.007	0.005
<i>gsyh_{it}</i>	0.00002	0.000	0.054
<i>intr_{it-1}</i>	0.156	0.031	0.000
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	32
<i>Wald İstatistiği</i>	118.73 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	22.072 (0.734)
<i>AR(1)</i>	-3.666 (0.000)	<i>AR(2)</i>	-0.348 (0.728)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3'de genel intihar modeli tahmin sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranlarında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0.102 azaltmaktadır. Boşanma oranında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0,388 arttırmaktadır. İş gücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0.019 azaltmaktadır. GSYH'da meydana gelen bir TL artış intihar oranında 0.00002 puan azalmaya neden olmaktadır. Ülke ekonomisinde yaşanan GSYH'da meydana gelen değişimlerin, intihar oranına etkisinin oldukça az olduğu görülmektedir. İntihar oranının bir önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki intihar sayısını 0.156 arttırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliklerini sınanan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınanan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuçlarının dirençliliğinin ortaya konulması açısından GSYH değişkeni olmaksızın tekrar tahmin edilmiş ve sonuçlar takip eden tablolarda (Tablo 4, 5 ve 6) sunulmaktadır.

Tablo 4. GSYH'siz kadın intihar modeli tahmin ve diagnostik kontrol sonuçları

<i>Bağımlı değişken $kintr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	0.432	0.514	0.401
<i>evl_{it}</i>	-0.293	0.038	0.000
<i>bsn_{it}</i>	0.554	0.159	0.000
<i>kiko_{it}</i>	-0.032	0.004	0.000
<i>kintr_{it-1}</i>	0.156	0.031	0.000
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	32
<i>Wald İstatistiği</i>	1731.85 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	24.201 (0.619)
<i>AR(1)</i>	-3.416 (0.001)	<i>AR(2)</i>	0.619 (0.536)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 4'de GSYH değişkeni olmadan kadın intihar modeli sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.293 azaltmaktadır. Tahmin sonuçları kadın intihar oranı ve evlenme oranı arasında ters yönlü ilişkiye işaret etmekte ve bu durum beklentiye uygunluk göstermektedir. Boşanma oranında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.554 arttırmaktadır. Boşanma oranı ile kadın intihar oranı arasındaki ters yönlü ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. Kadın iş gücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış kadın intihar sayısını 0.032 azaltmaktadır. İntihar oranının bir dönem önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki kadın intihar sayısını 0.156 arttırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliklerini sınavan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınavan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. GSYH'siz erkek intihar modeli tahmin ve diagnostik kontrol sonuçları

<i>Bağımlı değişken $eintr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	6.323	0.739	0.000
evl_{it}	-0.133	0.023	0.000
bsn_{it}	1.956	0.193	0.000
$eiko_{it}$	-0.039	0.011	0.000
$eintr_{it-1}$	0.104	0.018	0.000
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	32
<i>Wald İstatistiği</i>	419.75 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	23.969 (0.632)
<i>AR(1)</i>	-4.204 (0.000)	<i>AR(2)</i>	1.132 (0.258)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 5’de GSYH değişkeni olmadan erkek intihar modeli sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 0.133 azaltmaktadır. Tahmin sonuçları erkek intihar oranı ve evlenme oranı arasında ters yönlü ilişkiye işaret etmekte ve bu durum beklentiye uygunluk göstermektedir. Boşanma oranında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 1.956 arttırmaktadır. Boşanma oranı ile erkek intihar oranı arasındaki ters yönlü ilişki beklentiye uygunluk göstermektedir. Erkek iş gücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış erkek intihar sayısını 0.039 azaltmaktadır. Erkek intihar oranının bir dönem önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki erkek intihar sayısını 0.104 arttırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliklerini sınavan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınavan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6. GSYH'siz genel intihar modeli tahmin ve diagnostik kontrol sonuçları

<i>Bağımlı değişken $intr_{it}$</i>			
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kesme</i>	0.863	0.376	0.022
evl_{it}	-0.077	0.023	0.001
bsn_{it}	0.391	0.075	0.000
iko_{it}	-0.032	0.006	0.000
$eintr_{it-1}$	0.133	0.031	0.000
<i>Grup Sayısı</i>	26	<i>Gözlem Sayısı</i>	390
<i>Zaman Kukla Değişkeni</i>	Var	<i>Enstrüman sayısı</i>	32
<i>Wald İstatistiği</i>	419.75 (0.000)	<i>Sargan Test İstatistiği</i>	23.969 (0.632)
<i>AR(1)</i>	-4.204 (0.000)	<i>AR(2)</i>	1.132 (0.258)

*Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 6’da GSYH değişkeni olmadan genel intihar modeli tahmin sonuçları gösterilmektedir. Tablo sonuçlarına göre, evlenme oranlarında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0.077 azaltmaktadır. Boşanma oranında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0,391 arttırmaktadır. İş gücüne katılım oranında meydana gelen bin kişi başına artış intihar sayısını 0.032 azaltmaktadır. İntihar oranının bir önceki değerinde meydana gelen yüz bin kişi başına artış, ilgili dönemdeki intihar sayısını 0.133 arttırmaktadır. Tahmin sonuçlarında gösterilen Wald istatistik değeri ve olasılık değerleri incelendiğinde modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dinamik panel veri analizinde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliklerini sınavan Sargan testinde ise kurulan sıfır hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Tahminde kullanılan araç değişkenler hata terimi ile ilişkili değildir. Modelin geçerli olduğu görülmektedir. Otokorelasyonun varlığını test etmeyi sınavan AR(1) testi sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilir. Model, dinamik süreci ifade ettiğinden dolayı AR(2) testi uygulanmıştır. AR(2) test sonucuna göre sıfır hipotezi reddedilemez. Hata terimleri arasında otokorelasyon problemi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

GSYH değişkeni olmadan tahmin edilen model sonuçlarına göre, GSYH değişkenini kullanmadan da sosyolojik faktörlerin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İtalya için intihar ve sosyo-ekonomik faktörleri inceleyen Bussu ve diğerleri (2013) çalışma sonucunda, sosyolojik faktörlerin ekonomik faktörlere göre daha fazla etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Panel veri yöntemiyle sosyoekonomik değişkenlerin intihar üzerindeki etkisini araştıran Neumayer (2003), sosyolojik faktörlerin, ekonomik faktörlere göre daha fazla etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum Türkiye için benzerlik göstermektedir.

Tablo 7. Kadın ve erkek intihar oranları için Chow sınaması sonuçları

<i>Modeller</i>	<i>Test istatistiği</i>	<i>Serbestlik derecesi</i>	<i>p-değeri</i>
<i>Kadın Erkek ve Genel (GSYH dahil)</i>	16.477	<i>pay=6, payda=768</i>	0.000
<i>Kadın Erkek ve Genel (GSYH hariç)</i>	15.827	<i>pay=5, payda=770</i>	0.000

Model tahminleri elde edildikten sonra kişi başı GSYH değişkeninin varlığında ve yokluğunda ayrı ayrı kadın ve erkek intihar oranları arasında yapısal farklılığın söz konusu olup olmadığı test edilmiş ve Chow sınamalarına ait sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur. Kadın ve erkek intihar oranları arasında yapısal farklılığın olduğu ve erkeklerin intihara daha hassas olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

6. Sonuç

İntihar yüzyıllardır varlığını sürdüren bir kavram olsa da günümüzde ülkelerin önemli sorunlarından biri olmaktadır. Sosyal bilimlerin ilerlemesi ve değişen dünya koşulları ile birlikte intihar olgusu, psikolojik bir kavram olmaktan çıkmıştır. Söz konusu bu olgunun ekonomik ve sosyolojik sebeplere bağlı değişimler gösterdiği görülmüştür. Özellikle göç hareketlerinin artması ve şehirsizleşme farklarının oluşması bölgesel nüfus yoğunluğunu arttırmıştır. Artan nüfus yoğunluğu ile birlikte, bireysel gibi görünen bu olayın aslında toplumsal hareketlere bağlı olduğu anlaşılmıştır. Özellikle gelir eşitsizliğinin artması, nüfusun çoğalması gibi sebeplerle intihar oranlarında artış yaşanmaktadır. Bu durum üzerinde incelenmesi gereken bir konu haline gelmiştir.

Dünyada intiharın sosyo-psikolojik ve sosyo-ekonomik boyutları ile incelenen birçok çalışma olsa da Türkiye’de bu konu hakkında literatürde eksiklik görülmüştür. Bu çalışma ile intihar ile sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik belirleyicileri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Söz konusu analiz dinamik

panel yöntemi ile incelenmiştir. İntiharın bir önceki dönemden etkilendiği düşünülerek Arellano ve Bond geliştirilmiş momentler yöntemine başvurulmuştur. Bu bağlamda dinamik panel modeli ve tahmin sonuçlarına değinilmiştir. Ayrıca dinamik panel veri modellerinde testler detaylı şekilde ele alınmıştır. Yapısal farklılıkların tespit edilmesi için ise Chow testinden yararlanılmıştır.

İntiharın sosyo-psikolojik ve sosyo-ekonomik belirleyicileri Türkiye’de 2004-2019 dönemi İBBS 2 düzeyi 26 bölgeden elde edilen veriler ile analiz edilmiştir. İntiharın cinsiyete göre farklılık gösterdiği Chow testi ile ispatlanmıştır. Kriz dönemlerinde oluşan işsizlik ortamı intihar üzerinde arttırıcı bir etkisi olduğu görülmüştür. Kriz dönemlerinde intiharların artması gelişmekte olan ülkeler için beklenen bir durum gibi gözükse de makro ekonomik politikaların güçlendirilmesi ile kriz dönemlerinde yaşanan intihar oranlarını azaltmak mümkün olabilir. Madianos ve diğerleri (2014) araştırma sonucunda, Yunanistan’da 1990-2011 yılları arasında özellikle kriz döneminde intiharla işsizlik arasında anlamlı ilişki tespit etmişlerdir. 54 ülkede 2008 krizinin intihar üzerindeki etkisini araştıran Chang ve diğerleri (2013) çalışmalarında, işsizlik oranlarının yüksek olduğu ülkelerde kriz dönemlerinden sonra intihar oranlarının arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Araştırmalar analiz sonucunu destekler niteliktedir. GSYH’deki değişimin intihar oranları üzerinde az da olsa azaltıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İstihdamın hem kadın hem de erkek intihar oranları üzerinde azaltıcı etkisi olduğu görülmüştür. Özellikle Türkiye gibi genç nüfusa sahip ülkelerde, istihdam ve eğitim politikaları arttırılarak işsizliğin önüne geçilebilir. Bu durum işsizliğe bağlı intiharın önüne geçebileceği gibi, ekonomiye de olumlu katkısı olacağı aşikardır. Ceccherini ve diğerleri (2011) çalışmasında, reel GSYH ve tüketici fiyat endeksi değişkenlerinin intihar ile ilişkili olduğunu ancak etkisinin daha zayıf olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu durum analiz sonucunu destekler niteliktedir. Cinsiyet bazında işgücüne katılımın intihar üzerinde azaltıcı etkisi vardır. 53 ülkede 1980 yılı verilerine yatay kesit analizi uygulayan Stack (1998) çalışmasında, kadın işgücüne katılım oranının hem kadın hem erkek intihar oranları üzerinde anlamlı etkisi olduğunu vurgulamıştır. Kadınlarda işgücüne katılma oranı arttıkça intihar oranı azalmaktadır sonucuna ulaşmıştır. G7 ülkeleri için panel veri analiz yöntemini kullanarak intihar oranları ile araştırma yapan Ying ve Chang (2009) çalışma sonucunda, kadınların işgücüne katılım oranının yüksek olması ve erkek işsizlik oranını yüksek olması intihar oranlarını arttırdığı sonucuna ulaşmaktadır. Araştırmalar analiz sonucunu destekler niteliktedir. Evlenme oranları intihar oranları üzerinde azaltıcı etkiye sahipken, boşanma oranları ise intihar üzerinde arttırıcı etkiye sahip bulunmuştur. Özellikle boşanma oranları erkek intihar oranları üzerinde önemli etki yaratmıştır. Evliliklerde yaşanan sorunlar ve gerçekleşen boşanmalar için halk sağlığı merkezleri yaygınlaşabilir ve evlilik terapileri arttırılabilir. Nüfusun kontrollü büyümesi boşanmaların üzerinde negatif etkiye neden olabilir. Boşanma ve evlilik oranlarının intihara etkisini araştıran Norström (1995) çalışmasında, evliliklerin bireyler için psikolojik rahatlık sağladığını, boşanmaların ise izolasyona ve çöküntüye neden olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Boşanmanın intiharı arttırıcı etkisi, evlenmenin intiharı azaltıcı etkisi sonuçlarına göre, Durkheim (2019)’ın evliliğin ve çocuklu ailelerin intiharı azalttığı, boşanmanın ise intiharı arttırdığı hipotezini ve Norström çalışmasını destekler niteliktedir. Tahmin edilen modellerin sonuçlarında katsayıların beklentilere uygun olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

Bu çalışma ile intiharın sadece psikolojik etkenlerden etkilenmediği ve ekonomik değişkenler ile etkisinin yadsınamayacak düzeyde olduğu açıkça görülmüştür. İntihar kendinden bir önceki dönemden etkilendiği için dinamik panel veri yöntemlerine başvurulmuştur ve literatüre katkı sağlanmak istenmiştir. Bu sonuçlar gelecekteki araştırmalar için ışık tutmaktadır. Türkiye için İBBS 1 ve İBBS 2 düzeyleri için mekânsal panel veri yöntemleri kullanılarak intihar bölgesel olarak incelenebilir ve intiharın tepkileri ölçülebilir. İntiharın sosyo-ekonomik belirleyicileri yapısal kırılmalı testler ile analiz edilebilir.

Teşekkür bilgi notu/ Acknowledgement

Yazar beyanları/ Author statements

Veriler etik onay gerektirmeyen kaynaklardan toplandığı için, çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir. Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Andrés, A. R. (2005). Income inequality, unemployment, and suicide: a panel data analysis of 15 European countries. *Applied Economics*(37), 439–451.
- Arellano, M., & Bond, S. (1991, Nisan). Some tests of specification for panel data: monte carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Bussu, A., Detotto, C., & Sterzi, V. (2013). Social conformity and suicide. *The Journal Of Socio-Economics*(42), 67-78.
- Ceccherini-Nelli, A., & Priebe, S. (2011). Economic factors and suicide rates: associations over time in four countries. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*(46), 975–982.
- Chang, S.-S., Stuckler, D., Yip, P., & Gunnell, D. (2013). Impact of 2008 global economic crisis on suicide: time trend study in 54 countries. *BMJ*(347), 1-15.
- Çıraklı, Ü. (2019). Türkiye’de ekonomik göstergeler ile intihar hızı arasındaki ilişkinin incelenmesi: ekonometrik bir analiz. *Journal of Health and Nursing Management*, 6(3), 218-227.
- Durkheim, E. (2019). *İntihar* (Eylül 2019 b.). Pozitif Yayıncılık.
- Hamermesh, D. S., & Soss, N. M. (1974). An economic theory of suicide. *The Journal Of Political Economy*, 83-98.
- Henry, A. F., & Short, J. F. (1954). *Suicide and homicide*. New York: Arno Press Collection.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuroki, M. (2010). Suicide and unemployment in Japan: evidence from municipal level suicide rates and age-specific suicide rates. *The Journal of Socio-Economics*, 683–691.
- Madianos, M. G., Alexiou, T., Patelakis, A., & Economou, M. (2014, Mart). Suicide, unemployment and other socioeconomic factors: evidence from the economic crisis in Greece. *Eur. J. Psychiat*, 28(1), 39-49.
- Neumayer, E. (2003). Socioeconomic factors and suicide rates at large-unit aggregate levels: a comment. *Urban Studies*, 40(13), 2769–2776.
- Norström, T. (1995). The impact of alcohol, divorce and unemployment on suicide: a multilevel analysis. *The University of North Carolina Press*, 74(1), 293-314.
- OECD. (2021, Mayıs 10). *CPI*. OECD Data: <https://data.oecd.org/searchresults/?q=cpi> adresinden alındı
- OECD. (2021, Mayıs 21). *Suicide Rates*. OECD Data: <https://data.oecd.org/healthstat/suicide-rates.htm> adresinden alındı
- Stack, S. (1998). The Relationship Of Female Labor Force Participation To Suicide: A Comparative Analysis. *Archives of Suicide Research*(4), 249-261.
- Tatoğlu, F. Y. (2020). *İleri panel veri analizi stata uygulamalı* (4 b.). Beta Yayıncılık.
- TÜİK. (2021, Mart 6). *İntihar İstatistikleri*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2021, 05 17). *İstihdam, İşsizlik ve Ücret*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucet-108&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2021, Mayıs 19). *Ulusal Hesaplar*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> adresinden alındı

Yang, B., & Lester, D. (1990). Time-series analyses of the american suicide rate. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*(25), 274-275.

Ying, Y.-h., & Chang, K. (2009). A Study of Suicide and Socioeconomic Factors. *Suicide And Life-Threatening Behavior*, 39(2), 214-226.

Summary

Although suicide is a concept that has been in existence for a long time, it is one of the important problems of countries today. With the progress of social sciences and changing world conditions, the phenomenon of suicide has ceased to be a psychological concept. It has been seen that suicide shows changes due to economic and sociological reasons. In particular, the increase in migration movements and the formation of urban development differences have increased the regional population density. With the increasing population density, it has been understood that this event, which seems to be individual, is actually connected to social movements. In particular, there is an increase in suicide rates due to reasons such as increasing income inequality and the population. This situation has become an issue that needs to be studied. Suicide is dynamic in nature because it affects the current period in the past period. It changes depending on whether people's future expectations increase or decrease. Dynamic panel models are called the model in which the decelerated value of the dependent variable between the independent variables. By including decelerated values in the model, the effects of past effects in the current period were investigated. In the study, the social and economic determinants of suicide in Turkey were investigated by dynamic panel data analysis method between the years of 2004-2019 for 26 regions included in the IBBS 2 level. The hypotheses related to socio-economic factors that are thought to affect suicide have been tested and policy proposals have been presented. Suicide has produced different results according to gender. For this reason, socio-economic factors affecting suicide were examined by Arellano Bond generalized method of moments (GMM), method by separating them according to gender. Female, male, general suicide model with GDP variable and female, male and general suicide model without GDP variable were estimated. The Chow test was used to test whether female and male suicide rates show structural differences. The Wald test was applied to measure the significance of the coefficients, the Sargan test was applied to test the validity of the excessive identification constraints of the tool variables, and the Arellano and Bond autocorrelation tests were applied to detect the autocorrelation problem. As a result of the research, it has been concluded that the change in GDP has a slight reducing effect on suicide rates. It has been observed that employment has a reducing effect on both female and male suicide rates. Especially in countries with a young population such as Turkey, unemployment can be prevented by increasing employment and education policies. This situation can prevent suicide due to unemployment and it is clear that it will make a positive contribution to the economy. While marriage rates have a decreasing effect on suicide rates, divorce rates have been found to have an increasing effect on suicide. Especially, divorce rates have had a significant impact on male suicide rates. It has been proven that the results differ according to gender. For problems experienced in marriages and divorces that occur, public health centers may become widespread and marriage therapies may be increased. The controlled growth of the population can have a negative impact on divorces. The unemployment environment that occurs during crisis periods has been shown to have an increasing effect on suicide. Although the increase in suicides during crisis periods seems to be an expected situation for developing countries, it may be possible to reduce the suicide rates experienced during crisis periods by strengthening macroeconomic policies. In the results of the predicted models, it was found that the coefficients were in line with expectations and were statistically significant. As a result of this study, it has been clearly seen that suicide is not only affected by psychological factors and that economic variables and their effects are also effective. These results shed light for future research. Suicide can be examined regionally by using spatial panel data methods for IBBS 1 and IBBS 2 levels for Turkey and the reactions of suicide can be measured. Socio-economic determinants of suicide can be analyzed by structural fracture tests.

Emlak Satış Elemanlarında Yaratıcılığın Uyumcu Satış Davranışına Etkisi

Murat Hakan Altıntaş¹, Can Efecan Akhan², Yavuz Koçak³

Öz

Emlak sektöründe yüz-yüze satış süreci ürün ya da hizmetin satılması için müşteriyi ikna etmek önemli bir hedeftir. Sadece ürünün / hizmetin kendisine ait özelliklerinin aktarılması değil satış argümanı bağlamında nasıl bir satış modeli kurulduğu ve kullanıldığı da önceliklidir. Müşteriye uyum sağlamak ise yüz-yüze satışın vazgeçilmez bir unsuru ve performans göstergesidir. Yaratıcılık bu anlamda emlak satış elemanlarına uyumcu satış davranışlarını artıran güçlü bir etkileyicidir. Yaratıcılık performansı yüksek olan satış elemanlarının uyumcu satış performansları da artacağı düşünülmektedir. Bu makalede temel hipotez olarak, yaratıcılığın uyumcu satış üzerindeki, etkisi yapısal eşitlik modellemesi ile test edilerek etki düzeyi tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular yaratıcılığın uyumcu satış üzerinde yüksek etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Emlak satışı, Uyumcu Satış, Yaratıcılık.

JEL kodları: M1,M3,R3.

The Effect of Creativity on Adaptive Selling Behavior in Real Estate Salespersons

Abstract

In the real estate sector, the face-to-face sales process is an important goal to persuade the customer to sell the product or service. It is important not only to convey the characteristics of the product/service itself but also how a sales model is established and used in the context of the sales argument. Adapting to the customer is an indispensable element and performance indicator of face-to-face sales. In this sense, creativity is a powerful influencer that increases the adaptive selling behavior of real estate salespeople. It is thought that salespeople with high creativity performance will also increase their adaptive sales performance. In this article, as the main hypothesis, the effect of creativity on adaptive selling has been tested with structural equation modeling and the level of effect has been determined. The findings show that creativity has a high effect on adaptive selling.

Keywords: Real Estate Sales, Adaptive Selling, Creativity.

JEL Codes: M1,M3,R3.

¹ **Sorumlu Yazar/ Corresponding Author:** Prof. Dr. Murat Hakan ALTINTAŞ, Bursa Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, mhakan@uludag.edu.tr. ORCID:0000-0001-8517-0540

² Dr. Can Efecan AKHAN, Bursa Uludağ Üniversitesi, canakhan@uludag.edu.tr. ORCID:0000-0003-1731-0075

³ Doktora Öğrencisi Yavuz KOÇAK, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Programı. ORCID:0000-0003-1323-1046

1. Giriş

İşletmelerin hitap ettikleri pazarların gelişmesi, teknolojinin son hızla ilerlemesi, yeni müşteri adayları bulmak ve bunların ihtiyaçlarının belirlenmesi artık yaratıcı düşünme ve çözüm odaklı yaklaşımların gerekliliğini zaruri hale getirmiştir. Yaratıcılık; bir kişilik özelliği veya yetenek olarak değil, kişisel özellik, bilişsel yetenekler ve sosyal ortamların bir araya gelmesinden kaynaklı bir davranış olarak kavramlaştırılabilir (Amabile, 1983a). Öte yandan Wang ve Netemeyer (2004), yaratıcılığı; satış elemanının iş faaliyetlerini yerine getirirken ürettiği yeni fikirlerin ve sergilediği yeni davranışların miktarı olarak kavramsallaştırmışlardır. Yaratıcılık kavramı, yaratıcılığı neyin motive ettiği, yaratıcılığın nasıl oluşacağı ve yaratıcılığın nasıl yönlendirileceği ile ortaya çıkar. Dolayısıyla yaratıcılık süreci dört temel faktör ile oluşur bunlarda ikisi pratik ve duygusal unsurlardan oluşan güdüleyici hedefler, diğer ikisi ise eleştiri (değerlendirme) ve fikir (ilham) unsurlarından oluşan bilişsel itici güç olarak tarif edilebilir (Gonot, 2021). Öte yandan yeni fakat pratik olarak faydalı düşünce ve eylemler olarak da ifade edilebilir (Amabile, 1983b; Nickerson, 1999).

Müşteriyle doğrudan karşılıklı ilişki içerisinde olan satış gücü elemanları günümüzde işletmelerin en önemli ve en pahalı pazarlama kaynağını oluşturmaktadır (Zoltners, Sinha ve Lorimer, 2008). Müşteri hizmeti performansı, satış performansı hatta örgütsel performans büyük ölçüde satış elemanının yaratıcılığına bağlıdır (Liu, Liu ve Geng, 2013; Coelho ve Sousa, 2011; Coelho ve Augusto, 2010; Gelard ve Rezaie, 2015; Moncrief, 1986). Satış performansı, yalnızca yapılan işin miktarına değil, satışla ilgili problemlere uygun çözümler getiren satış elemanının yaratıcı fikir ve davranışlarına da bağlıdır (Brown, 2004). Hatta, çalışan yaratıcılığı, işletmenin rekabetçi avantajının ve sürdürülebilirliğinin bir parçası (Shalley, Zhou ve Oldham, 2004; Amabile, 1996; Woodman, Sawyer ve Griffin, 1993; Martinaityte ve Sacramento, 2013), hizmet kalitesinin bir bileşeni (Agnihotri ve., 2013), başarılı satış yönetiminin (Dubinsky ve Ingram, 1983; Weitz, Castleberry ve Tanner, 2009) temel özelliklerinden biri olarak görülmektedirler. Satış elemanı yaratıcılığını göz ardı etmek satış sürecinin en hayati parçalarından birinden vazgeçmek demektir (Brown, 2004).

Satış elemanı; tüketicilerin tepkilerini, tutumlarını, niyetlerini değiştirme, şekillendirme ya da güçlendirme çabasındaki en temel aracı kişidir (Mallalieu, 2006). Kişisel satış süreci ise, satış elemanının müşterinin beklentilerine uygun bir şekilde istek, ihtiyaç ve taleplerinin giderilmesine odaklanan (Goff vd., 1997) müşteri ile karşılıklı bir iletişim kuran (Williams ve Spiro, 1985) ve müşteriyi ikna etmek suretiyle (Cialdini, 1984) müşteriye uyum sağlayarak satış sürecinin yönetilmesine dayanır (Spiro ve Weitz, 1990). İyi bir satış elemanı müşteri ile olan etkileşimde içinde buldukları satış sürecinin doğasına uygun olarak bir strateji ve iletişim yolu belirlerken (Román ve Jacobucci, 2010) aynı zamanda müşteriye değerli çözümler sunarak (Rapp vd., 2008) etkili bir strateji geliştirir. Satış performanslarını arttırmaları için satış elemanlarının uyumcu satış davranışlarını benimsemeleri (Franke ve Park, 2006; Jaramillo vd., 2007) gerekmektedir. Satış elemanları genel olarak müşterilerin tutumlarını, niyetlerini değiştirme ya da şekillendirmeleri (Mallalieu, 2006), müşterinin beklentilerine uygun bir tasarıma odaklanmaları (Goff ve., 1997) ve müşteri ile kurduğu iletişimin etkinliği açısından aracı bir etkiye sahiptir (Williams ve Spiro, 1985).

Uyumcu satış ise, doğası gereği, satış personelinin her bir müşteri ile olan etkileşiminde olası problemlere, istek ve ihtiyaçlara karşı zihninde farklı çözüm yolları, senaryolar ve öneriler oluşturarak duruma göre bunları kullanmasını gerektirmektedir. Her bir satışta farklı teknikler kullanan satış personeli yüksek düzeyde uyarlanabilir satışa angaje olmuş olurlar. Bir satış personelinin satışı olumlu neticelendirmesi zorlu bir süreçtir. Bu süreci olumlu bir şekilde sonuçlandırmak için yaratıcılık faktörünü kullanması satış personelinin satış esnasında kullandığı tekniklerden birisidir. Uyarlanabilir satış, satış personelinin kullanabileceği en basit yaratıcı araçlardan birisi olarak gösterilebilir (Locander vd, 2018). Tüketici tarafından bakıldığında onların isteklerine cevap verebilmek, işletme tarafından bakıldığında ise satışları artırabilmek adına uyarlanabilir satış, satış

sürecinde önemli bir yere sahiptir. Weitz'e (1981) göre, kişisel satış basit bir süreç değildir, dolayısıyla, satış personeli ve müşteri arasındaki etkileşimin yoğunluğu, satış personelinin davranışı ve yetenekleri ile her bir satış sürecinin farklı doğasına odaklanarak farklı çözüm üretmek uyarlanabilir satışın temel dayanağı olarak kabul edilmektedir (Spiro ve Weitz, 1990). Uyumcu Satış bir yapı olarak bilgi elde etme, müşteriye çözüm üretme ve satış sürecinin alt parçaları olarak kurgulanmaktadır (Eckert, 2006). İşletmelerde, müşterilerle doğrudan ilişkide bulunan satış elemanları, örgütlerin teknoloji, pazar ve üretim süreci değişikliklerine cevap vermek üzere yönlendirici olarak görevlendirilmişlerdir (Katz ve Kahn, 1978). Müşterilerle birebir ilişkide olan bu çalışanlar, müşterilerin deneyimlerini içinde buldukları satışa göre şekillendirerek "ilişki yöneticisi" olarak görev yapmaktadırlar (Crosby, Evans ve Cowles, 1990). Satış elemanının bu görevlerini yerine getirebilmeleri için yaratıcı düşünebilmeleri gerekmektedir. Haliyle, bu çalışanların en çok yaratıcı problem çözme becerisine ihtiyaçları vardır (Mumford vd., 1997; Coelho vd., 2011). Bu kapsamda mevcut makalenin odaklandığı konu satış elemanlarının yaratıcı davranışlarının uyumcu satış eğilim ve davranışlarına olan etkisinin belirlenmesidir. Özellikle emlak satışında önemli bir konu olan uyumcu satış çeşitli değişkenlerden etkilense de, emlak satış sürecinin hassasiyeti ve aktif davranma zorunluluğu yaratıcılığı önemli bir öncül olarak gündeme getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında makale söz konusu iki olgu arasındaki etkisinin sektörel merkezli analizini yapmayı amaçlamaktadır. Makalede öncelikle iki olgu ve aralarındaki ilişkiyi ifade eden teorik çerçeve çizilmiş, sonraki aşamada ise yüz-yüze satış yapan emlak satış elemanlarının yaratıcı davranışlarının uyumcu satış davranışlarını etkileme düzeyini belirlemek üzere saha araştırması yapılarak yapısal eşitlik modellemesi ile analiz gerçekleştirilmiştir.

2. Teorik çerçeve

2.1. Satış yaratıcılığı kavramı

Coelho vd., (2011) müşterilerle doğrudan ilişkisi olan satış elemanının önemli bir yaratıcı potansiyeli olduğuna dikkat çekmiştir. Öte yandan, problem çözme ve yaratıcı satış uygulamalarına duyulan ihtiyaca yapılan önemli vurguya rağmen (Wang ve Netemeyer, 2004), satış elemanı yaratıcılığı öncülleri ve yaratıcılık ile satış başarısı ile müşterinin elde tutulması ilişkisi ve çalışan yaratıcılığının sonuçları üzerine yapılan kavramsal, ampirik veya teorik çalışmalar oldukça sınırlıdır (Coelho vd., 2011; Gelard ve Rezaie, 2015; Wang ve Netemeyer, 2004; Pullins vd., 2012; Slatten ve Mehmetoglu, 2015; Gilson, 2008; Brown, 2004; Coelho, Sousa, 2011). Bu durumu, Evans vd. (2012) "satış performansı hususunda tartışılmayan konular" adlı makalelerinde "satış elemanı yaratıcılığı" konusunu da bu tartışılmayan konulardan biri olarak ifade ederek değerlendirmişlerdir.

Satış elemanları tüm satış faaliyetleri için aynı seviyede yaratıcılık ihtiyacına sahip değildir (Moncrief, 1986; Amabile, 1983). Temelde müşteriye ürüne ikna etme ve müşteriyle uzun dönemli ilişki kurma amacıyla olan satış elemanları, problem çözme sürecinde (Weitz vd., 1998) müşteriler için çözümler üretirken aynı zamanda satış sürecinde de yaratıcılığa ihtiyaç duymaktadırlar (Lopez ve McMillan-Capehart, 2009). Öte yandan anlık çözümler üretebilme ve diğerlerinden farklı düşünebilen satış elemanlarının performanslarının da artacağı öngörülmektedir (Pullins vd., 2012). Yaratıcı çalışanlar; üstün müşteri deneyimi, müşteri memnuniyeti, kalite ilişkileri ve yüksek örgütsel performans üretme hususunda ciddi bir etkiye sahiplerken (Coelho vd., 2011), temel örgütsel faktörler, iş ve görevlerde satış alanında yaratıcılıktan etkilenmektedir (Evans vd., 2012). Görevlerdeki yenilik değişkeninin çalışan yaratıcılığı üzerindeki etkisi dikkate alındığında (Herrmann ve Felfe, 2013) satışa ilişkin görevlerin önemi yaratıcılık açısından daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca, satış elemanının yaratıcılık performansı satış performansını da doğrudan pozitif yönlü etkilemektedir (Gong vd., 2009; Wang ve Netemeyer, 2004; Bodla ve Naeem, 2015; Brown, 2004). Satış alanında yaratıcılık, satış elemanının içsel motivasyonu ile satış performansı arasındaki ilişkide aracı bir role sahiptir (Bodla ve Naeem, 2014;

Shalley, Zhou ve Oldham, 2004). Yine, iş özerkliğinin (Wand ve Netemeyer, 2002; Amabile vd., 1996) ve iş baskısının da (Van Dyne vd., 2002) satış elemanının yaratıcılığı ilişkisi kurulmaktadır (Strutton vd., 2009).

Ayrıca, satış elemanı ile amir arasındaki ilişki düzeyinin de satış elemanının yaratıcılığının satış performansı üzerindeki etkisinde bir aracılık rolü olduğu düşünülebilir. Kişilerarası rekabet ve diğerlerinden daha iyi olma arzusu ile yaratıcı performans arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı da çeşitli çalışmalarda vurgulanmıştır (Landrum, 1993; Wang ve Netemeyer, 2004). Örgütsel bağlantı düzeyine bakıldığında ise; örgütsel yaratıcılık ikliminin satış uygulamalarını etkilediği görülmektedir (Zampetakis, 2014). Wang ve Netemeyer (2004); uyum yeteneği (adaptability), iş memnuniyeti, algılanan müşteri talepkârlığı ve öğrenme çabası ile yaratıcılık arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekmektedir. Gong, Huang ve Farh (2009) ile Coelho ve Sousa (2011) ise öğrenme eğilimi ile çalışan yaratıcılığı arasındaki pozitif ilişkiyi söz konusu etmişlerdir. Liu et al. (2013) ise duygusal emek stratejilerinin müşterilerle doğrudan ilişkisi olan çalışanların yaratıcılığı üzerine etkisine ilişkin yaptıkları çalışmalarında, “ayrıntılı odaklanma’nın” çalışanın yaratıcılığını pozitif yönlü, “yüzeysel odaklanma’nın” çalışanın yaratıcılığını negatif yönlü etkilediğini belirlemişlerdir. Madjar (2005) ve Coelho vd. (2011) ise satış elemanının müşterilerle olan ilişki durumunun da çalışanın yaratıcılığı üzerinde uyarıcı etkisi olabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, Coelho ve Sousa (2011) yaratıcılığın müşteri odaklılık üzerinde pozitif etkisi ile müşteri odaklılık ve satış performansı arasındaki aracı rolünü ortaya koymuşlardır. Bodla ve Naeem (2014) de satış gücü yaratıcı performansının iç motivasyonla beslenerek satış performansını arttırdığını iddia etmişlerdir. Agnihotri vd. (2013) ise çalışmalarında; bilginin, duygusal zekânın ve yönetsel geri bildirim müşteriyile doğrudan ilişki halinde olan çalışanın yaratıcılığını belirlediğini ortaya koymuşlardır. Rego vd. (2007) yöneticinin duygusal zekâsı ile çalışan yaratıcılığı arasında pozitif bir ilişkiden bahsederken, Lassk ve Shepherd (2013) çalışanın duygusal zekâsı ile yaratıcılığı arasındaki pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

2.2. Uyumcu satış kavramı

Yaratıcılık, satış personelinin mevcut sorunlara yeni ve farklı çözümler bulduğunda, bir soruna çözüm ürettiğinde ve duruma farklı bir perspektiften bakarak olası sorunu tespit ettiğinde ortaya çıkar. Satış sürecinde tüm faaliyetler aynı düzeyde yaratıcılık gerektirmeyebilir (Moncrief, 1986). Satışta sonuç odaklı sorun çözme müşterilerle uzun vadeli ilişkiler kurmanın başlıca yoludur (Weitz ve Bradford, 1999). Yaratıcı düşüncenin satış sürecinde olası sorunlara çözüm bulmada etkili olabilmesi için, satış personeli tarafından sayıca birçok fikir üretilmesi ve bu fikirlerin denenmesi önemli sayılmaktadır. Dolayısıyla, çok sayıda alternatif çözüm üretme kabiliyeti yaratıcılığın başlıca unsurudur (Wang, Netemeyer, 2002). Mizah yapısı gereği bilişsel anlamda yaratım sürecini güçlendiren ve/veya onu harekete geçirerek sorunları çözümlemede başvurulan özelliği nedeniyle (Zhou vd., 2021) satış süreci açısından da önemli bir rol üstlenmektedir. Satış sürecinde duygusal iletişim ve dolayısıyla satış yapma stresinin yoğunluğu, olası sorunları mizahın gücü ile azaltmaya yardımcı olur (Korovkin ve Nikiforova, 2015). Yeni fikirler ve çözümler üreterek satışı sonuca ulaştıran bir yöntem olan yaratıcılık, sadece yenilikçi bakış açısı ile değil aynı zamanda duruma uygun, müşteri memnuniyeti sağlayan, çözüm odaklı fikirleri de içermesi gerekmektedir (Lassk ve Shepherd, 2013). Böylelikle satış personelinin hedeflerini gerçekleştirmesiyle birlikte, potansiyel fırsatları değerlendirerek avantajlı konuma geçmesine yardımcı olur (Amabile ve Pratt 2016). Gilson’a (2008) göre, çıktılarını olumlu şekilde etkilemesi ve verimliliği artırması sebebiyle yaratıcılık satışın vaz geçilmez unsurlarından bir tanesidir. Yaratıcı olabilmek, esneklik, farklı düşünme, yeni fikirler oluşturabilme, hayal gücü ve öngörüye sahip olmayı gerektirmektedir, dolayısıyla verimliliği artırması için süreçlerin ve

prosedürlerinde iyileştirilmesini gerektireceğinden yaratıcılık bir anlamda da işletmenin performansını olumlu yönde etkilemektedir (Shalley vd., 2004).

Kişisel satış alanında yaratıcılığın öne çıkması, müşteriler ile güçlü bir bağ kurarak rekabet avantajı elde etmenin yanı sıra, ortaya çıkan bu farklı düşünce yapısı ile yeni müşteriler bulmak, onların ihtiyaçlarını daha iyi analiz etmek ve farklı çözümler üretmek gibi görevler satış personelinin yaratıcı düşünmesini gerektirir (Wang ve Netemeyer, 2004). Satış personeli, zorlu ve çözümsüz gördüğü durumlarda yaratıcı yollar arayarak müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılamanın en etkili yolunu bulmaya çalışır. Müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamanın en etkili yollarından birisi de Uyarlanabilir satış uygulamasıdır. Uyarlanabilir satış, satış süreci içerisinde müşteri ile olan etkileşime dayalı olarak bir satış sunum tarzı gerektirdiğinden yaratıcı bir satış biçimi olarak görülebilir (Wang ve Netemeyer, 2004). Rekabetçi satış ortamında uyarlanabilir satış da, yaratıcı satış kadar kritik öneme sahiptir (Wang ve Netemeyer, 2004).

Uyarlanabilir satış, müşteriler hakkında bilgi toplama, toplanan veriler doğrultusunda bir satış stratejisi geliştirme, bu strateji için mesajlar iletme, mesajların etkisini değerlendirme ve bu değerlendirmeler doğrultusunda ayarlamalar yaparak satışı gerçekleştirme kavramları üzerine kurgulanmıştır (Weitz, 1978). Uyarlanabilir satış, satış sürecinde müşteriden alınan bilgilere göre satış personelinin davranışlarını değiştirmesi (Sujan, 1986) dolayısıyla satış personelinin, müşterinin sorununa karşı çözüm odaklı yaklaşması sebebiyle olumlu bir izlemin bırakırken, aynı zamanda müşterinin sürekliliğini de sağlamış olacağından satış performansını da olumlu yönde etkileyecektir (Roman ve Iacobucci 2010). Satış personelinin uyum sağlama yetkinliği satışa sağladığı en önemli katkılardan birisidir (Wren ve Simpson, 1996).

Satış elemanının davranışsal performansının bir biçimi, satış elemanının uyarlanabilir satış davranışı olarak bilinir (Babakus vd., 1996). Kişinin davranışının çevresel koşullara uyarlanması gerektiği kavramı incelendiğinde bunun paralelinde satış yapmanın da tek bir en iyi yolunun olmadığı, dolayısıyla iyi bir satış personelinin seçilen bir strateji doğrultusunda içinde bulunduğu durumun özelliklerine göre hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır (Weitz 1981). Özellikle, satışçılar satış karşılaşmaları boyunca farklı satış teknikleri ve sunumları kullandıklarında ve satış sürecinde gerçek zamanlı geri bildirimlere ve satış durumunun doğası hakkında algılanan bilgilere dayanarak ayarlamalar yaptıklarında yüksek düzeyde uyarlanabilir satış davranışı sergilerler (Spiro ve Weitz 1990; Weitz ve ark. 1986). Weitz (1978) uyarlanabilir satış için bir model geliştirmiş ve bu modele göre uyarlanabilir satış sürecinin dinamik bir süreç olduğunu, modelin her bir adımının satış süreci boyunca müşteri ile olan etkileşimin satışın her aşamasında tekrarlanabileceğini belirtmiştir. Buna göre; ilk aşamada (*izlenim Oluşumu*) satış personeli daha önceki deneyimlerinden edindiği tecrübeleri ile müşteri hakkında bir fikir oluştur, ardından (*strateji oluşturma*) satış personeli müşteri ile olan etkileşimi neticesinde daha fazla bilgi edinir böylelikle; kişisel satışın esas olan müşteri ihtiyacının tespit edilmesi, müşteri ile olan iletişim tarzı, müşterinin ürün veya hizmet hakkındaki duyguları satış personeli tarafından öğrenilerek satış stratejisi oluşturulur (McFarland vd., 2006; Mullins vd., 2014). Dolayısıyla satış personeli müşteriden aldığı geri bildirimlere göre bir satış etkileşimi gerçekleştirmektedir. Weitz'e (1978) göre üçüncü (iletişim) aşamada satış personeli müşteriye mesajı iletir dolayısıyla ilettiği mesaj ile müşteriyi etkileme taktiklerini kullanır. *Değerlendirme* adımıyla satış personeli artık müşterinin tepkisini gözlemler hatta görüşünü dahi alabilir. Dolayısıyla, satış personelinin kullandığı taktikleri değerlendirme fırsatı bulduğu bu adım interaktif bir süreçtir. Müşteriyi düşündüklerini anlama becerisi uyarlanabilir satışın temel bileşenlerinden biri olarak kabul edilir (Hall vd; 2015). Son olarak Ayarlama ile; satış personeli şimdiye kadar olan sürecin gidişatına göre bir ayarlama yaparak (Weitz, 1978), müşteri hakkında oluşan izlenimine göre taktik değiştirebilir veya sürece devam edebilir. Bu özelliğinden dolayıdır ki bu model dinamik modeldir müşteri ve satış personeli arasındaki etkileşime göre adımlar sürekli değiştirilebilir (Kaptein vd., 2018).

Uyarlanabilir satış genellikle, müşterilerin birbirinden farklı ihtiyaçlarına göre satış personelinin davranışını, sunumunu ve çözüm önerisini değiştirmesi yoluyla ortaya çıktığından (Sujan vd., 1994), Uyarlanabilir satış uygulayan satış personelinin her duruma karşı önceden uyarladıkları satış senaryoları mevcuttur (Wang, Netenmayer, 2004). Müşterilerin endişelerini ve gereksinimlerini gidermek ve eksiksiz bir hizmet verebilmek için satış personelinin daima yaratıcı fikirlere ihtiyacı vardır. Önceki çalışmalarda uyarlanabilir satışın satış performansının artmasında olumlu etkisi olduğu gözlemlenmiştir (Boorom ve ark. 1998; Franke ve Park 2006). Başarılı bir yaratıcı çözüm önerisi, satış personelinin bilgi birikimini zenginleştirerek daha sonra benzer sorunla karşılaşma durumunda üstesinden gelmesini sağlayabilmelidir. Bu sebeple uyarlanabilirlik ve yaratıcılığın pozitif yönde ilişkili olduğu söylenebilir (Wang, Netenmayer, 2004).

Uyumcu satışı en önemli iç girdilerinden biri tecrübedir. Satış tecrübesi yıl bazında ele alınan ve uyumcu satış ile performans üzerinde doğrudan etkiye sahip bir değişken olarak ele alınmaktadır (Franke and Park,2006; Johlke,2006; Giacobbe vd., 2006). Tecrübe bu anlamda satış elemanının eylemsel motifi içerisinde önemli bir unsur olarak yer alır (Brashear vd.,1997). Satış tecrübesi, uyumcu satış sürecinde satış elemanlarının etkinliği (Kimura vd.,2019), performansı (Singh ve Das,2013) ve müşteri ilişkileri (Miao ve Wang,2016) üzerindeki etkisinde kontrol değişkeni veya etkileşim etkisi (Porter vd., 2003) olarak kullanılan önemli bir değişkendir. Bu anlamda satış tecrübesi iç-bilgi olarak satış elemanının davranışları ve müşteriyle kurduğu etkileşimi düzenleyici bir role de sahiptir (Boorom vd., 1998). Literatür olarak uyumcu satış ölçeğini kurgulayan (Spiro ve Weitz,1990) satış elemanının uygulama birikimi ile tecrübenin hali hazırda uyumcu satışın bir alt-parçası olduğunu da belirtmektedir. Tecrübe aynı zamanda uyumcu satış ile iş tatmini arasındaki ilişkide düzenleyici bir role sahiptir (Harindranath, vd., 2019). Tecrübe ile uyumcu satış arasındaki ilişkinin S-biçimli eğri şeklinde olduğuna ilişkin bulgular vardır (Levy ve Sharma,1994). Bu durum tecrübe arttığında uyumcu satışın arttığına ancak belli bir zaman sonra plato seviyesinde duracağını göstermektedir. Bu aşamadan sonra tecrübenin etkisinin olmayacağı hatta negatif etkiye sahip olacağı düşünülebilir. İş tecrübesi ile yaratıcılık arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu belirtilmektedir (Van Dyne vd., 2002). Yıla dayalı tecrübe diğer yandan, örgütsel olduğu kadar çalışan bazında atalet yaratabilecek bir değişkendir; tecrübe ataletinin alışıldık çözümlere başvurma konusunda olumsuz etkileri olduğu görülmektedir (Liao vd., 2008). Kavramın özünde aynılığa meyiletme söz konusu olduğu için (Fang vd., 2011) daha önce kullanılmış mekanizmaların halen geçerli olacağına ilişkin kalıpları ifade eder (Dutt ve Gonzale, 2016). Böylece satış elemanının yıllara dayalı iş tecrübesinin atalet algısı yaratması anlamında uyumcu satışı ve yaratıcılığı düşüreceği kavramsallaştırılabilir.

3. Araştırma

3.1. Amaç, yöntem ve hipotez

Satış elemanlarının yaratıcılıkları uyumcu satış stratejileri üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmada yüz-yüze anket yöntemi kullanılmıştır. Veriler Bursa İlinde faaliyette bulunan emlak satış elemanlarından elde edilmiştir. Araştırmaya 100 satış elemanı katılmıştır. Veriler PLS temelli yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Araştırmanın modelinde iki gizil değişken bulunmaktadır; satış elemanlarının yaratıcılıklarını ölçen satış elemanı yaratıcılık ölçeği (Wang ve Netemeyer, 2004) ile uyumcu satış ölçeğidir (Spiro ve Weitz, 1990). Değerlendirmeler 5'li Likert ölçek ile gerçekleştirilmiştir (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum; 3= Nötr; 4=Katılıyorum; 5= Kesinlikle Katılıyorum). Yaratıcılık ve uyumcu satış yansıtıcı değişken olarak ölçülmüştür. Hipotez aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

H1: Satış elemanı yaratıcılığının uyumcu satış üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.

3.2. Analiz

Araştırmaya katılan satış elemanlarının yaş ortalaması ağırlıklı olarak 26-45 yaş aralığındadır (%90), emlak satış tecrübesi yıl olarak ise % 20' si düşük tecrübeli, % 60'ı orta ve üstü tecrübeye, %16'sı ise yüksek tecrübeye sahiptir. Katılımcılar %80 erkek % 20 kadın satış elemanından oluşmaktadır. Çalışma SmartPLS programı yardımıyla analiz edilmiştir. PLS-SEM tahmin odaklılığı dikkate aldığı ve normal olmayan dağılıma da onay verdiği için tercih edilmiştir. Küçük örneklemle çalışılabilme, biçimlendirici değişkenleri analiz edebilme diğer üstünlükleridir. İki aşamalı model izlenmiştir. Öncelikle ölçüm modeli incelenmiş daha sonra yapısal analiz gerçekleştirilmiştir. Geçerlilik ve güvenilirlik olarak AVE, ayrışma geçerliliği ile incelenmiş yol katsayıları ve R² ile f² değerleri de tahminin yapısı açısından ele alınmıştır. R² dışsal değişkenlerin içsel değişkenlere yönelik katkısını gösterirken, f² her bir tahminci gizil değişkenin bireysel katkı değeridir (Amelia ve Nastiji, 2016).

3.2.1. Ölçüm modeli

Ölçüm modeli gözlenen değişkenlerin gizil değişkeni ne denli oluşturduğunu gösterirken yapısal model gizil değişkenler arasındaki nedenselliği test etmektedir. İlgili ölçeklerinin öncelikle yakınsak, ayrışma ve güvenilirlik değerleri test edilmiştir. Faktör yüklerinin .60'ın üzerinde olması ve AVE değerinin .50'nin üzerinde olması yapının yakınsak geçerliliği olduğu kabul edilmektedir. Ayrışma geçerliliği için AVE'nin karekökü alınarak yapılar arasındaki korelasyonlardan büyük olup olmadığı incelenmiştir. Cronbach Alfa değerleri her iki yapı için yüksektir (C.A yaraticılık=.835;CA uyumcu =.798) Yine her iki yapının bileşik geçerlilik değerleri kabul sınırlarının üzerindedir (CR .yaraticılık=.820; CR. uyumcu =.856). Açıklanan ortalama varyans değerleri de .50 sınırını geçmektedir (AVE.yaraticılık=.512;AVE. uyumcu =.565). Ayrışma geçerliliği de model içerisinde sağlanmaktadır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Ayrışma geçerliliği

	UYUMCUSATIS	YARATICILIK
UYUMCUSATIS	0.752	
YARATICILIK	0.591	0.716

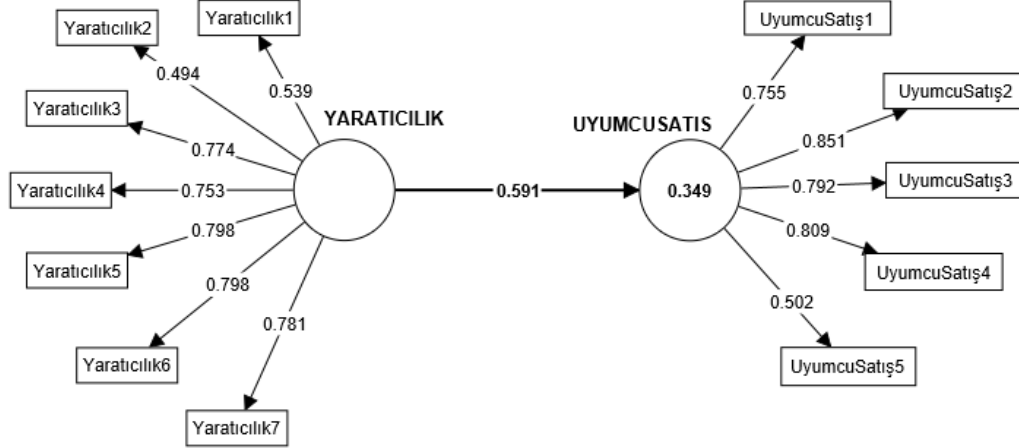
3.2.2. Yapısal analiz

Hipotezin test edilmesi için kısmi en küçük kareler-yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM) kullanılmıştır. Sonuç Tablo 1.'de görülebilir. PLS-SEM SmartPLS 4.0 ile gerçekleştirilmiştir. Hipotezlerin test edilmesinde bootstrapping prosedürü takip edilmiştir. 5000 bootstrap örneklem kullanılarak, parametre tahminleri, yol katsayıları, standart sapmalar, t istatistiği ve p değerleri modelde yer almıştır. PLS-SEM analizi ile satış elemanlarının yaratıcılıkları uyumcu satış üzerinde pozitif ve yüksek düzeyde etkiye sahiptir. H1 kabul edilmiştir ($\beta = .591$, $p = .000$). Ayrıca bulgular yaratıcılığın uyumcu satışta. 349'luk bir varyansı (R²) açıkladığını göstermektedir. Bu durum yaratıcılığın modelin endojen değişkenin (uyumcu satış) varyansın %349'unu oluşturduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yaratıcılık ile uyumcu satış arasındaki tahminin bireysel gücü (f²) .537'dir. Blindfolding prosedürü ile hesaplanan Q² değeri ise (.312) 0 değerinden büyüklüğü sağlamaktadır ve tahmin ilgililiği yüksek sayılabilir.

Tablo 2: PLS-SEM Analiz sonucu

	Original Sample (O)	T Statistics (O/STDEV)	R ²	f ²	Q ²
YARATICILIK→UYUMCU SATIŞ	.591***	10.021	.349	.537	.312

*** p < .000

Şekil 1: Yaratıcılığın uyumcu satış üzerindeki etkisi: SmartPLS çıktısı

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı emlak satış elemanlarının yaratıcılıklarının uyumcu satış üzerindeki etkisini belirlemektir. Yaratıcılık bilişsel-davranışçı olarak gruplandırılabilir (Mishra ve Singh, 2010) ve genel çalışan yaratıcılığı ve özelde satış yaratıcılığı olarak organizasyonel düzeyde ölçülen bir yapıya sahiptir. İlgili literatür, satış elemanı yaratıcılığı ile uyarlanabilir satış ve satış performansı arasındaki ilişkiyi desteklemektedir (Wang ve Netemeyer, 2004; Chonko ve Jones 2005; Gilson 2008; Gong ve diğerleri, 2009; Chen ve diğerleri, 2009; Ahearne ve diğerleri, 2010; Bodla ve Naeem, 2015). Yansıtıcı bir değişken olarak satış gücü, yaratıcılık boyutuyla iyi bir şekilde birleşmektedir. Temel olarak, çalışan yaratıcılığının ölçümü, statükonun ötesinde, daha çok "yeni" ve "herkesin zihninde olmayan" (Zhou ve George, 2001) bir yapının varlığına işaret etmektedir. Bu aslında satış sürecinde problem çözme çerçevesinin bir alt bileşenidir. Kişisel satış süreci, satış elemanının müşteriye ikna alanına çekerek ürünü/hizmeti satması ile sonuçlanan bir yapıdır. Satış alanında yaratıcılık, kişisel veya kişisel-bilişsel bir özellik olabileceği gibi çıktı olarak işleyen bir yapıda da gözlemlenebilir (Strutton vd., 2009). Uyarlanabilir satış, satış elemanı ve müşteri arasındaki satış etkileşiminde güçlendirici bir etki (Reid vd., 2002) ve müşterinin satın alma karar verme mekanizmasını besleyen bir araç olarak çalışır (Wachner vd., 2009). Ayrıca satış süreci (Pelham, 2009) mevcut literatür ve ölçekler incelendiğinde, bunların genel olarak inovasyon olgusunu ifade ettiği görülmektedir (Wang ve Netemeyer, 2004). Bu çalışma, daha çok bir satış elemanının "farklılığın ayırt ediciliği"ne odaklanması olarak kavramsallaştırılabilecek bir yaratıcılığı ölçeklendirmiştir. Müşteri ile doğrudan ilişki içinde olan satış elemanları, günümüz işletmelerinde en önemli ve en pahalı pazarlama kaynağını oluşturmaktadır (Zoltners vd., 2008). Satış yöneticileri ve araştırmacılar, "herkese uyan tek beden" satış stratejilerinin tüm tüketiciler için uygun olmadığını belirtmektedir. Etkili kişisel satış performansını açıklayan ve etkileyen satış stratejilerini anlamak uzun yıllardır pazarlama yöneticilerinin hedefi olmuştur (Porter vd., 2003). Satış elemanı artık sınır anahtarı değil, şirketler arasındaki bütünleştiricidir (Piercy ve Lane, 2005). Satış elemanının yaratıcılığı, müşteri memnuniyetini sağlamanın ve rekabet avantajı elde etmenin merkezinde yer alır (Strutton vd., 2009).

Çalışma sadece emlak satıcıları üzerinde gerçekleştirilerek odak bir alana ilişkin bilgi üretilmiştir. İki temel yapı alınması sadece araştırma sorusu ve hipotezin tekiliğinden kaynaklanmaktadır. Daha fazla sayıda gizil değişkenin ele alınması, demografik değişkenlerin moderatör etkisinin incelenmesi gibi analizlerin yapılması literatürü zenginleştirecektir.

Yazar Beyanları: Yazarlar, araştırmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Agnihotri, R., Rapp, A. A., & Gabler, C. B. (2013). Examining the drivers and performance implications of boundary spanner creativity. *Journal of Service Research*
- Amabile TM. (1983b). *The social psychology of creativity*. New York: SpringerVerlag;.
- Amabile, T. M. (1983a). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of personality and social psychology*, 45(2), 357.
- Amelia, R., & Nastiti, T. (2016) The Role Of Creativity In Linking Empowerment To Performance. *On Economics And Business*, 460.
- Amabile, T. M., & Pratt, M. G. (2016). The dynamic componential model of creativity and innovation in organizations: Making progress, making meaning. *Research in Organizational Behavior*, 36, 157–183.
- Amabile, Teresa M. (1996), *Creativity in Context*. Boulder, CO: West View Press Inc.
- Babakus, Emin, David W. Cravens, Ken Grant, Thomas N. Ingram, and Raymond W.
- Bodla, M. A., Afza, T., Ali, H., & Naeem, B. (2015). Role of Psychological Sense of Community in Enhancing Employee's Well-Being. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 4(2), 256.
- Bodla Mahmood A. & Naeem Basharat (2014) Creativity as Mediator for Intrinsic Motivation and Sales Performance, *Creativity Research Journal*, 26: 4, 468-473
- Boorum, M. L., Goolsby, J. R., & Ramsey, R. P. (1998). Relational communication traits and their effect on adaptiveness and sales performance. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 26 (1), 16–30.
- Boorum, M. L., Goolsby, J. R., & Ramsey, R. P. (1998). Relational communication traits and their effect on adaptiveness and sales performance. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 26(1), 16-30.
- Brashear, T. G., Bellenger, D. N., Barksdale, H. C., & Ingram, T. N. (1997). Salesperson behavior: antecedents and links to performance. *Journal of Business & Industrial Marketing*.
- Brown, B. N. (2004). *The Apprentice: the portrayal on influences that affect sales performance*, Doctoral Dissertation, Texas Tech University).
- Cialdini, R. B., & Garde, N. (1987). *Influence* (Vol. 3). Port Harcourt: A. Michel.
- Coelho, F., & Augusto, M. (2010). Job characteristics and the creativity of frontline service employees. *Journal of Service Research*, 13(4), 426-438.
- Coelho, F., & Sousa, C. (2011). From goal orientations to employee creativity and performance: evidence from frontline service employees. *Grupo de Estudos Monetários e Financeiros*, 8, 1-57.
- Crosby, L. A., Evans, K. R., & Cowles, D. (1990). Relationship quality in services selling: an interpersonal influence perspective. *Journal of marketing*, 54(3), 68-81.
- Dubinsky, Alan J., & Thomas N. Ingram (1983), "Important First-Line Sales Management Qualifications: What Sales Executives Think," *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 3 (1), 18–25.
- Dutt, V., & Gonzalez, C. (2012). The role of inertia in modeling decisions from experience with instance-based learning. *Frontiers in psychology*, 3, 177.

- Eckert, J. A. (2006). Adaptive selling behavior: adding depth and specificity to the range of adaptive outputs. *American Journal of Business*, 21(1), 31-40.
- Evans, Kenneth R. Mc Farland, Richard G. Dietz, Bart & Jaramillo, Fernando (2012) Advancing Sales Performance Research: A Focus on Find Under Researched Topic Areas, *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 32:1,89-105
- Fang, C. H., Chang, S. T., & Chen, G. L. (2011). Organizational learning capability and organizational innovation: The moderating role of knowledge inertia. *African Journal of Business Management*, 5(5), 1864-1870.
- Franke, G. R., & Park, J. E. (2006). Salesperson adaptive selling behavior and customer orientation: A meta-analysis. *Journal of Marketing Research*, 43(4), 693-702.
- Franke, G. R., & Park, J. E. (2006). Salesperson adaptive selling behavior and customer orientation: A meta-analysis. *Journal of marketing Research*, 43(4), 693-702.
- Franke, G. R., & Park, J.-E. (2006). Salesperson adaptive selling behavior and customer orientation: a meta-analysis. *Journal of Marketing Research*, 43(3), 693-702.
- Gelard P., Rezaie, N. (2014). Contextual factors and the creativity of employees: The mediating effects of role stress and intrinsic motivation on economy and finance organization in Tehran. *Journal of Resources Development and Management*, 4, 22-42.
- Giacobbe, R. W., Jackson Jr, D. W., Crosby, L. A., & Bridges, C. M. (2006). A contingency approach to adaptive selling behavior and sales performance: Selling situations and salesperson characteristics. *Journal of personal selling & sales management*, 26(2), 115-142.
- Gilson, L. L. (2008). Why be creative: A review of the practical outcomes associated with creativity at the individual, group, and organizational levels. In J. Zhou & C. E. Shalley (Eds.), *Handbook of organizational creativity* (pp. 303-322). New York: Lawrence Erlbaum.
- Goff, B. G., Boles, J. S., Bellenger, D. N., & Stojack, C. (1997). The influence of salesperson selling behaviors on customer satisfaction with products. *Journal of Retailing*, 73(2), 171-183.
- Gong, Yaping, Jia-Chi Huang, & Jiing-Lih Farh (2009), "Employee Learning Orientation, Transformal Leadership, and Employee Creativity: The Mediating Role of Employee Creative Self-Efficacy," *Academy of Management Journal*, 52 (4),765-778.
- Gonot-Schoupinsky, F. N. (2021). 'An exploration of the links between creativity and humor' pp. 44 – 49, in *The creative process: An ethnographic analysis*. A. A. Berger. Cambridge Scholars Publishing: UK.
- Hall, Z.R., Ahearne, M. and Sujan, H. (2015), "The importance of starting right: the influence of accurate intuition on performance in salesperson-customer interactions", *Journal of Marketing*, Vol. 79 No. 3, pp. 91-109.
- Harindranath, R. M., Sivakumaran, B., & Jacob, J. (2019). The moderating role of sales experience in adaptive selling, customer orientation and job satisfaction in a unionized setting. *Journal of Business & Industrial Marketing*.
- Herrmann, D., & Felfe, J. (2013). Moderators of the relationship between leadership style and employee creativity: The role of task novelty ve personal initiative. *Creativity Research Journal*, 25(2), 172-181.
- Jaramillo, F., Locander, W. B., Spector, P. E., & Harris, E. G. (2007). Getting the job done: The moderating role of initiative on the relationship between intrinsic motivation & adaptive selling. *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 27(1), 59-74.
- Johlke, M. C. (2006). Sales presentation skills and salesperson job performance. *Journal of Business & Industrial Marketing*.
- Kaptein, M., McFarland, R., & Parvinen, P. (2018). Automated adaptive selling. *European Journal of Marketing*, 52(5/6), 1037-1059.
- Katz, D., & Kahn, R. L. (1978). Organizations and the system concept. *Classics of organization theory*, 80, 480.

- Kimura, T., Bande, B., & Fernández-Ferrín, P. (2019). The roles of political skill and intrinsic motivation in performance prediction of adaptive selling. *Industrial Marketing Management*, 77, 198-208.
- Korovkin, S., & Nikiforova, O. (2015). Humor as a Facilitator of Insight Problem Solving. In EAPCogSci.
- LaForge. (1996). "Investigating the Relationships Among Sales Management Control, Sales Territory Design, Sales- person Performance, and Sales Organization Effectiveness." *International Journal of Research in Marketing* 13:345-3639
- Landrum GN. (1993) Profiles of genius: thirteen creative men who changed the world. Buffalo (NY): Prometheus Books
- Lassk Felicia G. & C. Shepherd David (2013) Exploring the Relationship Between Emotional Intelligence and Salesperson Creativity, *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 33: 1, 25-37
- Lassk, F. G., & Shepherd, C. D. (2013). Exploring the relationship between emotional intelligence and salesperson creativity. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 33(1), 25–38.
- Levy, M., & Sharma, A. (1994). Adaptive selling: the role of gender, age, sales experience, and education. *Journal of Business Research*, 31(1), 39-47.
- Liao, S. H., Fei, W. C., & Liu, C. T. (2008). Relationships between knowledge inertia, organizational learning and organization innovation. *Technovation*, 28(4), 183-195.
- Liu, C., Liu, X., & Geng, Z. (2013). Emotional Labor Strategies and Service Performance: The Mediating Role Of Employee Creativity. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 29(5), 1583-1596.
- Locander, D. A., Weinberg, F. J., & Locander, W. B. (2018). The Mediating role of sales department innovation orientation on creative selling. *Journal of Managerial Issues*, 30(4), 463-403.
- Lopez, T., & McMillan-Capehart, A. (2009). Elements of salesperson control: an organization theory perspective. *Journal of Business & Industrial Marketing*.
- Madjar, Nora (2005), "The Contributions of Different Groups of Individuals to Employees' Creativity," *Advances in Developing Human Resources*, 7 (2), 182–206
- Mallalieu, L. (2006). Consumer perception of salesperson influence strategies: an examination of the influence of consumer goals. *Journal of Consumer Behaviour*, 5 (3), 257-268.
- Martinaityte, I., & Sacramento, C. A. (2013). When creativity enhances sales effectiveness: The moderating role of leader–member exchange. *Journal of Organizational Behavior*, 34(7), 974-994.
- McFarland, R. G., Challagalla, G. N., & Shervani, T. (2006). Influence tactics for effective adaptive selling. *Journal of Marketing*, 70(4), 103–117.
- Miao, C. F., & Wang, G. (2016). The differential effects of functional vis-à-vis relational customer orientation on salesperson creativity. *Journal of Business Research*, 69(12), 6021-6030.
- Moncrief WC. (1986), Selling activity and sales position taxonomies for industrial salesforce. *J Mark Res* 261–70.
- Montag, T., Maertz Jr, C. P., & Baer, M. (2012). A critical analysis of the workplace creativity criterion space. *Journal of Management*, 38(4), 1362-1386.
- Mullins, R.R., Ahearne, M., Lam, S.K., Hall, Z.R. and Boichuk, J.P. (2014), "Know your customer: how salesperson perceptions of customer relationship quality form and influence account profitability", *Journal of Marketing*, Vol. 78 No. 6, pp. 38-58.
- Mumford, M. D., Whetzel, D. L., & Reiter-Palmon, R. O. N. I. (1997). Thinking creatively at work: Organization influences on creative problem solving. *The Journal of Creative Behavior*, 31(1), 7-17.
- Nickerson RS. (1999), Enhancing creativity. In: Sternberg RJ, editor. *Handbook of creativity*. Cambridge (UK): Cambridge Univ. Press.
- Porter, S. S., Wiener, J. L., & Frankwick, G. L. (2003). The moderating effect of selling situation on the adaptive selling strategy–selling effectiveness relationship. *Journal of Business Research*, 56(4), 275-281.

- Pullins, E., Strutton, D., & Pentina, I. (2012). The role of creativity in sales: Current research and future directions. *Journal of Ethics and Entrepreneurship*, 2, 73-87.
- Rapp, A., Agnihotri, R., & Forbes, L. P. (2008). The sales force technology–performance chain: The Role of adaptive selling and effort. *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 28 (4), 335-350.
- Rego, Armenio, Filipa Sousa, Miguel Pina e Cunha, Anabela Coreia, and Irina Saur-Amaral (2007), “Leader Self-Reported Emotional Intelligence and Perceived Employee Creativity: An Exploratory Study,” *Creativity and Innovation Management*, 16 (3), 250–264.
- Roman, S., & Iacobucci, D. (2010). Antecedents And Consequences Of Adaptive Selling Confidence And Behavior: A Dyadic Analysis Of Salespeople And Their Customers. *Journal Of The Academy Of Marketing Science*, 38(3), 363–382.
- Román, S., & Iacobucci, D. (2010). Antecedents and consequences of adaptive selling confidence and behavior: a dyadic analysis of salespeople and their customers. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38(3), 363-382.
- Shalley CE, Zhou J, Oldham GR. 2004. The effects of personal & contextual characteristics on creativity: Where should we go from here? *Journal of Management* 30(6): 933–958.
- Shalley, Christina E., J. Zhou and Greg R. Oldham (2004), “The Effects of Personal and Contextual Characteristics on Creativity: Where Should we go from Here?,” *Journal of Management*, 30 (6), 933–58.
- Singh, R., & Das, G. (2013). The impact of job satisfaction, adaptive selling behaviors and customer orientation on salesperson's performance: exploring the moderating role of selling experience. *Journal of business & industrial marketing*.
- Slåtten Terje & Mehmetoglu Mehmet (2015) The Effects of Transformational Leadership ve Perceived Creativity on Innovation Behavior in the Hospitality Industry, *Journal of Human Resources in Hospitality and Tourism*, 14:2, 195-219
- Spiro, R. L., & Weitz, B. A. (1990). Adaptive selling: Conceptualization, measurement, and nomological validity. *Journal of Marketing Research*, 61-69.
- Spiro, R. S., & Weitz, B. A. (1990). Adaptive selling: conceptualiza- tion, measurement, and nomological validity. *Journal of Market- ing Research*, 27(1), 61–69.
- Strutton, D., Pentina, I., & Pullins, E. B. (2009). Necessity is the mother of invention: Why salesperson creativity is more important now than ever and what we can do to encourage it. *Journal of Selling & Major Account Management*, 9(3), 20-35.
- Sujan, H. (1986). Smarter versus harder: An exploratory attributional analysis of salespeople’s motivation. *Journal of Marketing Research*, 23(1), 41–49.
- Sujan, H., Weitz, B. A., & Kumar, N. (1994). Learning orientation, working smart, and effective selling. *Journal of Marketing*, 58 (3), 39–52.
- Van Dyne, L., Jehn, K. A., & Cummings, A. (2002). Differential effects of strain on two forms of work performance: Individual employee sales and creativity. *Journal of Organizational Behavior*, 23(1), 57-74.
- Wang, G., & Netemeyer, R. G. (2004). Salesperson creative performance: conceptualization, measurement, and nomological validity. *Journal of Business Research*, 57(8), 805-812.
- Weitz Barton A, Castleberry SB, Tanner JF. (1998) *Selling: building partnerships*. 3rd ed. Boston (MA): McGraw-Hill
- Weitz, Barton A. (1981). Effectiveness in sales interactions: a contingency framework. *Journal of Marketing*, 45(1), 85–103.
- Weitz, Barton A., & Bradford, K. D. (1999). Personal selling and sales management: a relationship marketing perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 27(2), 241–254.

- Weitz, Barton A., Sujan, H., & Sujan, M. (1986). Knowledge, motivation and adaptive behavior: a framework for improving selling effectiveness. *Journal of Marketing*, 50(4), 174–191.
- Weitz, Barton A. (1978), "Relationship between salesperson performance and understanding of customer decision making", *Journal of Marketing Research*, Vol. 15 No. 4, pp. 501-516.
- Weitz, Barton A., Stephen B. Castleberry, & John F. Tanner (2009), *Selling: Building Partnerships*, New York: Irwin/McGraw-Hill.
- Williams, K. and Spiro, R. (1985), "Communication type in the salesperson-consumer dyad", *Journal of Marketing Research*, Vol. 22, November, pp. 434-42.
- Woodman, R. W., Sawyer, J. E., & Griffin, R. W. (1993). Toward a theory of organizational creativity. *Academy of management review*, 18(2), 293-321.
- Wren, B.M., & Simpson, J.T. (1996). A dyadic model of relationships in organizational buying: A synthesis of research results. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 11(3/4), 63–79
- Yang, X., & Smith, R. E. (2009). Beyond attention effects: Modeling the persuasive and emotional effects of advertising creativity. *Marketing Science*, 28(5), 935-949.
- Zampetakis, L. A. (2014). Sales force management practices in organizations with a supportive climate towards creativity. *Journal of Strategic Marketing*, 22(1), 59-72.
- Zhou, Z., Wu, J., Luo, H., Guo, Y., Tu, M., Yu, Q., & Zhang, L. (2021). The effect of humor on insight problem-solving. *Personality and Individual Differences*, 183, 111105.
- Zoltners, A. A., Sinha, P., & Lorimer, S. E. (2008). Sales force effectiveness: A framework for researchers and practitioners. *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 28, 115–131.

Summary

The behavior of salespersons and their preferred ve used techniques and methods are vital is the real estate selling process. In the real estate selling process, the behaviors of the salespeople and the techniques and methods they prefer and use in the sales are important. In addition to technical knowledge about the product, factors such as real-time responsiveness, understanding the customer's needs and complaints, negotiating with the customer, producing surprise solutions, and adapting to the customer are the factors that increase sales performance in the real estate sales process. This concept, which can be expressed as adaptive selling and balancing the sales process according to the customer, is a factor that requires creativity and is influenced by it. The purpose of this article is to determine the effect of salespeople's creativity on adaptive sales behavior. In the field research, the data obtained from 100 real estate salespeople were analyzed by structural equation modeling. Both structures were considered reflective variables. As a result of the hypothesis test, it was found that creativity had a high effect on adaptive selling (.591; $p < .000$). It can be suggested that the mediating effect of factors such as experience, age, and gender should be included in the model for future studies.

19. Yüzyıl Güney Afrika İktisat Tarihi

Nihal Cihan Temizer¹

Öz

Güney Afrika ekonomisi çeşitli aşamalardan geçmiştir. İlk olarak Hollandalılar geçen gemilere yiyecek temin etmek amacı ile Güney Afrika'ya gelmişlerdir. Britanya'nın 1820'lerde Güney Afrika'yı işgal etmesindeki asıl amacı ise en kıymetli sömürgelerinden Hindistan'ın güvenliğini temin etmek olmuştur. Güney Afrika; Britanya işgalinden sonra sömürge ülkesi haline gelmiştir. Topraklarında üretim yaparak kendi kendine yetmeye çalışan yerliler, topraklarından zorla çıkarılarak ucuz işgücü olmaya zorlanmışlardır. Britanyalılar gemilerle gelerek burada sosyo-ekonomik bir yapı inşa etmeye çalışmıştır. Altın ve elmasın keşfi ile Britanya sermaye birikimini hızlandırmıştır. Ayrıca Güney Afrika'ya sonradan gelenler, yerliler ve siyahilere ırkçılık yapmıştır. Çalışma ve yaşam koşulları beyazların çok daha gerisinde kalmıştır. Çalışmada tüm bu dönüşümler yerli ve yabancı literatür taranarak detaylı şekilde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Güney Afrika, ırkçılık, toprak, çiftçilik, emek.

Jel kodları: N00,N01,N5,N3.

19th Century South African Economic History

Abstract

The South African economy has gone through several phases. First of all, the Dutch came to South Africa to provide food for passing ships. The main purpose of the British occupation of South Africa in the 1820s was to ensure the security of India, one of its most valuable colonies. It became a colonial country after the British occupation. The natives who produce on their lands trying to be self-sufficient were forced out of their lands and forced to become cheap labor. The British came by ships and tried to build a socio-economic structure here. With the discovery of gold and diamonds, Britain accelerated its capital accumulation. In addition, racism was made against the settlers who came to South Africa later. Working and living conditions lagged far behind whites. In response, blacks resisted. In the study, all these transformations were discussed in detail by scanning domestic and foreign literature.

Keywords: South Africa, racism, land, farming, labour.

Jel codes: N00,N01,N5,N3.

---

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author: Dr, Nihal Cihan Temizer, Yıldız Teknik Üniversitesi, nihalcihantemizer@gmail.com.
ORCID: 0000-0003-0151-8568

Atıf/Citation: Cihan Temizer, N. (2023). 19. Yüzyıl Güney Afrika iktisat tarihi. *Bursa Uludağ Journal of Economy and Society*, 42(1), 85-95.

---

1. Giriş

Güney Afrika Cumhuriyeti, Afrika kıtasının en güneydeki bölgesidir. İnsanlık tarihinin başlangıcının Afrika kökenli olduğu iddia edilmiştir. Bu görüşe göre yaklaşık üç buçuk milyon yıl evvel Australopithecus Africanus türünün ilk önce Güney Afrika'ya geldiği söylenmektedir. San avcıları ise M.Ö. 15.000'de Güney Afrika'ya yayılmaya başladılar. San / Bushmen topluluklarının hayat tarzları uzun zaman aynı şekilde devam etmiştir. Fakat 2000 sene evvel San/Bushman toplulukları; kendilerine Bantu adını veren halklardan evcil hayvan aldılar. Bantu halkları kendilerine "Khoikhoi" diyorlardı ve anlamı gerçek insanlar demektir. Khoikhoilerin bireysel mülkiyet kavramı San toplumunun toprağın tüm kaynaklarının toplumun ortak mülkü olduğu anlayışı ile zıt konumda kalmıştır. San topluluğu avcılıkla ilgilenirken; Khoikhoi topluluğu ise hayvancılık ve tahıl üretimi ile ilgilenmiştir. Ayrıca San topluluğunun sayısı Khoikhoilere göre azalmaya başlamıştır. Bu iki topluluğun dış görünüşleri de birbirine benzerdi. İki grup da yabancı bitkileri toplamıştır. Fakat Khoikhoi'lerin çok azı kabuklu deniz hayvanlarını avlamış veya toplamıştır. 16. ve 17. yüzyılda ilk beyazlar Cape'e geldiği zaman Khoikhoiler bölgede egemen konumdaydılar. Portekizliler ve sonrasında Hollandalılar 1652'de ilk yerleşimi kurduğu zaman dokuz temel Khoikhoi topluluğu Cape'de yerleşmişlerdir. (South African Government, 2022) (Şen, 2021, s. 32-34)

Çalışmada öncelikle Güney Afrika'nın 19.yüzyıl siyasi ve sosyal tarihinden bahsedilmiştir. Güney Afrika tarihinde Hollandalılar ve İngilizlerin bölgeye yerleşmesiyle dengeler değişmiştir. Bölgede uzun yıllar boyunca yerliler ve sömürgeciler arasında savaşlar devam etmiştir. Bu savaşlar sonucunda bölge halklarının yüzyıllarca nasıl kendi kendine yeten bir toplumdaki sömürge toplumuna dönüştüğü üzerinde durulmuştur. Böylece yerliler de kapitalizmin etkisine girerek kullanılmışlardır. Hatta bölgeye gelen misyonerlerin müfettişleri yerli halkı nasıl egemenlik altına alacakları ve üstlerindeki güçlerini arttırmak konusunda detaylı raporlar yazarak yol göstermişlerdir. Sonrasında çalışmada Güney Afrika'nın 19. Yüzyıl ekonomi tarihinden detaylı olarak bahsedilmiştir. Ekonomide, ticaret, madencilik ve tarım üzerinde yoğunlaşmıştır. Altın ve elmasın keşfinden sonra yerli halk üzerinde baskı artmıştır. Yerli halk kendi topraklarından zorla koparılarak madenlerde düşük ücretle çalışmak zorunda bırakılmıştır. Türkçe literatürde Güney Afrika ile ilgili daha çok siyasi ve sosyal tarih üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda 19. yüzyıl Güney Afrika ile ilgili detaylı bilgi vermek amacıyla uluslararası literatür taranmış ve bu alandaki açık giderilmeye çalışılmıştır.

2. Güney Afrika siyasi ve sosyal tarihi

Güney Afrika'da ilk yerleşimden itibaren yerliler kendi kendilerini ekonomik sosyal ve siyasi anlamda idare ederken, sonrasında çeşitli sebeplerle Batılılar bölgeyi keşfedip işgal etmişlerdir. 1488'de Ümit Burnu keşfedilmiştir. Böylece Güney Afrika bölgesi stratejik olarak değerli hale gelmiştir. Ancak Batılı denizciler bölgeden yoğun olarak geçmelerine rağmen, uzun zaman herhangi bir kolonyal faaliyet tespit edilmemiştir. Güney Afrika'daki ilk Avrupa yerleşimi, 1652'de Cape Town Hollanda Doğu Hindistan Şirketi yerleşimi ile başlamıştır. Başlangıçta geçen gemilere taze ürünler temin etmek ve lojistik merkezi olması için kurulan koloni, sonrasında Hollandalı çiftçilerin tarımsal ürünler üretmesi ile genişlemiştir. 1659'da Hollandalılar ve Khoikhoi yerlileri arasında çatışmalar başlamıştır. Kanlı savaşların amacı genelde sığırlar olmuştur. Khoikhoilerin bir kısmı Hollandalılar ile savaş, bir kısmı da göçmenlerin getirdiği bulaşıcı hastalık sebebi ile hayatlarını kaybetmişlerdir. 1670'de Cape yarımadası ve hinterlandında bulunan yerli halk büyük oranda mağlup olmuştur. Bu yerlilerin büyük kısmı ilerleyen süreçte Avrupalı yerleşimcilerin çiftliklerinde başka ülkelerden gelecek olan kölelerle çalışmak zorunda kalmıştır. Cape'e yerleşen Hollandalılar temel gıda ihtiyaçlarını yerel Afrikalılarla ticaret yaparak elde etmişler, fakat işgücü ihtiyaçları için Doğu Afrika, Madagaskar ve Doğu Hint Adaları'ndan köle ithal etmişlerdir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalıların Afrika üzerindeki sömürgecilik faaliyetleri sonucu ırkçılık fikri yayılmıştır. Ayrıca

ırkçılık Afrika halkı üzerinde egemenlik kurmak isteyenlerin aracı olmuştur. Avrupa menşeli olan kendi ırkını diğerlerinden üstün görme yanlısı düşünce yapısı genel olarak Fransız İhtilali'nden sonra tüm dünyayı etkilemiş ve Afrika toplumlarına da sömürgecilik aracılığıyla ulaşmıştır. 1770'lerden itibaren sömürgeciler, şefliklerle iletişim kurmuş ve aralıklı olarak yüz yıl sürecek bir çatışma başlamıştır.

Güney Afrika'daki güçlü kabileler; Zulu, Swati, Xhosa, Ndebeleler olarak tespit edilmiştir 1795'de İngilizler, Cape Town'u Fransızlara karşı önemli bir üs olarak işgal ettiler. Böylece Doğu'ya giden deniz yolunu kontrol altına almış oldular. 1806'da ise İngiltere, Ümit Burnu'nu tamamen işgal etmiştir. İngiltere'nin, Güney Afrika'yı işgal etmesindeki asıl amacı en kıymetli sömürgelerinden Hindistan'ın güvenliğini temin etmek olmuştur. 1820'lerde ünlü Zulu lideri Shaka, Güneydoğu Afrika'nın geniş bir bölgesini egemenliği altına almıştır. Bölünmüş Zulu grupları, yolları üzerindeki toplulukları fethedip benimsedikçe bozulmalar başlamıştır. Zulular ayrıca, Britanya'nın ateşli silahlarla sürdürdükleri sömürgecilik politikalarına karşı mızrakları ile mücadele etmiştir. Moshoeshoe'nun Lesoto'su ve diğer Sotho-Tswana şeflikleri gibi önemli devletler kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca 1820'de ise ilk İngiliz sömürgeciler Algoa Körfezi'ne (şimdi Nelson Mandela Körfezi) 21 gemiyle 4500 kişi olarak gelmişlerdir. Gelen İngilizler içerisinde; zanaatkârlar, esnaflar, dini liderler, tüccarlar, öğretmenleri, ciltçiler, demirciler, terhis edilmiş denizciler ve askerler, profesyonel adamlar ve çiftçiler vardı.

Highveld'deki yaşam kesintiye uğramıştır. Böylece 1830'lardan itibaren Hollandalı yerleşimcilerin torunları olan Boer Voortrekkers'in kuzeye doğru genişlemesi daha rahat hale gelmiştir. 1838'de Zulular ve Boerler savaşında Boerler kazanarak bir sene sonra Natal Cumhuriyeti'ni inşa etmişlerdir. Ayrıca 1838'de kölelik kaldırılarak, çeşitli siyahi ırkların hakları güvence altına alınmıştır. Fakat Zulular'ın baskısı ve saldırıları neticesinde 1843 senesinde İngiltere'den destek talep etmişlerdir. İngiltere de 1843'de Natal'ı kolonisi yapmış ve Cape kolonisi idaresi altına almıştır. Evvelinde Cape'de olan sonrasında İngiltere'den kaçmış olan Boerler, 1852'de Orange, 1854'de ise Transvaal cumhuriyetlerini ilan etmişlerdir. İngiltere iki sene sonra bu devletleri tanısa da bu bölgelerde altın ve elmasın keşfi ile onları sömürgeci yapmıştır. 1878 senesinde Zulu Savaşı olmuştur ancak 1879'da İngiltere bu savaşı kazanmıştır. Neticede Zululand İngiliz kontrolüne alınmış ve on üç krallığa ayrılmıştır. 1887'de ise sömürge haline getirilmiş ve on sene sonra Natal'ın idaresi altına alınmıştır (Michigan, 1995, s. 17) (Ateş, 2019, s. 32-140) (Karaağaçlı & Turgut, 2019, s. 3) (Gençoğlu & Uçar, 2015, s. 111) (Büyüktavşan, 2022, s. 68) (Karaşahan, 2010, s. 37) (Ruhi, 2018, s. 17) (South African Government, 2022)

1886 ile 1910 arasındaki yıllar, Güney Afrika tarihinin en dramatik yılları arasındaydı. 1868'de Kimberley'de maden keşifleri, ardından 1886'da Witwatersrand'da geniş derin altın yataklarının keşfedilmesi, sosyo-ekonomik ve politik yansımaları Güney Afrika'nın 20. yüzyıl tarihinin ana temalarını oluşturan bir sanayi devrimini başlattı. Dönemin başında bölge hâlâ bir dizi İngiliz kolonisinden, Afrikaner cumhuriyetlerinden, Afrika himayesinden ve krallıklarından oluşuyordu, 1910'da Katanga'ya kadar kuzeydeki tüm bölge İngiliz egemenliği altındaydı ve alt- Kıta giderek tek bir politik ekonomi içinde birbirine bağlanıyordu. Üstelik bu, Sir Alfred Milner tarafından 1897'de ifade edilen "Cape Town'dan Zambezi'ye kadar iyi muamele gören ve adil yönetilen siyah bir işgücü tarafından desteklenen. Kendi kendini yöneten bir beyaz topluluk" vizyonunun -"iyi davranılan ve adil yönetilen"in kesin tanımı konusunda şüpheye yer olsa bile- ifade edildiği bir politik ekonomiydi. Afrikaner cumhuriyetlerine karşı büyük bir sömürge savaşı (çoğu için Boer Savaşı'na aşınadır) -Afrika için verilen "mücadele" sırasındaki hayatlar ve para açısından belki de en pahalısı olan- ve Afrika halkına karşı çok sayıda "küçük savaşa" ve Limpopo'nun güneyinde yeni bir sömürge devletinin kurulmasına yol açmıştı. Ayrıca Güney Afrika'nın 1910'da birleşmesi ile sınırlar çizildi ve

Güney Afrika'nın kapitalist gelişiminin ve bölgedeki emperyal emellerin önümüzdeki yarım yüzyıl ve daha fazlasının temelini oluşturacak bir devlet sistemi ortaya çıktı. (Marks, 1979, s. 50)

3. Güney Afrika ekonomi tarihi

3.1.19.Yüzyılda Güney Afrika'da tarım

Güney Afrika'da Britanya sömürgesi haline gelmeden yerliler yaşarken kendi topraklarında üretim yaparak geçinmekteydiler. Ancak sonrasında Cape Colony, Britanya İmparatorluğu'nun parçası olduğunda, sınırda tarım arazileri için baskı artmıştır. Nicholas Anthony Borain'a göre de "Yerli Güney Afrikalılar, pastoralist olarak yaşam tarzları için teknoloji ve toprak bakımından kendi kendilerine yeterliydim ve avcı-toplayıcılık yapan daha küçük gruplarda avlanacak yeterli hayvanlar, toplanacak sebzeler ve yabani meyveler, kazılacak kökler vb. vardı." 19.yüzyılın başlarında Britanya'dan gelen beyaz misyonerler, avcılar, tüccarlar, askerler ve yerleşimcilerle karşılaşan Afrika halklarının çoğu sömürge öncesi yetiştirici konumunda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Yüzyılın ilk üçte birinde, küçük köylü toplulukları pazarların yakınında yaşamakta idiler. 1820 gibi erken bir tarihte misyonerlerin müfettişi olan Aberdeen bakanı Dr. John Philip misyonerlere yerliler için: "Onları belirli bir yere yerleştirerek, evler inşa ettirerek, bahçeleri çevreleyin, Tahıl topraklarını işleyin, mülk biriktirin ve yapay ihtiyaçlarını artırarak Koloni'ye olan bağımlılıklarını artırın ve barışın korunması için birlik bağlarını ve menkul kıymetlerin sayısını çoğaltın." diyerek yerlileri misyonere mecbur kılmanın yollarını yazmıştır.

1820'de İngiliz yerleşimcilerin gelmesi ile sınır savaşlarının şiddeti artmıştır. Üretim ağırlıklı olarak tarımsaldı. On yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında ihracat tahıl ve şarapla kısıtlı iken imalat ürünleri ise genelde ithal edilmiştir. Öncelikle 1835'deki göçler Afrika'da ilk büyük köylü toplumunun oluşturulmasına dikkat çekmektedir. Yaklaşık 17.000 Mfengu güçlü bir lidere sahip olmadan koloniye geldiler. Ayrıca Mfengu'ler sığır bakımındanda zenginlerdi. Sapan kullandılar, geniş çapta toprakları sürdüler ve ürünlerini yakındaki pazarlara götürdüler. Cape Afrika kabileleri içinde önemli bir güç haline gelmiştir. 1848'de bir ankette Ciskei misyonerleri, köylüler arasında tarımsal yenilik ve çeşitlilik durumunu onayladıklarını söylediler. Sebze, buğday, arpa, mısır ve darı yetiştirerek, 'kürek, saban, vagon ve diğer faydalı eşyalar' almışlardır. Ayrıca, toprak işleme ve nakliye için yük hayvanları yetiştirip, para biriktirmişlerdir.

Güney Afrika'da 1838'de köleliğin kaldırılmasından sonra ise emeğin arz fiyatını düşürmek için piyasa dışı çözümler aranmıştır. Örneğin siyahi işçileri işgücüne zorlamak için toprakları gasp edilmiştir. 1857'de Xhosa ve Thembu' da on binlerce Afrikalı içlerindeki bazı kişilerin öğütlerini dinleyerek geçim araçları olan sığırlarını öldürmüştür. 20.000 kişi ölmüş, hayatta kalan 30.000 kişi ise işçi olarak çalışmıştır. Dönemin valisi ayrı bir küçük mülk sahibi sınıfın ve ücretli bir sınıfın hızlı bir şekilde yaratılmasını amaçladığı ikili bir toprak kamulaştırma ve uygarlık politikasını tavsiye etmiştir. 1850'lerden 1870'lere kadar, Ciskei bölgesi işgal edildi ve geniş topraklar üzerindeki kontrol arttırıldı. Fakat kabile üyeleri topluca gelen güçlere karşı direndiler. Savaş esnasında araziler kamulaştırıldı ve sadık kişilere hibe verildi. Ciskei ve Transkei'ye gelen çok sayıda tüccar akını ile Afrikalıların hayvansal ve tarımsal ürün satışlarının arttığını göstermektedir. Bazı bölgelerde halk yeni koşullara uyum sağlamıştır. Ciskei, Kuzey-Doğu Burnu ve batı Transkei bölgelerindeki köylüler, toprak sahipleri ve çiftçiler olarak tahıl, yem, hayvan ve hayvansal ürünleri satan bir yere sahip oldular. Bu köylüler beyaz çiftçiler ile rekabet etmiştir. Stutterheim, Bedford, Somerset, Glen Gray ve Keiskama Hoek'te tarımsal üretim fazlası olduğuna dair raporlar tutulmuştur. Bu durumun önemli sebeplerinden biri de Afrikalı köylülerin koyun yetiştirmesi ve yün üretmesi olmuştur. Ayrıca köylüler saban ve diğer aletleri kullanarak sömürge öncesine göre daha iyi şekilde tarım yapmıştır. Güney Afrika'da çiftçiler, pazarın gıda talebine satış için mahsul yetiştirerek yanıt

vermişlerdi. Hükümetler, onları ürün pazarından çıkarıp işgücü piyasasına girmeye zorlamak için iki önlem uyguladı: arazinin büyük kısmının Avrupalılara ayrılması ve aynı derecede önemli olarak, Afrikalıların Avrupa'nın sahip olduğu topraklarda saf ücretli emekçiler dışında çalışmasının yasaklanması. (Boshoff & Fourie, 2017, s. 20-21) (Bundy, 1972, s. 373-374) (Austin, 2008, s. 613) (Gailey, 1962, s. 419) (Borain, 2022)

Beyaz çiftçiler ise yetersiz işgücünden yakınmıştır. Bunun sebebi de Afrikalıların ihtiyaçlarını ürün satarak karşılamaya çalışmaları olmuştur. Çiftçiler ve arazi spekülörleri gelişmiş bir tarımın eksikliğinde topraklarında Afrikalı kiracıların (nakit kiracılar, aynı ödeme yapan kiracılar, çalışma ücreti ödeyen kiracılar veya bunların birleşimi olabilir) bulunmasını daha kârlı olarak düşünmüşlerdir. Afrikalıların nakit veya aynı şekilde arazi kiralanmış böylece beyaz toprak sahipleri üretimde olmamıştır. Bu şekilde kurulan yarı-feodal ilişkilerin değeri düşük topraklarda olması orada olmayan mülk sahiplerine kira geliri getirdi ve Afrika köylülüğünün diğer bir ifade ile gecekond köylülerinin sayı olarak artmasına sebep olmuştur. Kırsal alanlardan ve komşu ülkelerden yoksul insanlar şehirlere akın ettikçe, kasabalar arasındaki açık alanlarda gecekond kampları ortaya çıktı. Bu insanlar madenlerde ve diğer endüstrilerde iş bulma umuduyla gelmişlerdir. Arazi spekülörleri ve arazi şirketleri 1843'deki ilhak sonrasında büyük mülkleri güvence altına almış oldular. 1860'larda yaşanan buhran neticesinde ise arazi değerleri düşünce, toprak sahipliği daha az kişinin elinde toplanmıştır.

Neticede, 19.yüzyılda Güney Afrikalı köylü bir kırsal çiftçi olmuştur. Arazi sahibi ise aile emeğinin kullanarak ailesinin tüketim ihtiyaçlarını ve daha geniş bir ekonomik sisteme dâhil olarak doğan talepleri karşılamaya çalışan kişi olmuştur. Sömürgeciler ve çiftçiler arasında ilk çatışmadan sonra yeni duruma uyum sağlandı ve temas alanlarında ihtiyaçlarını ürün pazarına katılım yolu ile karşılamaya çalışan köylülük ortaya çıkmıştır. Öncelikle bu katılım sömürgeciler tarafından da desteklendi. Çünkü köylüler düşman kabilelere karşı tampon görevi gördüler ve ekonomi kârlı şekilde devam etmiştir. Afrikalı köylüler geçimlerini başkasının işinde düşük ücretli arz etmek yerine aile toprağında istihdam etme konusunda ısrarcı oldular. Ancak sömürgeciler onları zorla işçi olarak çalıştırmak için, vergiler ve harçlar topladılar, emek akışını zorlamak ve kontrol etmek için yasalar çıkardılar. Maden keşifleri ile ekonominin büyümesi, köylü üretiminin daha yaygın ve çeşitli hale gelmesini sağlamıştır. Neticede varlıklı Afrikalı köylüler ve küçük ticari çiftçilerden oluşan bir grup meydana gelmiştir. Tarımın ticarileşmesi ve beyaz siyasi otoritenin artması ile köylülerin üzerindeki baskı artmıştır. Madenler ve çiftliklerde reel ücretler düşük seviyede kalmıştır. Daha fazla emek zorlanmıştır. Ayrıca ürün ve toprak pazarında rekabet de azaltılmıştır. Afrika'nın Britanya'ya yaptığı mal ticaretine 1880'lere kadar Güney Afrika ve Mauritius'un hâkim olduğunu, ancak Batı ve Doğu Afrika paylarının sırasıyla 1890 ve 1910'dan arttığını göstermektedir. Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında meydana gelen ticaret liberalizasyonuna yönelik hareket, Avrupa'da tersine dönmeye başladığı sırada sömürge Afrika'da uygulandı. Sömürge hükümetleri, esas olarak yerel üreticileri koruma arzusuyla değil, hükümet gelirlerini artırma ihtiyacıyla motive edilen mütevazı tarife politikaları uyguladı. Sömürge hükümetleri, malların kendi bölgelerine girip çıkmasını teşvik etti ve gerekli altyapıyı inşa etmek için büyük ölçekli zorunlu çalışma programlarına güvendi. (Frankema E. , 2018, s. 243) (Bundy, 1972, s. 371-385) (Durand, 2012, s. 24-25)

3.2. Güney Afrika'da altının ve elmasın keşfi

1866'da elmas keşfedilince, Güney Afrika ekonomik buhrandan kurtulma şansı elde etmiştir. Bulunan ilk elmas 15 yaşında bir erkek çocuğuna aitti. Orange (şimdi Gariep) nehri üzerindeki Hopetown yakınlarında keşfi daha sonra 21.25 karat (ct) bir elmas olarak tanımlanan ve "Eureka" olarak bilinen Erasmus Jacobs. 1869'da Swartbooi adlı bir Griqua çobanı, onu önemli miktarda koyun,

öküz ve bir at karşılığında satın alan Schalk van Niekerk'e 83,5 karatlık bir elmas teklif etti. Bu elmas "Güney Afrika'nın Yıldızı" olarak tanındı ve Avrupalı ve Amerikalı araştırmacıların Güney Afrika'ya akın etmesine yol açtı. Erkekler servetlerini arttırma sebebi ile elmas tarlalarına gittiler. Yeni pazarlar, fırsatlar köylülere yeni vergileri ve artan tüketim ihtiyaçlarını finanse etmeye yardımcı olmuştur. Böylece 1870'lerin başında köylü ekonomik faaliyetlerinde ciddi anlamda artış tespit edilmiştir. 1870'te, o zamanlar dünyanın en büyük elmas kaynağı olan Griqualand West'teki Kimberley de keşfedildi. Altın keşifleri ayrıca Transvaal ve komşu Natal kolonisinde büyük kömür yataklarının keşfiyle aynı zamana denk geldi. Bölgenin üretim kapasitesindeki bu üçlü dönüşüm, Güney Afrika'nın tüm siyasi ve ekonomik takımıydığını değiştirdi. Bölgede endüstriyel kapitalizmin gelişimi önemli ölçüde hızlanırken, bağımsız Afrika beyliklerinin uzun süren mülksüzleştirme dönemi nihayet tamamlandı ve bu sanayi devrimi için ucuz emek sağlamak üzere çok sayıda Afrikalı işçinin seferber edilmesinin yolu açıldı. 1880'lerde ise mahsul çeşitlendirilmesi ve daha geniş ekim yaygın hale gelmiştir. Afrikalılar her çeşit uygun satış ve takas fırsatından yararlanmaya uygun bir ırk olmuştur. Yerliler sabanla daha zengin olmuşlar ve her sene daha büyük alan ekmişlerdir.

1876'dan sonra elmas patlaması bittiğinde 1876-78 kuraklıkları ile durgunluk da ortaya çıkınca bazı köylüler sıkıntı çekmişlerdir. Bölgedeki genç erkekler arazi alamadılar, nüfus arttı ve neticede her sene daha çok erkek iş bulmak sebebi ile yurtdışına gitmiştir. Boer Cumhuriyeti'nde 1886'daki Witwatersrand altın grevlerinin öncesinde ekonomik hayat İngiliz kolonilerinin çok daha gerisinde olmuştur. 1880'lerin sonlarında altın madenlerinin faal hale gelmesiyle, madenlerdeki işgücü için kırsaldaki halk zorla getirilerek buralarda istihdam edilmiştir. Böylece sömürü düzeni başlamıştır. Halk zorunlu çalıştırılmasına ek olarak üretim varlıklarını da elden çıkarmak zorunda kalmıştır. Güney Afrika'dan çıkarılan altın ayrıca İngiltere'de likidite sorunlarını da hafifletmiştir.

Hollandalı çiftçiler ise devletin kendilerine verdiği çiftliklerde genel olarak sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde mahsul yetiştirerek geniş çapta hayvancılıkla ilgilenmişlerdir. Para kıt miktardaydı, Güney Afrika'da ve uzaktaki çiftçilerin mübadele ekonomisi ile ilgilenen seyyar satıcılar, stok veya çiftlik ürünü almakla sınırlı kaldılar. Devlet harcamaları ve gelirleri de asgari seviyedeydi. Afrikalılar beyazların topraklarını işgal ettiler veya haklarını aldılar. Öncelikle Afrikalılar devlet veya özel arazileri işgal ettiler, sonrasında mecbur kaldıkları durumda kira ödediler, kira ödemedi kaçabildikleri yerde ödemediler. Köylüler üretimi arttırdılar, yoksun bırakıldıkları toprakları alabildiler. Bu durum 1886'da altının bulunmasından sonra daha sık olmuştur. Ticaret ekonomisi, 1886'da Orange Free State'de kuzey komşusundan daha sağlam olarak başlamıştır. Güney Sotho'nun zengin tahıl toprakları fethedilerek ve merinos yünü üretimi arttırılarak 1860'ların bunalımından kurtulmuşlardır. 1870-1875'te erken tarımsal ticarileşme ve ekonomik iyileşme yaşanmıştır. Çoğu Afrikalı için yarı-feodal ilişkiler güvence altına alınarak, verimli devlet ve özel arazilerdeki gecekondu köylüleri, pazarın ve veri tahsildarların baskılarına Natal'dekilere göre daha az maruz bırakılmışlardır. 1886'da altının keşfi ile ticari canlanma yaşanmıştır. 1886-1899 yıllarından köylülerin bir kısmı kazanç ve büyüme imkânlarına yeniden sahip olmuştur. Fakat köylüler üzerinde daha fazla baskı kurulmuştur. 1890'larda altın madeni sahipleri Güney Afrika'da güçlü konumdaydılar. Maden sahipleri ucuz işgücü ve ucuz gıda talep etmişlerdir. Yüzyılın sonunda madenler maksimum ücret ortalamasının üzerinde anlaşmalarına rağmen Afrikalı madencilerin gerçek ücretleri düşürülmüştür. Güney Afrika tarımının ticarileşmesi ile gıda ürünlerine olan talep arttı ve toprağın değeri de yükseldi. Beyaz çiftçilerin topraklarında Afrikalı gecekondu olmaları eskiye göre iki kat daha az kârlı hale geldi. Afrikalı gecekondu üzerinde artan baskılar 20. Yüzyılın başında binlerce Afrikalının kırsaldan kasabalara gitmesine sebep olmuştur. 1896-97'de sığır vebası salgınında bazı bölgelerde yüzde 80'i aşan sayıda sığır ölmüştür. (Bundy, 1972, s. 376-377) (Richardson, 1984, s. 321) (Öztürk, 2014, s. 128) (Field, 2008, s. 33-36) (Van Helten, 1982, s. 535)

3.3. 19. Yüzyılda Güney Afrika'da ticaret ve sanayi

Maden keşifleri ile 19. yüzyılın sonunda Güney Afrika ilk defa dünya ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur. Madencilik sektöründe yapılan yatırımların birçoğu denizaşırı ülkelerden geldi ve karların ciddi kısmı İngiltere, kıta Avrupası ve Kuzey Amerika tarafından paylaşıldı. Kömür madenleri ile dinamit fabrikaları ve birkaç küçük sanayi kuruluşunda temel madencilik endüstrilerinin ihtiyaç duyduğu malların üretimi yapılmıştır. Fakat madenciliğin baskınlığı nedeniyle, yerel tekstil ve giyim endüstrilerini teşvik etmek için koruyucu tarifeler yerine ucuz ithalatı destekleyen politikalar üretilmiştir. (Thompson, 2001, s. 86)

1860'lerde Cape kolonisi ise geniş ama seyrek nüfuslu bir iç bölgenin ekonomik merkezi durumundaydı. Maden keşifleri ile ekonomi daha farklı hale gelmiştir. Elmasların keşfi ile iç bölgelere daha çok insan gelmiş ve Afrika'nın en büyük ikinci şehri olan Kimberley gibi yeni kasabalar meydana gelmiştir. 1880'lerde Witwatersrand'da altının keşfi ile daha büyük olaylar yaşanmıştır. Altın madenciliği endüstrisinde ucuz işgücü kullanılsaydı bu endüstrinin çok daha küçük olacağı ifade edilmiştir. 1880'lerden sonra altın madenciliğinin itici gücü ile emek gücünün toplumsal köklerinden kopması gerçekleşti. Güney Afrika'da yerlilere gerçekte nasıl, nerede ve hangi koşullar altında çalıştırılabileceğine dair mücadele hiç bitmedi. Afrikalıların karşılaştığı tek sorun egemenlik değildi, Avrupa istilaları, uzun ve karmaşık bir devlet inşası ve baskılar da sorunlardan bazıları idi.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlangıcında emeğin zorlanması mahsul üretimi artması ve madencilik devrimi için önemli olmuştur. Afrika'da köleleri toplamak, korumak ve satmak büyük dışsalıklara sebep olmuştur. Güney Afrika'da siyahi altın madencileri reel ücretleri aşağı çekmiştir. Sonrasında 1970'lere kadar 1890-1900'lardaki seviyesinin de altında kalmıştır. Beyazlar ise siyahi madencilerden çok daha yüksek ücretler almıştır. Diğer yandan ucuz işgücü Güney Afrika'da madencilikten elde edilen gelirlere ve kârlara katkı sağlamıştır. 1900'de yeni kurulan işe alım merkezi Witwatersrand İşçi Örgütü'ne (WNLA, popüler adıyla 'Wenela') anlaşmayla geniş yetkiler verildi; buna, Mozambik'in 22°G enleminin güneyindeki illerinde tek asker alma hakkı da dâhil, 1899-1902 Güney Afrika savaşlarından önce başlıca emek kaynaklarından biri olmuştur. 1899'da işe alınan işgücünün üçte ikisi Mozambik'ten geliyordu, ikinci en önemli kaynak ise Transvaal (%18) ve Cape (%5) idi 1910'daki birleşme esnasında ise Johannesburg, Güney Afrika'nın en büyük kenti ve ekonomik merkezi konumundaydı. Bu durum Güney Afrika için küresel ekonomiye entegre olmanın başlangıcı mı olmuştur? Bazı kişiler, Cape Colony kurulduğunda küreselleşmenin başladığını iddia ettiler. Çünkü yerleşim dünyanın ilk çok uluslu şirketi olan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi tarafından idare ediliyordu. Sakinleri ise Avrupalı yerleşimcilerin torunları veya Malaya, Endonezya, Hindistan'dan gelen köleler olmuştur. Buğday, şarap, et ile fildişi ve aloe gibi lüks ürünlerin fazlası Avrupa ve Batavian pazarlarına satılmıştır. Cape'deki fiyatlar şirket tarafından, mallar Table Körfezi'ne yaklaşan yabancı gemilere yeniden satıldığında tekelleri kârlar kazanmak ümidi ile düşük seviyede tutulmuştur. Bu sebeple, en büyük ihracat ürünü buğday için mevcut fiyat serilerinde yüzyıl boyunca çok az değişiklik tespit edilmiştir. 1860'ların sonlarında Güney Afrika'da madenlerin keşfinden evvel, ihracat hacimleri azdı ve birkaç malla sınırlı bulunmaktaydı. Madenlerin keşfi ile hem ihracat hem de ithalat artmıştır. (Boshoff & Fourie, 2017, s. 21-22) (Austin, 2008, s. 612) (Cooper, 1994, s. 4-5) (Harrington, 2004, s. 65)

1900'e gelindiğinde, birkaç Afrikalı kalıcı olarak şehirlerde yaşamaya başlamış ve kent proletaryasının temelini oluşturmuşlardır. Britanya'nın baskıları, Britanya'nın Napolyon Savaşlarından bu yana en büyük savaşı olan 1899-1902 Güney Afrika Savaşı'nda zirveye çıkmıştır. İngiltere sonunda cumhuriyetleri fethetmiş ve onları İngiliz kolonileri yapmıştır. 1872'de ise tamamı beyazlardan oluşan bir kazıcılar komitesi, siyah kazıcıları ortadan kaldırmıştır. Elleri elmas olduğu tespit edilirse, elli kırbaç cezası vermiştir. Herhangi bir siyah kişi, elmas iddiasına sahip olmaktan ya da elmas ticareti yapmaktan fiilen dışlandı ve "efendisi ya da bir sulh hâkimi tarafından imzalanmış bir geçiş izni

olmaksızın kampın çevresinde bulunursa" hapis ya da bedensel ceza verilebilirdi. Denizaşırı ülkelerden gelen vasıflı göçmenler makineleri çalıştırmıştır. Adım adım işçi sınıfı, beyaz ve siyah olmak üzere iki tabakaya ayrılmıştır. Beyaz, ayrıcalıklı, iyi ücretli ve özgür durumda; siyah ise ayrıcalıksız, düşük ücretli ve özgür değildir. Örneğin Kimberley'de beyaz işçiler kasabada aileleriyle birlikte yaşamakta özgür iken, 1870'lerde, Afrikalılardan geçiş kartı taşımaları ve şehrin tecrit edilmiş bölgelerinde yaşamaları ya da maden işçileriyseler, madenlere bağlı tamamı erkek yerleşim birimlerinde yaşamaları zorunlu olmuştur. 1885'ten sonra Afrikalı madencilerin sözleşmeleri sürecinde yerleşkelerinden çıkması yasaktı. Bunun sebebi elmasların çalınmasına engel olmaktı. Altın madenciliği endüstrisinin ilk yıllarında ise Afrikalılar kadar topraksız Afrikalılar da Witwatersrand'a yerleştiler ve küçük işletmeler oluşturdular. Madencilik endüstrilerinin büyümesinin hızlandırdığı iki büyük siyasi süreç, on dokuzuncu yüzyılın son otuz yılında Güney Afrika'yı dönüştürmüştür. Güney Afrika'nın Afrika toplulukları 1870'ten sonra yoğun baskılara maruz kaldılar. Diğer birçok açıdan farklılık gösterebilir de, beyaz çiftçiler, iş adamları, tüccarlar, misyonerler ve hükümet yetkilileri, Afrikalıları boyunduruk altına almak, topraklarına el koymak, emeklerini kullanmak, pazarlarına hükmetmek ve kalplerini ve zihinlerini kazanmak konusunda ortak bir çıkara sahip olmuşlardır. Tarlalarının Griqualand West'e dâhil edilmesine yol açan tahkim sürecini manipüle ettiğine dair sağlam temellere dayanan inançla pekiştirilmişti. Borain'e göre de "Altın ve elmaslar küreselleşmeyi hızlandırdı, ancak bu, sömürgecilerin bu ülkelerde birbirleriyle veya ülke içindeki seçkin gruplarla (Boer cumhuriyetleri) erişim için savaşılmaya hazır oldukları anlamına geliyordu. Değerli taşlar ve metaller çevre ülkelerden daha fazla siyah insanı Güney Afrika madenlerinde çalışmaya zorluyordu. Küreselleşme daha fazla ticaret ve daha fazla teknoloji alışverişi anlamına gelebilir, ancak Güney Afrika için siyah insanların yaşamının her zamankinden daha sefil hale gelmesi anlamına geliyordu." (Borain, 2022) (Bundy, 1972, s. 9)

İlk telgraf hattı ise 1860'da Simon's Town ve Cape Town arasında nakliye ve ticaret faydası için inşa edilmiştir. 1870'ler ve 1880'lerde demiryolları inşa edildi. 1870'de Table Bay limanındaki Alfred Havzası tamamlanarak kargonun yüklenme hızı yükseltildi. 1897-1906 yıllarında Western Cape tarım pazarları iyi bir şekilde entegre olmuşlardır. Ayrıca, ana demiryolu hatları üzerinde bulunan büyük şehirlerde, buğday ve mısır pazarlarının, Cape Town'dakilerle, özellikle Beaufort West ve Colesberg'dekilerle ve Kimberley'deki kilit pazarla entegre olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü olarak, Doğu Cape buğday ve mısır pazarlarının genel olarak Cape Town pazarlarıyla daha az entegre olmuştur ancak iyi demiryolu bağlantılarına sahip kasabalarla iyi bağlantıları tespit edilmiştir. İkinci Güney Afrika Savaşı (1899-1902) ile ülkenin üretim kapasitesi zarar gördü, ihracat azalarak ithalat arttı. Fakat 1909'a gelindiğinde ihracat toparlandı ve ithalat azaldı. Neticesinde ticarete büyük bir pozitif fazla elde edildi. Buna rağmen fiyatların ortak hareketine büyük ölçüde demiryolunun geliştirilmesi ve İngiliz Cape Colony ile yeni fethedilen İngiliz iç bölgeleri arasındaki tarife ve diğer engellerin kaldırılması yardımcı olmuştur. Bu iç pazar entegrasyonu ile Güney Afrika'nın bölgeleri, 1870'lerde liman kentleriyle başlayan küresel pazar entegrasyonunun olumlu etkilerini görmüştür. Güney Afrika'nın, en azından Cape Town ile iyi bağlantılı olan kısımlarının, iç kesimlerde elmasların keşfinin hemen ardından, küreselleşmenin ilk çağının başlamasından çok kısa bir süre sonra, küresel ekonomiye fiyat açısından entegre olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebi, elmas keşifleri ve iç ekonominin büyümesi; ticareti arttıran telgraf, demiryolu ve azalan navlun maliyetleri gibi faktörler olmuştur. Anglo-Boer Savaşı, iç kesimlerdeki ticaret engellerini de kaldırılarak Güney Afrika ekonomisinin geri kalanının da küreselleşmesine vesile oldu. (Bundy, 1972, s. 378-379) (Boshoff & Fourie, 2017, s. 23-28)

4. Sonuç

1488'de Ümit Burnu keşfedilmiştir. Böylece Güney Afrika bölgesi stratejik olarak değerli hale gelmiştir. Ancak Batılıların buradan yoğun olarak geçmelerine rağmen uzun zaman kolonyal faaliyet

görülmemiştir. Güney Afrika sömürge ülkesi haline gelmeden evvel yerliler kendilerince özgür şekilde kendi topraklarında üretim yaparak geçinmekteydiler. Güney Afrika'daki ilk Avrupa yerleşimi, 1652'de Cape Town Hollanda Doğu Hindistan Şirketi yerleşimi ile başlamıştır. Başlangıçta geçen gemilere taze ürünler temin etmek için kurulan koloni, sonrasında Hollandalı çiftçilerin tarımsal ürünler üretmesi ile genişlemiştir. Hollandalılar temel gıda ihtiyaçlarını yerel Afrikalılarla ticaret yaparak elde etmişler, fakat işgücü için köle ithal etmişlerdir. 1795'de İngilizler, Cape Town'u Fransızlara karşı önemli bir üs olarak işgal ettiler. Böylece Doğu'ya giden deniz yolunu kontrol altına almış oldular. 1806'da ise İngiltere, Ümit Burnu'nu tamamen işgal etmiştir. İngiltere, Güney Afrika'yı işgal etmesindeki asıl amacı en kıymetli sömürgelerinden Hindistan'ın güvenliğini temin etmek olmuştur.

Britanya Güney Afrika'ya gemilerle insanlar göndererek orada yeni bir sömürge kurdu. 1838'de kölelik kaldırılarak siyahilerin hakları güvence altına alınmıştır. Ancak sömürge haline geldikten sonra siyahiler topraklarından zorla çıkarılıp ucuz işgücü olmaya zorlandılar. Kendi ülkelerinde beyazlara karşı ikinci konumda oldular. Kalabalık bölgelerde yaşamak mecburiyetinde kaldılar. Ayrıca mülk edinmelerine de sınır getirildi. Uzun yıllar boyunca yerliler ve sonradan gelen yerleşimciler arasında çeşitli savaşlar yaşanmıştır.

Üretim ağırlıklı olarak tarımsaldı. On yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında ihracat tahıl ve şarapla kısıtlı iken imalat ürünleri ise genelde ithal edilmiştir. Öncelikle 1835'teki göçler Afrika'da ilk büyük köylü toplumunun oluşturulmasına dikkat çekmektedir. Güney Afrika'da 1838'de köleliğin kaldırılmasından sonra emeğin arz fiyatını düşürmek için piyasa dışı çözümler aranmıştır. Örneğin siyahi işçileri işgücüne zorlamak için toprakları gasp edilmiştir. Neticede, 19. yüzyılda Güney Afrikalı köylü bir kırsal çiftçi olmuştur. Arazi sahibi ise aile emeğini kullanarak ailesinin tüketim ihtiyaçlarını ve daha geniş bir ekonomik sisteme dâhil olarak doğan talepleri karşılamaya çalışan kişi olmuştur. Sömürgeciler ve çiftçiler arasında ilk çatışmadan sonra yeni duruma uyum sağlanmış ve temas alanlarında ihtiyaçlarını ürün pazarına katılım yolu ile karşılamaya çalışan köylülük ortaya çıkmıştır. Öncelikle bu katılım sömürgeciler tarafından da desteklendi. Çünkü köylüler düşman kabilelere karşı tampon görevi gördüler ve ekonomi kârlı şekilde devam etmiştir. Afrikalı köylüler geçimlerini düşük ücretle arz etmek yerine aile arsasında istihdam etme konusunda ısrarcı oldular. Ancak sömürgeciler onları zorla işçi olarak çalıştırmak için, vergiler ve harçlar topladılar, emek akışını zorlamak ve kontrol etmek için yasalar çıkardılar. Neticede varlıklı Afrikalı köylüler ve küçük ticari çiftçilerden oluşan bir grup meydana gelmiştir. Tarımın ticarileşmesi ve beyaz siyasi otoritenin artması ile köylülerin üzerindeki baskı artmıştır. Madenler ve çiftliklerde reel ücretler düşük seviyede kalmıştır. Altın ve elmas keşfinden sonra ticari olarak canlanma yaşanmıştır. 1860'ların buhranından kurtulunmuştur. Ayrıca ucuz emek gücü ihtiyacı artmıştır. Emek talebinin bir kısmı siyahilerden bir kısmı yurtdışından getirilen işçilerle karşılanmıştır. Madenlerin keşfi ile hem ihracat hem de ithalat artmıştır. Dolayısıyla Güney Afrika'da küreselleşme başlamıştır. Britanya Güney Afrika'da bu keşiflerden sonra daha çok sermaye biriktirebilmiştir.

Kaynakça

- Argun, S. (2000). *The life and contribution of the Osmanli scholar, Abu Bakr Effendi: towards Islamic thought and culture in South Africa*. Diss. Rand Afrikaans Universit.
- Ateş, M. (2019). Sömürge sonrası dönemde Afrika'daki İngiliz eski sömürgeleri ile İngiltere'nin ilişkileri: Nijerya, Kenya ve Güney Afrika Cumhuriyeti örnekleri. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Austin, G. (2008). Resources, techniques, and strategies south of the Sahara: revising the factor endowments perspective on African economic development, 1500–2000 1. *The Economic History Review* 61.3 , 587-624.

- Baba, Y. (2009). Güney Afrika'da İslam'ın Güçlenmesi ve Yayılması. *Amerikan İslam ve Toplum Dergisi* 26.2, 48-78.
- Borain, N. (2022, 10 15). Güney Afrika'nın Ekonomik ve Kültürel Yapısı. (N. C. Temizer, Röportaj Yapan)
- Boshoff, W., & Fourie, J. (2017). When did South African markets integrate into the global economy? *Studies in Economics and Econometrics* 41.1, 19-32.
- Bundy, C. (1972). The emergence and decline of a South African peasantry. *African Affairs* 71.285 , 369-388.
- Büyüktavşan, H. Z. (2022). Güney Afrika'nın Zulu Halkı. *Africana*, 66-83.
- Collier, İ. (1997). Güney Afrika'da İslam'ın Dünü ve Bugünü Üzerine. *Tezkire*, 144-159.
- Cooper, F. (1994). Conflict and connection: rethinking colonial African history. *The American Historical Review* 99.5, 1516-1545.
- Durand, J. F. (2012). The impact of gold mining on the Witwatersrand on the rivers and karst system of Gauteng and North West Province, South Africa. *Journal of African Earth Sciences* 68, 24-43.
- Feinstein, C. H. (2005). An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development.
- Field, M. e. (2008). Kimberlite-hosted diamond deposits of southern Africa: a review. *Ore Geology Reviews* 34.1-2, 33-75.
- Frankema, E. (2018). An economic rationale for the West African scramble? The commercial transition and the commodity price boom of 1835–1885 . *The Journal of Economic History* 78.1, 231-267.
- Frankema, E. J. (2018). An economic rationale for the West African scramble? The commercial transition and the commodity price boom of 1835–1885 . *The Journal of Economic History* 78.1, 231-267.
- Gailey, H. A. (1962). "John Philip's Role in Hottentot Emancipation1."): 419-433. *The Journal of African History* 3.3 , 419-433.
- Gates, H. L. (2010). V Afrika Ansiklopedisi. Oxford University Press.
- Gençoğlu, H., & Uçar, A. (2015). Güney Afrika'nın Unutulan Efendisi: Ümit Burnu'ndaki Osmanlı Mirası. *Yedikıta*:86.
- Harington, J. M. (2004). A century of migrant labour in the gold mines of South Africa. *Journal of the Southern African Institute of Mining and Metallurgy* 104.2 , 65-71.
- Haron, M. (2009). "Emerging and Challenging Voices in the House of Islam: South Africa's "African" Muslims1." . *American Journal of Islamic Social Sciences* 26: 3, 56-86.
- Karaağaçlı, A., & Turgut, Ü. (2019). Güney Afrika'da Yerli Halkın Irkçılıkla Mücadelesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* , (43), 1-7.
- Karaşahan, M. (2010). *İrkçılık Cehennemi Güney Afrika'da Apartheid Uygulaması*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Leiden, K. F. (2014). *Encyclopaedia of Islam, Three*. Brill.
- Lucas, C. (1897). *A Historical Geography of the British Colonies*. Oxford University Press.
- Marks, S. a. (1979). Lord Milner and the South African State. *History Workshop.*, 50-80.
- Michigan. (1995). *The Enclopaedia Africana Dictionary of African Biography, vol:III* (s. 17-29).
- Mushira, E. V. (2009). *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, vol.IV*. Brill.
- Öztürk, Ş. (2014). Güney Afrika'nın Siyah Ekonomik Güçlendirme Stratejisi. *Çalışma ve Toplum* 4.43, 125-160.
- Richardson, P. a.-J. (1984). The development of the South African gold-mining industry, 1895-1918. *Economic History Review* , 319-340.
- Robertson, C. (1987). Developing Economic Awareness: Changing Perspectives in Studies of African Women, 1976-1985. *Feminist Studies* 13.1 , 97-130.
- Ruhi, M. E. (2018). *Güney Afrika'da İrk Ayrımcılığı Politikaları*. İstanbul:: On İki Levha Yayıncılık.
- Sonn, T. (1994). Islamic Studies in South Africa. *American Journal of Islam and Society* 11.2, 274-281.

- Şahin, M. (2006). Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı. *Istanbul Journal of Sociological Studies* 33, 75-98.
- Şen, F. (2021). Etnisite Dış Politika İlişkisi: Apartheid Dönemi Güney Afrika Cumhuriyeti 1948-1994: Doktora Tezi,. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tandoğan, M. (2020). *Afrika'da sömürgecilik ve Osmanlı siyaseti, 1800-1922*. Atatürk Tarih Kurumu.
- Thompson, L. M. (2001). *A history of South Africa*. Yale University Press.
- Van Helten, J. J. (1982). Empire and high finance: South Africa and the international gold standard 1890–1914. *The Journal of African History* 23.4, 529-548.

Elektronik Kaynaklar

(www.gov.za) 10.10.2022 -South African Government

Summary

Their ancestors have lived in southern Africa for about 3.3 million years. In South Africa, the natives were living by making subsistence production on their own. The Cape of Good Hope was discovered in 1488. Thus, the South African region has become strategically valuable. However, there was no colonial activity for a long time despite the intense passing of the Westerners. The first European settlement in South Africa began with the Dutch East India Company settlement of Cape Town in 1652. Originally established to supply fresh produce to passing ships, the colony later expanded as Dutch farmers produced agricultural products. The Dutch obtained their basic food needs by trading with local Africans, but imported slaves for labor. In 1795, the British occupied Cape Town as an important base against the French. Thus, they took control of the sea route to the East. In 1806, England occupied the Cape of Good Hope completely. Britain's main purpose in invading South Africa was to ensure the security of India, one of its most valuable colonies. England took over the tribes in the region over time.

Production was predominantly agricultural. In the seventeenth, eighteenth, and early nineteenth centuries, exports were limited to grain and wine, while manufactured goods were mostly imported. First of all, the migrations of 1835 draw attention to the creation of the first large peasant society in Africa. After the abolition of slavery in South Africa in 1838, non-market solutions were sought to reduce the supply price of labor. For example, their lands were usurped to force black workers into the workforce. About 17,000 Mfengu came to the colony, relatively rich in cattle and without a strong chief authority. They used the plow, plowed the land extensively, and took their produce to nearby markets. It has become a major force within the Cape African tribes.

White farmers, on the other hand, complained of insufficient workforce. The reason for this was that Africans tried to meet their needs by selling products. Farmers and land speculators have considered it more profitable to have African tenants on their land (which may be cash tenants, tenants paying in kind, tenants paying work wages, or a combination of these) in the absence of a developed agriculture. Land was leased to Africans in cash or in kind so white landowners were not productive. The quasi-feudal relations thus established on low-value lands brought rental income to the absentees and caused the African peasantry (hereinafter referred to as 'slum peasants') to increase in number.

After all, in the 19th century the South African peasant became a rural farmer. The owner of the land, on the other hand, is the person who tries to meet the consumption needs of his family and the demands arising from being included in a wider economic system by using family labor. After the first conflict between the colonialists and the farmers, the new situation was adapted and the peasantry appeared in the contact areas, trying to meet their needs through participation in the product market. First of all, this participation was also supported by the colonialists. Because the villagers acted as a buffer against the hostile tribes and the economy continued profitably. African peasants insisted on employing family plots rather than subsisting on low wages. But to make them work as forced laborers, the colonists collected taxes and fees, passed laws to force and control the flow of labor. The growth of the economy with mining discoveries made peasant production more widespread and diverse. The result was a group of wealthy African peasants and small commercial farmers. With the commercialization of agriculture and the increase of white political authority, the pressure on the peasants increased. Real wages in mines and farms remained low.

Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi'nin Pandemiye Karşı Dirençliliğinin Ölçülmesi¹

Şebnem Zekiye Kokarca², Tuna Batuhan³

Öz

Bu çalışmada Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi alanının pandemi süreci ve sonrasındaki kullanımında pandemi nedeniyle ortaya çıkan değişim incelenmiştir. Bu kapsamda alanın tasarımı, esnekliği, yeterliliği ve bağımsızlığı yazarlar tarafından oluşturulan "Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi" çerçevesinde değerlendirilmiştir. Matris çerçevesinde yapılan analizlerle Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin pandemi sonrası kullanımındaki fiziksel ve sosyo-psikolojik değişimler belirlenmiş, pandeminin bu kamusal alanın kullanımına etkisi ortaya konulmuştur. Matriste yer alan "Fiziksel kalite ve dirençlilik" boyutu dört ölçütten ve yirmi sekiz bileşenden oluşurken; "sosyal kalite ve dirençlilik" boyutu ise dört ölçütten ve yirmi iki bileşenden oluşmaktadır. Yer verilen bileşenler, kentsel kamusal alanların kalitesine ve dirençliliğine sağladığı katkıya ve önem seviyesine göre puanlandırılmıştır. Yapılan mekânsal analizler, anket çalışması, saha gözlemleri ve matris değerlendirmesi sonucu Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin pandemi gibi kentsel krizlere reaksiyon göstermeye uygun tasarlandığı ve yüksek dirençli olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmanın yöntemi ve çıktılarının pandemi ve kent ilişkisi hakkında bilimsel çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılara yol gösterici olması ve önemli yönlendirici bir veri kaynağı olması umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kentsel kamusal alanlar, pandemi, erzurum, erzurum kalesi kültür yolu projesi, kentsel dirençlilik, kentsel tasarım.

Jel kodları: O18, O20, O29.

¹ Bu makale Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Kentsel Tasarım Tezli Yüksek Lisans programında Doç. Dr. Tuna Batuhan danışmanlığında, Şebnem Zekiye Kokarca tarafından yürütülen "Pandemi Sürecinin Kentsel Kamusal Mekânlara Sosyo-Psikolojik Yansıması: Erzurum Örneği" isimli yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Mezunu, Şebnem Zekiye Kokarca, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, sebnem.kokarca25@gmail.com. ORCID: 0000-0002-6150-6078

³ **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Doç. Dr., Tuna Batuhan, Atatürk Üniversitesi, tuna.batuhan@atauni.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7662-3405

Measuring the Resilience of Erzurum Castle Cultural Road Project Against Pandemic

Abstract

In this study, the change due to the pandemic in the use of the Erzurum Castle Cultural Road Project area during and after the pandemic was examined. In this context, the design, flexibility, adequacy and immunity of the area were evaluated within the framework of the "Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space" created by the authors. The socio-psychological and physical changes in the use of Erzurum Castle Cultural Road Project before and after the pandemic were determined with the analyzes made within the framework of the matrix, and the effect of the pandemic on the use of this public space was revealed. While the "Physical quality and resilience" dimension in the matrix consists of four criteria and twenty-eight components; The "social quality and resilience" dimension consists of four criteria and twenty-two components. The included components are scored according to their contribution to the quality and resilience of urban public spaces and their level of importance. As a result of spatial analysis, survey, field observations and matrix evaluation, it has been determined that Erzurum Castle Culture Road Project is designed to react to urban crises such as pandemics and is highly resilient. It is hoped that the method and outputs of this research will guide researchers who want to conduct scientific studies on the relationship between the pandemic and the city, and will be an important source of guiding data.

Keywords: Urban public spaces, Pandemic, Erzurum, Erzurum Castle Culture Road Project, Urban resilience, Urban design.

Jel codes: O18, O20, O29.

1. Giriş

Kentsel kamusal alanlar insanların kent içerisinde sosyal ve kültürel faaliyetlerini yürütebilecekleri, yaşam stresini azaltabilecekleri, boş zamanlarını değerlendirebilecekleri alanlardır. Sosyal bir etkileşim alanı olan kentsel kamusal alanlar, salgın süreciyle birlikte kullanıcıları gözünde farklı anlamlar kazanmaya başlamıştır (Spektrum Tasarım Rehberleri, 2020). Pandemiyle birlikte önemi ve değeri daha iyi anlaşılan kentsel kamusal alanlar bu süreçte en kolay ulaşılabilen, nefes aldırın, ferahlatan, pandemi stresini azaltan, evden sonra kentlerdeki en sağlıklı alanlar olarak görülmeye başlanmıştır.

"Eski normal" koşullarında kentsel kamusal alanlar özel, yarı özel ve yarı kamusal mekânların dışında kalan, her an herkes tarafından eşit bir şekilde kullanılabilen, topluluklara fiziksel ve kültürel olarak ev sahipliği yapan ve sosyal anlamda etkileşimin en yüksek olduğu mekânlar olarak tanımlanabilir. Açık kentsel kamusal alanlar, insanların ücretsiz erişebildiği herkesin kullanıma açık alanlardır. Parklar ve açık alanlar insanlara sadece hoş ve doğal bir ortam sunmaz, aynı zamanda kentsel alandaki yaşam kalitesini yükseltir ve gerekli çevresel fonksiyonları üretir (Uzgören ve Erdönmez, 2017). "Eski normal" de birçok kentsel olayın gerçekleştiği açık kamusal alanlar, çeşitli mekânsal öğelerin bir araya geldiği nirengi noktalarıdır. Yoğun insan ve araç trafiğinin kesiştiği alanlar olan nirengi noktaları, işlevsel olarak kent için büyük öneme sahiptirler (Erel, 2007).

Açık kentsel kamusal alanlar kent ve kentli için büyük öneme sahiptir. Kullanıcı farklı amaçları için farklı açık kentsel kamusal alanları tercih eder. Farklı amaçlar için kullanılan açık kentsel kamusal alanlar, kullanıcı tecrübesinin kalitesini artırmaya yardımcı olur (Woolley, 2003). Ayrıca kamusal alanlar fiziksel olarak da kent için büyük öneme sahiptir. Fiziksel olarak başarılı planlanmış ve kaliteli tasarlanmış kentsel kamusal alanlar insan ölçeğinde sürdürülebilir, sağlıklı, güvenli ve yaşanabilir bir şehir sunar (Gehl, 2010). Kamusal alanın kalitesi ve görüllüğü, kentsel estetik özelliğini artırır (Tepe, 2019). Açık kentsel kamusal alanların varlığı insanların fiziksel ve psikolojik sağlığı açısından da gereklidir.

Covid-19 salgınının dünya genelinde hızla yayılıp pandemiye dönmesi sonucu birçok ülkede insanların kullanımını azaltması istenilen öncelikli alanlar, insanların günlük hayatlarında en sık ve kalabalık olarak kullandığı alanlar olan park ve bahçeler, meydanlar, cadde ve sokaklar, kamusal hizmet binaları vb. gibi kentsel kamusal alanlar olmuştur (Çam, 2020) Bu kısıtlamaların temel sebeplerinden biri sosyal mesafe kuralının uygulanmasıyla kentsel kamusal alanların, kalabalık insan topluluklarına Sosyo-psikolojik ve fiziksel olarak cevap vermeyen, ihtiyaçlara göre esneyemeyen, yetersiz ve sağlıklı alanlar haline gelmesidir. Kullanıcıların sosyalleştiği paylaşım alanları olan kamusal mekânlar, pandemi sonrasında gereksinimlerin hızlıca karşılandığı kısa zamanlı kullanım alanlarına dönüşmüştür. Geçici bir dönüşüm olarak görülen bu süreç, salgın sonrası bu alanların kullanımına dair değişim ve dönüşüm ihtiyacını göstermektedir (Spektrum Tasarım Rehberleri, 2020).

İnsanlar normal koşullarda kentsel kamusal alanları bekleme, sohbet etme, oturma-zaman geçirme-dinlenme, görüşme ve eğlenme gibi durağan, isteklere göre şekillenen, uzun süreli faaliyetler için kullanırlar (Mumcu ve Alpak, 2018). Kentlere getirilen kısıtlama ve uygulanan kapanmalar dolayısıyla insanlar, normal süreçte kent içerisinde gerçekleştirdikleri eylemleri/faaliyetleri gerçekleştiremez hale gelmiştir.

Pandeminin ilk şoklarının atlatılmasının ardından kentler, devletler ve politikacılar kriz ve belirsizlik ortamına çözüm üretebilmek için mücadele etmeye başlamıştır. Normal süreçte kalabalık insan topluluklarına ev sahipliği yapan kentsel kamusal alanlarda sosyal mesafe kuralı sonrası değişimler gözlemlenmiştir. Sosyal mesafe kuralı ve kısıtlamalar sonrası kentsel kamusal alanlarda sergilenen durağan ve uzun süreli davranışların yerini, daha hareketli ve ihtiyaçlara göre şekillenen, kısa süreli davranışlar almıştır. İnsanlar kentsel kamusal alanlardaki davranışlarını artık istekleri doğrultusunda değil, aksine zorunluluklar doğrultusunda değiştirip gerçekleştirmeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle pandemi süreci insan davranışlarının değişimine ve kentlerdeki kamusal alan ezberlerinin bozulmasına sebep olmuştur. Kentsel kamusal alanlar keyif ve haz alınan “mekân” olmaktan çıkıp, insanların adeta robotik düzende zorunlu ihtiyaçlarını karşıladığı “yer” haline gelmiştir.

Pandemi süreci kent hayatının bütününe etkilemiş olmakla birlikte en büyük ve görünür etki kentsel kamusal alanlarda ortaya çıkmıştır. Pandemi ilanı sonrasında tüm dünyada hayata geçirilen yasaklar ve kısıtlamalar en çok kentsel kamusal alanların kullanımıyla ilgili olmuş, bu alanların hızlı bir şekilde “yeni normal” koşullarına adapte olmaları gerekmiştir. Pandemi süreciyle birlikte kentsel kamusal alanların kullanımında ortaya çıkan değişim, bu alanların “yeni normal” koşullarına uygun olarak tasarlanmamış (direncsiz, yetersiz ve sağlıklı) olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum pandemi sonrası dönemde kentsel kamusal alan algısının ve tanımının da değişmesi gerektiği tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu noktada bu çalışma bu tartışmalara yön verecek bir katkı sunabilmeyi amaçlamaktadır.

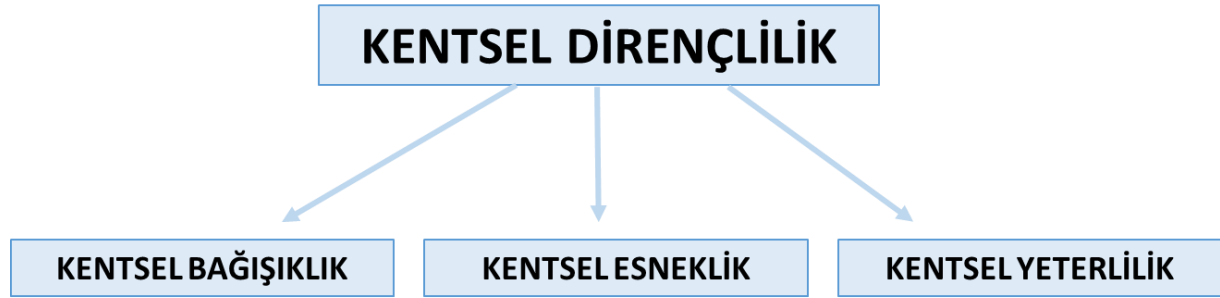
Ciddi bir kentsel kriz olarak tanımlanabilecek pandemi süreçlerinde kentsel kamusal alanların rolü daha da önem kazanmıştır. Pandemi gibi kriz süreçlerinde insanların sosyal hayatlarını devam ettirmelerine imkan verecek, streslerini azaltacak kentsel kamusal alan tasarımlarına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede bu çalışmanın amacı pandemi gibi kriz süreçlerinde direnç gösterebilen kentsel kamusal alan tasarımı önerileri üretmektir. Bu çalışma kapsamında Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi alanının kullanımında pandemi nedeniyle ortaya çıkan değişim belirlenmiştir. Yapılan mekânsal analizler ve saha gözlemleri sonucu proje alanının kentsel tasarım ilke ve araçları doğrultusunda pandemi gibi kentsel krizlere reaksiyon göstermeye uygun tasarlanıp tasarlanmadığı yeterlilik, esneklik, bağışıklık ve dirençlilik kavramları bağlamında tespit edilmiştir.

2. Literatür Taraması

Pandemi sürecinde kent hayatında ortaya çıkan olumsuzluklar pandemi sürecinin kentsel kamusal alan ve insan ilişkisi bağlamında ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada 2020 yılı

başından bu yana tüm dünyada birçok boyutta etkilerini hissettiren pandemi sürecinin kentsel kamusal alanlara etkisi Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi örneğinde incelenmiştir. Bu kapsamda Kültür Yolu Projesi alanının pandemi süreci ve sonrasındaki kullanımı incelenmiş; alanın tasarımı, esnekliği, yeterliliği, bağışıklığı ve dirençliliği yazarlar tarafından oluşturulan “Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi” çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında “kentsel dirençlilik” çatı kavram, “kentsel bağışıklık”, “kentsel esneklik” ve “kentsel yeterlilik” kavramları ise kentsel dirençliliği ölçmek için kullanılacak alt kavramlar olarak kurgulanmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Kentsel dirençliliği ölçmede kullanılan kavramlar (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur)

2.1. Kentsel Yeterlilik

Kentsel kamusal alanlardan üst düzeyde yaralanabilmek için bu alanların konum, büyüklük, ulaşılabilirlik, hizmet ve nitelik bakımından yeterli koşulları sağlaması gerekir. Açık ve yeşil alanların kent içindeki dağılımı, kişi başına düşen yeşil alan miktarı ve fiziksel, görsel, sosyal, psikolojik işlevi bir kentin açık ve yeşil alan sistemini oluşturması açısından büyük önem taşımaktadır (Özdede vd., 2021). Kamusal açık yeşil alanların nüfusa uygun büyüklükte ve miktarda tasarlanmaması, bu alanların fiziksel olarak yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Bu alanların kullanıcının konforunu ve güvenliğini üst seviyede tutacak şekilde tasarlanması; oturma alanı, yeşil alan, oyun-eğlence alanı, kültürel alan, otopark, kişisel ihtiyaç alanı (tuvalet vb.) gibi fonksiyonları barındırması beklenir (Semerci, 2014).

Pandemi sonrası “yeni normal” döneminde kamusal açık alanların sadece fiziksel boyutuyla değil, içerdiği işlevler doğrultusunda da yeterliliğinin ele alınması gerekmektedir. İnsan, mekânın fiziksel, sosyal ve zamansal boyutuyla karşılıklı bir etkileşim içindedir. Bu nedenle mekânda bulunan işlevler kullanıcılara görsel, sosyal ve psikolojik rahatlık ve yeterlilik hissi sunmalıdır (Edgü, 2003). Kentsel yeterliliği mekânsal kalite kriterleri ile ölçmek de mümkündür. İşlevsel açıdan etkin, yapısal açıdan sağlam ve görsel açıdan çekici bir yapı kaliteli olarak nitelendirilmektedir (Kahraman, 2014). Rapoport (1982) ise mekânsal kaliteyi tasarımda fark edilen ve göze çarpan farklılıklar olarak açıklar. Algılanan ya da gözlemlenen mekânda oluşan çeşitlilik de bu unsurlardan kaynaklanmaktadır (İnceoğlu ve Aytuğ, 2009). İnsan kullandığı mekânda ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabiliyorsa o mekânda kaliteden bahsetmek mümkündür. Gehl (2002), kamusal alanların kalitesini ortaya koymak için temel ögesi insan olan koruma, konfor ve eğlence ölçütlerini geliştirmiştir. Gehl (2002)’e göre kişisi, amacı ve işlevi bulunmayan veya anlaşılmayan mekânlar kaliteden uzaktır.

2.2. Kentsel Esneklik

Kentler, mekânsal ve yönetsel olarak her daim kullanıcının fiziksel ve sosyo-psikolojik ihtiyaçlarına cevap verebilmeli, değişen koşullar ve beklentilere uygun alternatifler sunabilmeli ve olumsuzluklara uyum sağlayabilmelidir (Doğru, 2019; Anonim, 2021). Esneklik, beklenmedik değişimlere uyum

sağlayabilme, olumsuzlukları absorbe edebilme ve karşılık verebilmeyi ifade eder (Özkan, 2012). Kentsel esneklik ise, “bir kent sisteminin fiziksel ve psikolojik bağlamda onu oluşturan tüm ekolojik, sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin, beklenmeyen bir düzensizlik karşısında istenilen düzene kolay ve hızlı dönme yeteneği” olarak tanımlanabilir (Aksoy, 2021). Booth (1996) esneklik kavramının değişken planlama sürecinde teknik anlamda önemli olduğunu, bilinmeyene adapte olabilmek için esneklik olgusuna yer verilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Kentlerde meydana gelen tasarım ve planlama değişiklikleri sebebiyle açık kentsel kamusal alan tasarımları da değişerek çok katmanlı, dinamik ve sistematik hale gelmiştir (Erbaş Gürler, 2016). Açık kentsel kamusal alanların “esnek” şekilde tasarlanabilmesi için yüzeylerin aktif olması, fonksiyonel esneklik barındırması, esnek kentsel donatılara sahip olması ve deneyimde çeşitlilik ve dönüşüm kolaylığı sağlaması gerekir (Erbaş Gürler, 2016). Açık kentsel kamusal alanlar farklı grupların (yaş, cinsiyet, meslek, din, dil, ırk vb.) farklı ihtiyaçlarını (eğlenme, dinlenme, zaman geçirme, iletişim kurma vb.) karşılayabilen, çok boyutlu bir sistem olmalıdır. Açık kentsel kamusal alanda birden çok kullanıcı farklı aktiviteleri aynı anda veya farklı zamanlarda bir arada gerçekleştirebilmelidir. Bu sayede dönüşebilen, konforlu ve özgür açık kentsel kamusal alanlar oluşturulmuş olacaktır (Alpak ve Düzenli, 2018).

2.3. Kentsel Bağışıklık

Kentsel kamusal alanların pandemi sürecinden yoğun şekilde etkilenmesi ve artan izolasyon ihtiyacı, kentsel kamusal alanların tasarımında “kentsel bağışıklık” kavramının önemini göstermektedir (Öztaş Karlı ve Çelikyay, 2020; Özdede vd., 2021). Negiz ve Savaş (2021) kentsel bağışıklığı, kentin alt ve üst yapı faktörlerinde ekonomik, ekolojik, sosyal ve sağlık üzerine sürdürülebilirliği hedeflemiş, planlı-kontrollü büyüme hızı yakalamış ve tüm bu faaliyetleri yönetebilecek özelliklere sahip olma durumu olarak tanımlamaktadır.

Pandemi gibi krizler sonrasında kentin mevcut işlevlerini ve çevresel faktörlerini kaliteli ve başarılı hale getirmek, iyileştirmek, bağışık hale getirmek veya güçlendirmek için kentsel kamusal alanlarda fiziksel olarak “değişim ve dönüşüm” uygulamalarının yapılması gerekmektedir (Akkar, 2006). Değişim ve dönüşüm uygulamalarının koruma, yenileme, yeniden geliştirme, temizleme, yeniden canlandırma, sağlıklılaştırma ve soylulaştırma gibi yöntemleri bulunmaktadır. Bu yöntemler kriz sonrası sorunlu ve sağlıksız hale gelen kent alanlarının fiziksel ve sosyal açıdan bağışık hale gelmesine ve kente yeniden kazandırılmasına yardımcı olur. Ancak uygulama yöntemleri alanın özelliğine ve sorunun niteliğine göre değişim gösterebilir. Önemli olan alan için doğru olan yöntemi seçebilmektir.

2.4. Kentsel Dirençlilik

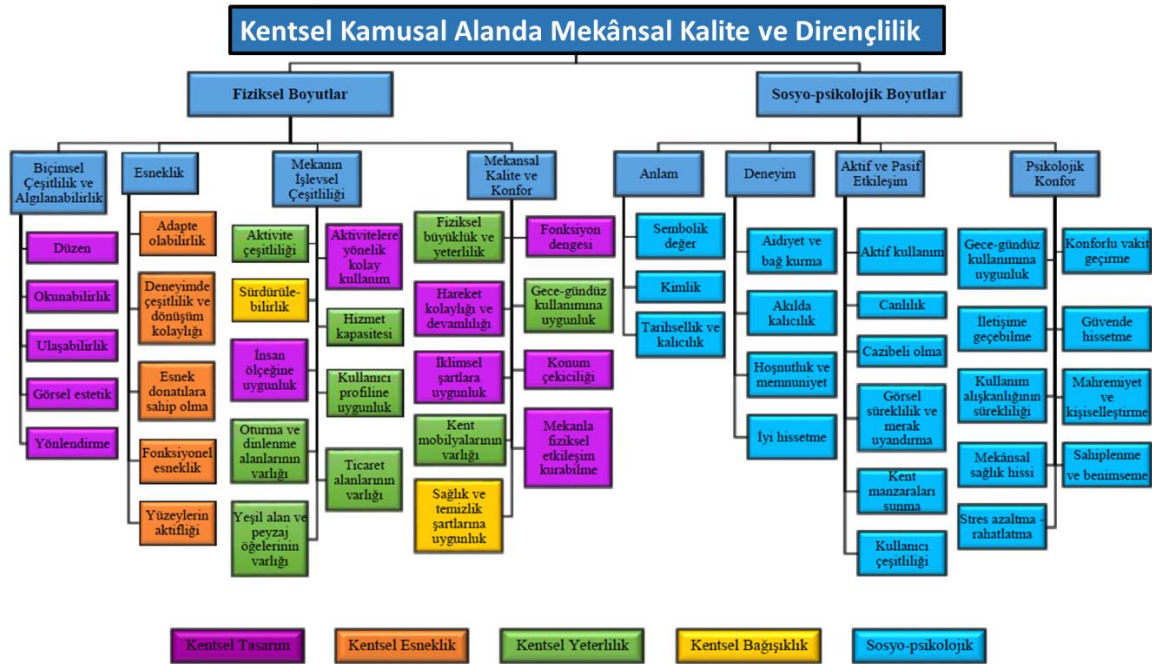
Holling'e (1973) göre dirençlilik, bir sistemin ve işlevlerinin, anlık değişimlere ve olumsuz etmenlere rağmen varlığını sürdürebilmesidir. Tainter ve Taylor (2014) dirençliliği, gerilemeden kurtulma yeteneği olarak tanımlar. Dirençlilik aynı zamanda bir sistemin uzun dönemli adaptasyon ve kısa dönemli başa çıkabilme kabiliyetini ifade eder. Kentsel dirençlilik, değişim odaklı dinamik nitelikleri göz önünde bulundurarak kırılabilirlik durumu, karşı koyabilme-beklenmedik tehditlere cevap verme kapasitesi ve yönetim kapasitesi olmak üzere üç temel gösterge grubunun beraber değerlendirilmesiyle doğru şekilde ölçülebilir (Yaman Galantini, 2020).

Bruneau vd. (2003) göre, dirençliliğin “sağlamlık, yedekleme, başa çıkma ve çabukluk-hız” olmak üzere 4 boyutu bulunmaktadır. Sağlamlık boyutu, bir sistemin fonksiyon kaybı veya bozulma yaşamadan, krize karşı dayanabilme yeteneğini içermektedir. Yedekleme boyutu, var olan sistemin parçalanma, fonksiyon kaybı veya bozulma yaşamaması sonrası bu sorunları karşılayabilme kapasitesine sahip olma ve alternatifler sunabilme yeteneklerini barındırmaktır. Başa çıkma boyutu, bir sistemin

kriz sonrası oluşan problemlere karşı önceliğini belirleyerek, bu önceliğe ulaşabilmesini sağlayan kaynaklarını ve materyallerini kullanabilme yeteneğini kapsamaktadır. Çabukluk-hız boyutu ise kriz sonrası belirlenen önceliklerin, belirlenen zaman içerisinde yerine getirilme yeteneğidir.

3. Yöntem

Bu çalışma kapsamında Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi mekânsal olarak analiz edilerek alanda pandemi sonrasında ortaya çıkan fiziksel ve sosyal çevre değişimleri belirlenmiştir. Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi kullanım alışkanlıklarını ortaya koymak amacıyla farklı gün ve saatlerde (gündüz-gece, hafta içi-hafta sonu, tatil günleri) saha gözlemleri yapılmış, kullanıcıların bu alanı ziyaret sıklıkları belirlenmiştir. İnsanların pandemi sonrası mekan kullanımındaki değişimi anlamak ve analiz etmek için alanda toplamda 20 kişiye anket uygulanmıştır. Anket ile katılımcıların Erzurum Kültür Yolu Proje alanını kullanım sıklıkları ve alandan memnuniyetleri tespit edilmiştir. Anket sonuçlarından matris bileşenlerinin değerlendirilmesinde de faydalanılmıştır. Ayrıca alanın kullanım sıklığını belirlemek amacıyla farklı gün ve saatlerde (gündüz-gece, hafta içi-hafta sonu, tatil günleri) saha gözlemleri yapılmıştır. Son aşamada ise yapılan literatür taramasından beslenilerek yazarlar tarafından “Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi” oluşturulmuş ve seçilen alan bu matris çerçevesinde değerlendirilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. Kentsel kamusal alanda mekânsal kaliteyi ve dirençliliği ölçmede kullanılan boyutlar, ölçütler ve bileşenler

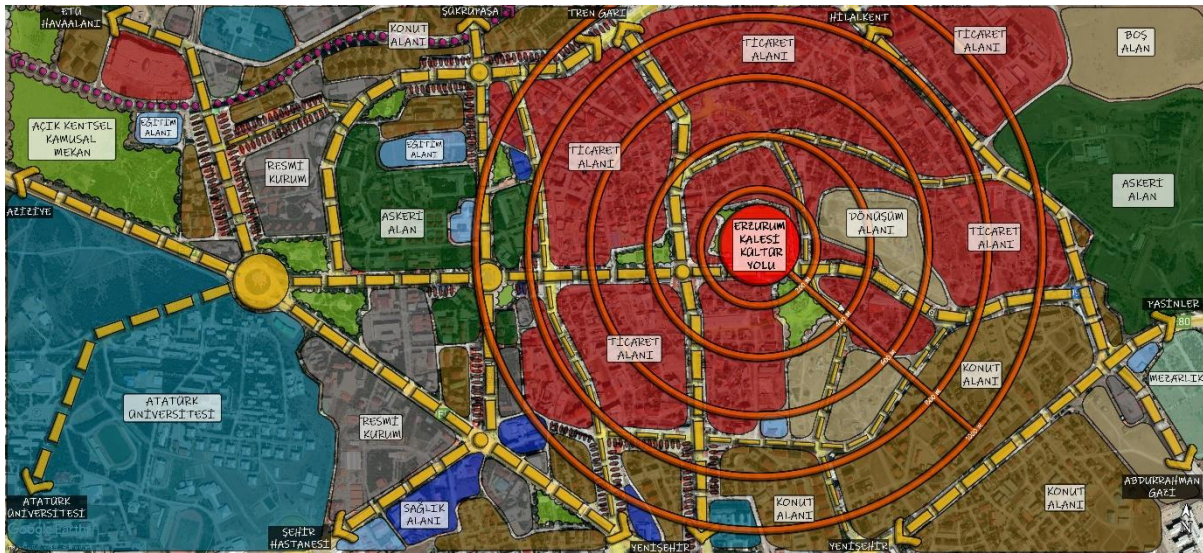
Covid-19 pandemisi kentsel kamusal alanlarda, ekonomik boyuttaki mekânsal kalite öğelerinden ve bileşenlerinden daha çok fiziksel ve sosyal boyutlardaki mekânsal kalite öğelerini ve bileşenlerini tartışılır hale getirmiştir. Çalışmada seçilen alanın fiziksel ve sosyal boyutlardaki mekânsal kalite öğeleri ve bileşenleri tartışılmış, ekonomik boyut çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu kapsamda kentsel kamusal alanların yeterliliğini, esnekliğini, bağışıklığını ve dirençliliğini ölçmede kullanılacak fiziksel

ve sosyal boyutlardan, ölçütlerden ve bileşenlerden yararlanılmıştır (Şekil 2). “Fiziksel kalite ve dirençlilik” boyutu dört ölçütten ve yirmi sekiz bileşenden oluşurken; “sosyal kalite ve dirençlilik” boyutu ise dört ölçütten ve yirmi iki bileşenden oluşmaktadır. Yer verilen bileşenler, kentsel kamusal alanın kalitesine ve dirençliliğine sağladığı katkıya ve önem seviyesine göre puanlandırılmıştır. Yapılan mekânsal analizler, anket çalışması, saha gözlemleri ve matris değerlendirmesi sonucu Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin pandemi gibi kentsel krizlere reaksiyon göstermeye uygun tasarlanıp tasarlanmadığı tespit edilmiştir.

Bu kapsamda Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi tasarım (mor), yeterlilik (yeşil), esneklik (turuncu), başışıklık (sarı) ve sosyo-psikolojik (turkuaz) bileşenlerden oluşan “Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi” çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu bileşenlerden alınacak puanlar kötü, orta ve iyi olarak derecelendirilmiştir. Kötü puanlama kırmızı, orta puanlama sarı ve iyi puanlama yeşil renkle belirtilmiş, bu bileşenler dâhilinde Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi 100 puan üzerinden değerlendirilmiştir. Matrisi oluşturan fiziksel ve sosyo-psikolojik boyutlar çalışma kapsamında eşit öneme sahip olduğu için her biri 50 puan olarak değerlendirilmiştir. Bileşen puanı seçilen alanda kötü seviyedeysse “0” ile, orta seviyedeysse “0,5” ile, iyi seviyedeysse “1” ile çarpılarak hesaplanmıştır.

4. Erzurum kalesi kültür yolu projesi

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, tarihi kent çekirdeğinde ve ticaret alanı içerisinde yer almaktadır. Tarihi Erzurum Kalesi ve diğer tarihi yapılar sebebiyle kent için önemli bir yere sahiptir. Kentin birçok yerinden bu kamusal alana erişmek mümkündür. Kuş bakışı 1000 metrelik yürüme mesafesi içerisinde ticaret alanları, resmi kurum ve kuruluşlar, tarihi yapılar, diğer açık kentsel kamusal alanlar, konut alanları ve dönüşüm bölgeleri gibi kentsel alanlar yer almaktadır. Çalışma alanının çevresi ticaret alanları, tarihi yapılar ve dönüşüm alanları ile çevrilidir (Şekil 3). Ayrıca toplu taşıma güzergahları üzerinde yer almaktadır.

Şekil 3. Erzurum Kalesi Kültür Yolu yakın çevre analizi (Google Earth 2021, görüntüsünden faydalanılarak oluşturulmuştur)

Geçmişten 2013 yılına kadar olan zaman sürecinde alan ticaret yapılarından oluşmaktaydı. 2013 yılından sonra dönüşüme giren bu alanda bulunan yapılar -tescilli yapılar hariç- yıkılmıştır. 2016 yılında kültür yolu projesi kapsamında rekreasyon alanı olarak planlanarak yapımına başlanmıştır

(Şekil 4). Üç etaptan oluşan kültür yolu projesinin 77 bin mertekarelik ilk etabı tamamlanmış olup, diğer etapların yapımı devam etmektedir (Anonim, 2020).

Şekil 4. Erzurum Kalesi ve çevresinin değişimi (Google Earth 2013 ve 2016, görüntülerinden faydalanılarak oluşturulmuştur)

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, Erzurum kent merkezinde Cumhuriyet Caddesi üzerinde kentin tarihi çekirdeği içerisinde yer almaktadır. 58.824 m² alana sahip olan açık kentsel kamusal alanın içerisinde tarihi tescilli yapılar, ticaret yapıları, ibadet alanları, yeşil alanlar, sert zemin, meydan, su yüzeyleri, çocuk oyun alanları ve oturma alanları bulunmaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Erzurum Kalesi Kültür Yolu mekân kullanımı (Google Earth 2021, görüntüsünden faydalanılarak oluşturulmuştur)

Çalışma alanının mekân kullanımını ortaya koymak için açık kentsel kamusal alanı oluşturan öğeler belirlenmiştir. Öğeler kişi ve metrekaresi cinsinden ölçülmüştür (Tablo 1). Kentsel kamusal alanda en çok sert zemin ve yeşil alan bulunmaktadır. Alanda ticaret alanlarının yanı sıra eğlence alanı, oyun alanı, spor alanı vb. gibi aktivite alanları da yer almaktadır. Çalışma alanında Erzurum Kalesi, Cimcime Hatun Türbesi ve Ebu İshak Türbesi olmak üzere üç adet tarihi yapı bulunmaktadır (Şekil 5). Mekânda oturma ve dinlenme alanları mevcuttur. Tasarımsal bir düzene ve dengeye kısmen sahip olan alanın, pandemi öncesi ve sonrası kaç kişiyi ağırlayabilir olduğu hesaplanmıştır (Tablo 1). Sosyal mesafe kuralı ile alanda bulunan oturma alanları pandemi öncesine kıyasla %48 oranında daha az kişiye hitap edebilir hale gelmiştir.

Tablo 1. Çalışma alanı 3 - Erzurum Kalesi Kültür Yolu mekân kullanımı ölçüm değerleri

Alan	Ölçüm		
Yeşil Alan*	18831,2 m ²		
Aktivite Alanı *	380 m ²		
Ticaret Alanları*	5425,8 m ²		
Sert Zemin*	22.725 m ² (~ 3225 m ² meydan alanı)		
Tarihi Yapı*	7930 m ²		
İbadet Alanı*	1085 m ²		
Su Yüzeyi*	190 m ²		
Yapımı Devam Eden Alan*	2257 m ²		
Oturma Alanları	297 m oturma terası (297 m ²) + 94 bank		
	Pandemi öncesi oturabilecek kişi sayısı (en az)	37 bank × 3 kişi = 204 kişi 31 bank × 6 kişi = 186 kişi 26 bank × 14 kişi = 364 kişi, 2 m terasta 3 kişi oturacak şekilde; 297 m / 2 m × 3 kişi = 445 kişi	Toplam: 1199 kişi
	Pandemi sonrası oturabilecek kişi sayısı (en çok)	1,5 m sosyal mesafe kuralı ile; 68 bank × 2 kişi = 136 kişi 31 bank × 3 kişi = 93 kişi 26 bank × 8 kişi = 208 kişi, 297 m / 1,5 m mesafe = 198 kişi	Toplam: 635 kişi
	Toplam Alan: 58.824 m ²		

*Alan ölçümleri Google Earth programı üzerinden yapılmıştır. Yaklaşık değerler içermektedir.

Erzurum Kalesi Kültür Yolu dönüşüm sonrası kente kamusal alan olarak kazandırılmasının yanı sıra Erzurum kentinin en işlek caddesinin üzerinde yer alması, tarihi çekirdek içerisinde olması, çevresinde ticaret alanlarının ve tarih yapıların bulunması, ayrıca işlevsel ve fiziksel çeşitliliğinin fazla olması gün içerisindeki kullanım yoğunluğunu artırmaktadır. Kullanıcıların gözünde kent içinde nefes aldırıcı bir alan olarak görülmektedir. Alan ayrıca pandemi sürecinde çevresinde bulunan kapalı kentsel kamusal alanlara alternatif olarak kullanılmıştır.

4.1. Erzurum kalesi kültür yolu'nun fiziksel boyutlar kapsamında dirençliliğinin değerlendirilmesi

Yapılan mekânsal analizler sonrası Erzurum Kalesi Kültür Yolu, öncelikle Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi'nin fiziksel boyutları çerçevesinde ele alınmıştır. Fiziksel boyutları oluşturan ölçüt ve bileşenler toplamda 50 puana sahiptir. Devam eden bölümde fiziksel boyutları oluşturan tasarım, yeterlilik, esneklik ve bağımsızlık bileşenleri Erzurum Kalesi Kültür Yolu'na ait mekânsal analizler ve saha gözlemleri kapsamında değerlendirilecektir.

4.1.1. Kentsel tasarım ölçütleri ve bileşenleri

Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi, ilk olarak matrisin kentsel tasarım bileşenleri kapsamında değerlendirilmiştir (Tablo 2). Kentsel tasarım bileşenleri ile alanın sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin temel tasarım ilkelerine göre tasarlanıp tasarlanmadığı belirlenmiştir.

Tablo 2. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun fiziksel boyutları oluşturan kentsel tasarım ölçütleri ve bileşenleri kapsamında değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Biçimsel çeşitlilik ve algılanabilirlik	Düzen (2)		1	
	Okunabilirlik (2)			2
	Ulaşılabilirlik (2)			2
	Görsel estetik (2)			2
	Yönlendirme (2)			2
Mekânın işlevsel çeşitliliği	Aktivitelere yönelik kolay kullanım (2)		1	
	İnsan ölçeğine uygunluk (1)		0.5	
Mekânsal kalite ve konfor	Fonksiyon dengesi (2)	0		
	Hareket kolaylığı ve devamlılığı (2)			2
	İklimsel şartlara uygunluk (1)	0		
	Konum çekiciliği (1)			1
	Mekânla fiziksel etkileşim kurabilme (1)	0		
TOPLAM TASARIM (20)		13,5		

- Düzen: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun tasarımına bakıldığında, yeşil alanların bir düzene sahip olduğu ancak tescilli olmayan, alana sonradan kazandırılan yapıların bir düzen içerisinde olmadığı görülmektedir (Şekil 5). Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 2).
- Ulaşılabilirlik ve Okunabilirlik: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun konumu itibarı ile önemli toplu taşıma durakları (Şekil 6), ulaşım güzergâhları ve yaşam alanları (Şekil 3) üzerinde yer alması ulaşılabilirliğini kolay ve güvenli hale getirmekte, aynı zamanda fark edilebilirliğini artırmaktadır (Şekil 5). Toplu taşıma duraklarında bekleyen veya binen/inen bir yaya Kültür Yolu'nu çok kolay bir şekilde fark edebilir. Kültür Yolu projesi bu bileşenlerden "iyi" puan almıştır (Tablo 2).

Şekil 6. Erzurum Kalesi Kùltür Yolu'nun yakın çevresinde bulunan toplu taşıma durakları (Google Earth 2021, görüntüsünden faydalanarak oluşturulmuştur.)

- Görsel estetik: Erzurum Kalesi Kùltür Yolu'nun tarihi ve tescilli yapılar ile çevrili olması kullanıcıya görsel estetik sunmaktadır (Şekil 7a, 7b, 7h). Ayrıca içerisinde sahip olduğu su yüzeyi ve yeşil alanlar ile de kullanıcılara görsel estetik alanları sunabilmektedir. Alan görsel estetik bileşeninden "iyi" puan almıştır (Tablo 2).

Şekil 7. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'ndan fotoğraflar

- Yönlendirme: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu tarihi yapılar ile kullanıcıları kent içerisinde yönlendirebildiği tespit edilmiştir (Şekil 7a). Yakın çevresinde bulunan bir alan tarif edildiğinde Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu tarihi binalar yönlendirici öge olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kamusal alanın çevresinde bulunan tarihi mekânlar kullanıcı yüzeyleri arasındaki görsel sürekliliği sağlayabildiği için kullanıcıyı kolay yönlendirebilmektedir (Şekil 7b, 7c). Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 2).
- Aktivitelere yönelik kolay kullanım: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sportif, kültürel vb. kullanıcı yüzeyleri bulunmamaktadır (Tablo 1). Kamusal alanın sahip olduğu fonksiyonların ve işlevlerin (Şekil 5 ve Tablo 1) gerçekleştirilen kullanıcı aktivitelerine yönelik kısmen kullanım alanları bulunduğu görülmektedir. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 2).
- İnsan ölçeğine uygunluk: Alanın sahip olduğu öğelerin (sert zemin ve yeşil alanlar) insan ölçeğine kısmen uygun olduğu tespit edilmiştir (Şekil 5, 7a, 7b, 7c, 7d). Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 2).
- Fonksiyon dengesi: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun tasarımına bakıldığında (Şekil 5), sahip olduğu fonksiyonların fiziksel olarak bir dengeye (Tablo 1) sahip olmadığı, ayrıca her profilden kullanıcıya hitap edebilecek yüzeyler barındırmadığı (engelli, genç vb.) görülmüştür. Bu nedenle alan bu bileşenden "kötü" puan almıştır (Tablo 2).
- Hareket kolaylığı ve devamlılığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun Cumhuriyet Caddesi gibi önemli bir ulaşım yolu üzerinde yer alması yoğun insan trafiğine neden olmaktadır (Şekil 5). Kullanıcılar alanda hareket kolaylığını ve devamlılığını kolaylıkla sağlayabildiğinden, Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 2).

- İklim şartlarına uygunluk: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin (Şekil 5, 7a, 7b, 7c, 7d, 7e, 7f, 7g, 7h) kentin genel olarak hâkim olduğu kış iklim şartına uygun tasarlanmadığı tespit edilmiştir. Kamusal alanın iklim şartlarına uygun tasarlanmaması, mekânın sadece yılın belirli zamanlarında kullanılmasına neden olmaktadır. Alan bu bileşenden "kötü" puan almıştır (Tablo 2).
- Konum çekiciliği: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun kent merkezinde günlük ulaşım güzergâhları ve yaşam alanları üzerinde yer alması (Şekil 5), konumunu cazip hale getirmektedir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 2).
- Mekânla fiziksel etkileşime geçme: Erzurum Kalesi Kültür Yolu kullanıcıları, kullanıcı yüzeylerinin her profile uygun alanlar barındırmaması nedeniyle, fiziksel olarak mekânla kolaylıkla etkileşime geçememektedir (Şekil 7a, 7b, 7c, 7d, 7e, 7f, 7g, 7h). Alan bu bileşenden "kötü" puan almıştır (Tablo 2).

4.1.2. Kentsel esneklik ölçütleri ve bileşenleri

Kentsel esneklik bileşenleri ile Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin fiziksel olarak pandemi sürecinde ve sonrasında değişen kullanıcı ihtiyaçlarına uyum sağlayıp sağlayamadığı tespit edilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun fiziksel boyutları oluşturan kentsel esneklik ölçütleri ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin ölçülmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Esneklik (10)	Adapte olabilirlik (2)			2
	Deneyimde çeşitlilik ve dönüşüm kolaylığı (2)	0		
	Esnek donatılara sahip olma (2)	0		
	Fonksiyonel esneklik (2)		1	
	Yüzeylerin aktifliği (2)		1	
TOPLAM ESNEKLİK (10)		4		

- Adapte olabilirlik: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nda bulunan kullanıcı yüzeyleri genel olarak pandemi sürecinde ve sonrasında sosyal mesafe kuralına adapte olabilmiş ve kullanıcılara etkin şekilde hizmet edebilmiştir (Şekil 5, Tablo 1). Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 3).
- Deneyimde çeşitlilik ve dönüşüm kolaylığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nda bulunan kullanıcı yüzeylerinin pandemi sürecinde çeşitlilik sağlayamadığı ve değişen kullanıcı ihtiyaçlarına göre dönüşen yüzeyler sunamadığı tespit edilmiştir (Şekil 5, Tablo 1). Mekân içerisinde kişinin özelleştirebileceği alanlar bulunmamaktadır. Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "kötü" puan almıştır (Tablo 3).
- Esnek donatılara sahip olma: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun, pandemi süreci ve sonrası farklılaşan kullanıcı ihtiyaçlarına göre değişen ve dönüşen esnek donatılar sunamadığı tespit edilmiştir (Şekil 7a, 7c, 7d, 7g). Her ne kadar oturma ve dinlenme alanları pandemi sürecinde kullanıcıya hizmet edebilmiş olsa da kapasitesinin pandemi süreci ve sonrası azalması esnek donatılara sahip olmadığını ortaya koymuştur. Alan bu bileşenden "kötü" puan almıştır (Tablo 3).
- Fonksiyonel esneklik: Erzurum Kalesi Kültür Yolu, pandemi sürecinde ve sonrasında kullanıcı ihtiyaçlarına yönelik kısa veya uzun süreli fonksiyon programlarını kısmen sunabilmiştir. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 3).

- Yüzeylerin aktifliği: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu yüzey alanlarının pandemi sürecinde ve sonrasında kullanıcıların farklı ihtiyaçlarına göre kısmen dönüşebildiği, ancak tüm kullanıcı profillerine uygun yüzeyler bulunmadığı tespit edilmiştir. (Şekil 5). Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 3).

4.1.3. Kentsel yeterlilik ölçütleri ve bileşenleri

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, matrisin kentsel tasarım ve esneklik bileşenlerinden sonra kentsel yeterlilik bileşenleri ile değerlendirilmiştir (Tablo 4). Kentsel yeterlilik bileşenleri ile Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin fiziksel olarak pandemi gibi krizlere karşı yeterliliği tespit edilmiştir.

Tablo 4. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun fiziksel boyutları oluşturan kentsel yeterlilik ölçütleri ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin ölçülmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Mekânın işlevsel çeşitliliği	Aktivite çeşitliliği (2)		1	
	Hizmet kapasitesi (2)			2
	Kullanıcı profiline uygunluk (2)		1	
	Oturma ve dinlenme alanlarının varlığı (2)			2
	Ticaret alanlarının varlığı (2)		1	
	Yeşil alan ve peyzaj öğelerinin varlığı (2)			2
Mekansal kalite ve konfor	Fiziksel büyüklük ve yeterlilik (2)		1	
	Gece-gündüz kullanımına uygunluk (1)		0.5	
	Kent mobilyalarının varlığı (1)			1
TOPLAM YETERLİLİK (16)		11,5		

- Aktivite çeşitliliği: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun mevcut tasarımı itibari ile spor alanları, yeme-içme alanları ve kültür alanları gibi aktivite alanları sunmadığı tespit edilmiştir (Şekil 5, Tablo 1). Genel olarak bakıldığında mekân içerisinde oturma-dinlenme alanları ve çocuk oyun alanlarından başka eylem gerçekleştirilebilecek yüzeyler bulunmamaktadır. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 4).
- Hizmet kapasitesi: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun tasarımına bakıldığında meydan alanı ve yeşil alanlar kalabalık kullanıcı topluluklarına uygundur (Şekil 5, 7a). Ayrıca pandemi sonrası sosyal mesafe kuralının gelmesi ile meydan alanı ve yeşil alanlar kalabalık topluluklara ev sahipliği yapabilmektedir. Alan hizmet kapasitesi bileşeninden "iyi" puan almıştır (Tablo 4).
- Kullanıcı profillerine uygunluk: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun kullanıcı yüzeylerine bakıldığında engelli kullanıcılara yönelik yüzeyler tasarlandığı (Şekil 7a, 7c, 7d), ancak alan içerisinde genç kullanıcı profillerine uygun aktivite alanlarının olmadığı tespit edilmiştir (Şekil 5). Bu durum alanın tercih edilmesini, kullanımını ve yoğunluğunu olumsuz etkilediğinden, Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 4).
- Oturma ve dinlenme alanlarının varlığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu oturma ve dinlenme alanları normal dönemde 1199 kişiyi ağırlayabilirken, pandemi sürecinde ve sonrasında sosyal mesafe kuralı ile 625 kişiyi ağırlayabilir hale gelmiştir (Tablo 1). Her ne kadar pandemi sürecinde oturma ve dinlenme alanları daha az kişiyi ağırlayabilmiş olsa da ihtiyacı karşılayabildiğinden Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 4).

- Ticaret alanlarının varlığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun içerisinde ticaret alanları bulunmaktadır (Şekil 5). Ticaret alanlarının bir kısmının yapımı devam etmekte, diğer bir kısmını ise iş merkezi oluşturmaktadır. Kullanıcılar yeme veya içme ihtiyaçlarını yakın çevredeki ticaret alanlarından karşılayabilmektedir. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 4).
- Yeşil alan ve peyzaj öğelerinin varlığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun içerisinde yeşil alanlar ve peyzaj öğeleri bulunmakta, bu durum kamusal alanın kullanımını artırmaktadır (Şekil 5). Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 4).
- Fiziksel büyüklük ve yeterlilik: Erzurum Kalesi Kültür Yolu kısmen olarak düzenli ve dengeli tasarlanmış, bu durum alanın pandemi süreci ve sonrası kullanıcılara fiziksel olarak kısmen yeterli yüzeyler sunmasına yardımcı olmuştur (Şekil 5, Tablo 1). Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 4).
- Gece-gündüz kullanımına uygunluk: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun içerisinde bulunan oturma alanları ve diğer kullanıcı yüzeyleri gündüz kullanımına uygunken, aydınlatma donatılarının yetersizliğinden dolayı yaya yolları gece kullanımına kısmen uygundur. Alan geceleri kullanıcıya tam güvenli ve konforlu ortam sunamamaktadır. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 4).
- Kent mobilyalarının varlığı: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun içerisinde banklar ve oturma terası olmak üzere iki tür kent mobilyası bulunmaktadır (Şekil 5, 7a, 7h). Alanda bulunan oturma ve dinlenme alanları kalabalık zamanlarda dahi kullanıcı ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 4).

4.1.4. Kentsel bağışıklık ölçütleri ve bileşenleri

Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi fiziksel boyutta son olarak kentsel bağışıklık bileşenleri kapsamında değerlendirilmiştir (Tablo 5). Kentsel bağışıklık bileşenleri ile alanın sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin fiziksel ve biyolojik olarak pandemi gibi krizlere karşı sağlıklı oluşu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun fiziksel boyutları oluşturan kentsel bağışıklık ölçütleri ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin ölçülmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Mekânın işlevsel çeşitliliği	Sürdürülebilirlik (2)			2
Mekansal kalite ve konfor	Sağlık ve temizlik şartlarına uygunluk (2)			2
TOPLAM BAĞIŞIKLIK (4)		4		

- Sürdürülebilirlik ve sağlık-temizlik şartlarına uygunluk: Erzurum Kalesi Kültür Yolu pandemi sürecinde ve sonrasında varlığını koruyabilmiş, aynı işlev ile kullanılmaya devam edilmiştir. Alanın pandemi öncesinde sağladığı hijyen koşullarının pandemi sonrasında da devam etmesi sağlıklı bir ortam sunmasına yardımcı olmuş ve Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenlerden "iyi" puan almıştır (Tablo 5).

4.1.5. Erzurum kalesi kültür yolu'nun fiziksel boyutlarının genel değerlendirmesi

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, fiziksel boyutları oluşturan 28 bileşenin 5'inden kötü, 10'undan orta ve 13'ünden ise iyi puan almıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun "Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi" çerçevesinde fiziksel boyutlarının değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Biçimsel çeşitlilik ve algılanabilirlik (10)	Düzen (2)		1	
	Okunabilirlik (2)			2
	Ulaşabilirlik (2)			2
	Görsel estetik (2)			2
	Yönlendirme (2)			2
Esneklik (10)	Adapte olabilirlik (2)			2
	Deneyimde çeşitlilik ve dönüşüm kolaylığı (2)	0		
	Esnek donatılara sahip olma (2)	0		
	Fonksiyonel esneklik (2)		1	
	Yüzeylerin aktifliği (2)		1	
Mekânın işlevsel çeşitliliği (17)	Aktivite çeşitliliği (2)		1	
	Aktivitelere yönelik kolay kullanım (2)		1	
	Sürdürülebilirlik (2)			2
	Hizmet kapasitesi (2)			2
	İnsan ölçeğine uygunluk (1)		0.5	
	Kullanıcı profiline uygunluk (2)		1	
	Oturma ve dinlenme alanlarının varlığı (2)			2
	Ticaret alanlarının varlığı (2)		1	
	Yeşil alan ve peyzaj öğelerinin varlığı (2)			2
Mekânsal kalite ve konfor	Fiziksel büyüklük ve yeterlilik (2)		1	
	Fonksiyon dengesi (2)	0		
	Hareket kolaylığı ve devamlılığı (2)			2
	Gece-gündüz kullanımına uygunluk (1)		0.5	
	İklimsel şartlara uygunluk (1)	0		
	Konum çekiciliği (1)			1
	Kent mobilyalarının varlığı (1)			1
	Mekânla fiziksel etkileşim kurabilme (1)	0		
	Sağlık ve temizlik şartlarına uygunluk (2)			2
TOPLAM (50)		33		

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi'nin fiziksel boyutları çerçevesinde 50 puan üzerinden 33 puan almıştır (Tablo 6). Bu durum kamusal alanın sahip olduğu fiziksel kullanıcı yüzeylerinin tasarım, esneklik ve yeterlilik olarak pandemi sürecine karşı kısmen dirençli kaldığını göstermektedir.

4.2. Erzurum kalesi kültür yolu'nun sosyo-psikolojik unsurlar kapsamında değerlendirilmesi

Kamusal alanın sahip olduğu fiziksel özellikler kullanıcıları sosyo-psikolojik olarak da etkilemektedir. Bu nedenle fiziksel boyutlar ile değerlendirilen Erzurum Kalesi Kültür Yolu, Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi'nin sosyo-psikolojik boyutları çerçevesinde de ele alınmıştır. Sosyo-psikolojik bileşenler dört ölçüt kapsamında (anlam, deneyim, aktif-pasif etkileşim ve psikolojik konfor) ele alınmıştır. Devam eden bölümde Erzurum Kalesi Kültür Yolu her bir ölçüt bağlamında incelenecektir.

4.2.1. Anlam ölçütü kapsamında değerlendirilmesi

Anlam ölçütü sayesinde kamusal alanın pandemi süreci ve sonrası dönemde kullanıcılar gözünde değişen sosyal anlamı ortaya konulacaktır. Anlam ölçütü sembolik değer, kimlik, tarihsellik ve kalıcılık bileşenlerinden oluşmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sosyo-psikolojik boyutlarını oluşturan anlam ölçütü ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Anlam	Sembolik değer (2)			2
	Kimlik (2)			2
	Tarihsellik ve kalıcılık (2)			2
TOPLAM (6)		6		

- Sembolik değer: Erzurum Kalesi Kültür Yolu, son dönemde Erzurum kenti denilince akla gelen kamusal alanlar arasında yer almaktadır. Pandemi sürecinde ve sonrasında da kullanıcılar gözündeki sembolik değeri değişmediğinden, alan bu bileşenden “iyi” puan almıştır (Tablo 7).
- Kimlik: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun kamusal alan kimliği yeni yeni oluşmaktadır. Bu durum kamusal alanın yakın zamanda kente kazandırılmış olmasından kaynaklanmaktadır (Şekil 4). Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun pandemi süreci ve sonrası kullanıcıların sosyo-psikolojik ihtiyaçlarını karşılayabilmesi alanın kullanım sıklığını ve yoğunluğunu olumlu yönde etkilemiştir. Bu durum ise Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu kimlik değerinin artmasına yardımcı olmuştur. Alan bu bileşenden “iyi” puan almıştır (Tablo 7).
- Tarihsellik ve kalıcılık: Pandemi süreci ve sonrası Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun tarihselliğini ve kalıcılığını etkilememiştir. Bu nedenle Erzurum Kalesi Kültür Yolu, anlam ölçütünün tarihsellik ve kalıcılık bileşeninden “iyi” puan almıştır (Tablo 7).

4.2.2. Deneyim ölçütü kapsamında değerlendirilmesi

Deneyim ölçütü sayesinde kamusal alanın pandemi süreci ve sonrası değişen kullanıcı deneyimleri ortaya konulmuştur. Deneyim ölçütü aidiyet ve bağ kurma, akılda kalıcılık, hoşnutluk ve memnuniyet ile iyi hissetme bileşenlerinden oluşmaktadır (Tablo 8).

Tablo 8. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sosyo-psikolojik boyutlarını oluşturan deneyim ölçütü ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Deneyim	Aidiyet ve bağ kurma (2)		1	
	Akılda kalıcılık (2)			2
	Hoşnutluk ve memnuniyet (2)			2
	İyi hissetme (2)			2
TOPLAM (8)		7		

- Aidiyet ve bağ kurma: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun kullanıcıları pandemi sürecinde ve sonrasında alan ile sosyo-psikolojik olarak kısmen bağ kurabildiklerini belirtmiştir. Bu durum alanın kente yakın dönemde kazandırılmasından kaynaklanmaktadır. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 8).
- Akılda kalıcılık: Kullanıcılar pandemi sürecinde ve sonrasında zaman geçirmek için Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nu ilk seçenekler arasında görmektedir. Bu durum Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sosyo-psikolojik olarak akılda kalıcılığını artırmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 8).
- Hoşnutluk ve memnuniyet: Kullanıcılar Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nu geçiş güzergahları üzerinde bulunan, oturulup zaman geçirilecek, yeme-içme eylemlerinde bulunulacak bir alan olarak görmektedir. Ayrıca kullanıcılar yeme-içme gibi eylemlerini de kolayca gerçekleştirebildiklerini belirtmiştir. Bu durum kullanıcıları pandemi sürecinde ve sonrasında alanı kullanırken memnun etmektedir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 8).
- İyi hissetme: Kullanıcıların Erzurum Kalesi Kültür Yolu ile sosyal olarak kolaylıkla bağ kurabilmesi, pandemi sürecinde ve sonrasında bu alanı kullanırken iyi hissetmelerine yardımcı olmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 8).

4.2.3. Aktif ve pasif etkileşim ölçütü kapsamında değerlendirilmesi

Aktif ve pasif etkileşim ölçütü sayesinde pandemi süreci ve sonrası kullanıcıların alan ile olan etkileşimindeki değişim ortaya konulmuştur. Aktif ve pasif etkileşim ölçütü aktif kullanım, canlılık, cazibeli olma, görsel süreklilik ve merak uyandırma, kent manzaraları sunma ve kullanıcı çeşitliliği bileşenlerinden oluşmaktadır (Tablo 9).

Tablo 9. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sosyo-psikolojik boyutlarını oluşturan aktif ve pasif etkileşim ölçütü ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Aktif ve pasif etkileşim	Aktif kullanım (2)		1	
	Canlılık (2)			2
	Cazibeli olma (2)			2
	Görsel süreklilik ve merak uyandırma (1)			1
	Kent manzaraları sunma (1)			1
	Kullanıcı çeşitliliği (2)			2
TOPLAM (10)		9		

- Aktif kullanım: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun pandemi sürecinde ve sonrasında aktif şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak kamusal alanın fiziksel olarak her kullanıcı profiline uygun yüzeyler barındırmaması kullanım aktifliğini düşürmektedir. Bu nedenle Erzurum Kalesi Kültür Yolu bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 9).
- Canlılık: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun canlılığı sadece sahip olduğu fiziksel ve işlevsel özelliklerden değil, gündelik yaşam güzergahları üzerinde bulunmasından da kaynaklanmaktadır. Pandemi sürecinde ve sonrasında da bu durum olumlu yönde gelişmiş ve alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 9).
- Cazibeli olma: Erzurum Kalesi Kültür Yolu sahip olduğu oturma alanları, tarihi yapıları, yeşil alanları ve su yüzeyi ile kullanıcılara cazip gelmekte, pandemi süreci ve sonrasında bu unsurlarıyla kullanıcıların ilgisini çekebilmiştir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 9).
- Görsel süreklilik ve merak uyandırma: Erzurum Kalesi Kültür Yolu içerisinde ve çevresinde bulunan peyzaj öğeleri ile görsel süreklilik sunmakta, bu durum ise kullanıcılarda merak uyandırmaktadır. Alanın kullanıcılarda görsel süreklilik sunması ve merak uyandırması ziyaret sıklığını ve yoğunluğunu artırmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 9).
- Kent manzaraları sunma: Kullanıcılar Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun manzara sunma kriteri çerçevesinde tercih ettiklerini belirtmiştir. Bu durum Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun kentteki konumundan ve topografik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Erzurum Kalesi kent içerisinde eğimli bir arazi üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle kullanıcılara kuzeyde kent manzarası sunarken, güneyde ise tarihi yapılar ile manzara sunmaktadır. Alanın kent manzarası sunması pandemi süreci ve sonrası kullanıcıların stres seviyesini azaltmakta, alanın ziyaret edilme sıklığını artırmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 9).
- Kullanıcı çeşitliliği: Erzurum Kalesi Kültür Yolu pandemi sürecinde ve sonrasında resmi toplulukların yanı sıra aile veya arkadaş gibi samimi topluluklar tarafından da tercih edilmektedir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 9).

4.2.4. Psikolojik konfor ölçütü kapsamında değerlendirilmesi

Psikolojik konfor ölçütü sayesinde pandemi süreci ve sonrasında kullanıcıların alanı kullanırken yaşadıkları psikolojik konfor değişimi ortaya konulmuştur. Psikolojik konfor ölçütü gece-gündüz kullanımına uygunluk, konforlu vakit geçirme, iletişime geçebilme, güvende hissetme, kullanım alışkanlığının sürekliliği, mahremiyet ve kişiselleştirme, mekânsal sağlık hissi, sahiplenme ve benimsenme, stres azaltma-rahlatma bileşenlerinden oluşmaktadır (Tablo 10).

Tablo 10. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sosyo-psikolojik boyutlarını oluşturan psikolojik konfor ölçütü ve bileşenleri kapsamında dirençliliğinin değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Psikolojik konfor	Gece-gündüz kullanımına uygunluk (2)		1	
	Konforlu vakit geçirme (3)		1.5	
	İletişime geçebilme (3)			3
	Güvende hissetme (3)			3
	Kullanım alışkanlığının sürekliliği (3)			3
	Mahremiyet ve kişiselleştirme (3)	0		
	Mekânsal sağlık hissi (3)			3
	Sahiplenme ve benimseme (3)			3
	Stres azaltma - rahatlatma (3)			3
TOPLAM (26)		20,5		

- Gece-gündüz kullanımına uygunluk: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu yüzeyler kullanıcılar tarafından gece-gündüz kullanımına kısmen uygun görülmüştür. Bu durum kullanıcıların alanda kısmen konforlu vakit geçirebilmesine ve güvende hissedebilmesine neden olmaktadır. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 10).
- Konforlu vakit geçirme: Erzurum Kalesi Kültür Yolu kullanıcıları pandemi öncesi alan içerisinde bulunan yüzeylerde konforlu vakit geçirebildiğini, ancak pandemi süreci ve sonrasında aynı konforlu ortamın hala var olduğundan emin olmadıklarını belirtmiştir. Bu durum alanın pandemi süreci ve sonrasında değişen ihtiyaçlara uyum sağlayamadığını göstermektedir. Alan bu bileşenden "orta" puan almıştır (Tablo 10).
- İletişime geçebilme: Erzurum Kalesi Kültür Yolu kullanıcıları pandemi öncesi diğer kullanıcılar ile stres yaşamadan iletişime geçebilirken, pandemi süreci ve sonrasında da diğer kullanıcılar ile rahatlıkla iletişime geçebildiklerini belirtmiştir. Bu durum kamusal alanın sosyal mesafe kuralına uygun ortam sunmasından kaynaklanmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 10).
- Güvende hissetme: Kullanıcılar Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nda bulunan donatıları ve mobilyaları pandemi süreci ve sonrası kullanırken güvende hissettiklerini belirtmiştir. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 10).
- Kullanım alışkanlığının sürekliliği: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun sahip olduğu fiziksel ve işlevsel özellikler pandemi süreci ve sonrası değişen kullanıcı ihtiyaçlarına kısmen cevap verebilmiş, bu durum kullanım alışkanlıklarının sürekliliğini de değiştirmiştir. Ancak alanın aile ortamlarına uygun olması kullanım alışkanlığını olumlu yönde etkilemektedir. Alanın kullanım alışkanlığı sürekliliğinin pandemi süreci ve sonrasında artması sonucunda kullanıcı stresi azalmış ve alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 10).
- Mekânsal sağlık hissi: Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun fiziksel olarak hijyen şartlarını sağlayan yüzeyler sunması psikolojik olarak kullanıcılarda sağlıklı hissini arttırmaktadır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 10).
- Sahiplenme ve benimseme - Mahremiyet ve kişiselleştirme: Erzurum Kalesi Kültür Yolu sahip olduğu fiziksel ve işlevsel özellikler nedeniyle pandemi süreci ve sonrasında değişen kullanıcı ihtiyaçlarına göre kişisel alanlar sunamamıştır. Ancak kent içerisinde yeşil alan ve peyzaj öğeleri sunması, ticari ve tarihi alanlara yakınlığı gibi özelliklerinden dolayı kullanıcılar alanı sahiplenebildiğini ve benimseyebildiğini belirtmiştir. Bu nedenle Erzurum Kalesi Kültür Yolu "sahiplenme ve benimseme" bileşeninden "iyi", "mahremiyet ve kişiselleştirme" bileşeninden ise "kötü" puan almıştır (Tablo 10).
- Stres azaltma-rahlatma: Erzurum Kalesi Kültür Yolu sahip olduğu fiziksel özelliklerle pandemi sürecinde ve sonrasında kullanıcılara sosyo-psikolojik olarak uygun alanlar sunduğu için kullanıcıları rahatlatmış ve stres seviyelerini azaltmıştır. Alan bu bileşenden "iyi" puan almıştır (Tablo 10).

4.2.5. Erzurum kalesi kültür yolu'nun sosyo-psikolojik boyutlarının genel değerlendirilmesi

Erzurum Kalesi Kültür Yolu sosyo-psikolojik boyutları oluşturan 22 bileşenin 1'inden kötü, 6'sından orta ve 15'inden ise iyi puan almıştır (Tablo 11).

Tablo 11. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun "Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi" çerçevesinde sosyo-psikolojik boyutlarının değerlendirilmesi

Ölçütler	Bileşenler	Erzurum Kalesi Kültür Yolu		
		Kötü (0)	Orta (0,5)	İyi (1)
Anlam (6)	Sembolik değer (2)			2
	Kimlik (2)			2
	Tarihsellik ve kalıcılık (2)			2
Deneyim (8)	Aidiyet ve bağ kurma (2)		1	
	Akılda kalıcılık (2)			2
	Hoşnutluk ve memnuniyet (2)			2
	İyi hissetme (2)			2
Aktif ve pasif etkileşim (10)	Aktif kullanım (2)		1	
	Canlılık (2)			2
	Cazibeli olma (2)			2
	Görsel süreklilik ve merak uyandırma (1)			1
	Kent manzaraları sunma (1)			1
	Kullanıcı çeşitliliği (2)			2
Psikolojik konfor (26)	Gece-gündüz kullanımına uygunluk (2)		1	
	Konforlu vakit geçirme (3)		1.5	
	İletişime geçebilme (3)			3
	Güvende hissetme (3)			3
	Kullanım alışkanlığının sürekliliği (3)			3
	Mahremiyet ve kişiselleştirme (3)	0		
	Mekânsal sağlık hissi (3)			3
	Sahiplenme ve benimseme (3)			3
	Stres azaltma - rahatlatma (3)			3
TOPLAM (50)		42,5		

Erzurum Kalesi Kültür Yolu, Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi'nin sosyo-psikolojik boyutları çerçevesinde 50 puan üzerinden 42,5 puan olarak ortalamanın üstünde kalmıştır (Tablo 11). Bu durum Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun pandemi sürecinde ve sonrasında kullanıcıların stresini azalttığını ve sosyal yaşamlarını olumlu etkilediğini göstermektedir.

Şekil 8. Erzurum Kalesi Kültür Yolu'nun pandemi sürecine karşı aldığı dirençlilik puanı

Erzurum Kalesi Kültür Yolu "Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi" kapsamında toplam 50 bileşenin 6 tanesinden kötü, 14 tanesinden orta ve 30 tanesinden ise iyi

değerlendirme olarak 100 üzerinden 75,5 puan almıştır (Şekil 8). Yapılan değerlendirmeler Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi'nin pandemi sürecine karşı yüksek dirençli olduğunu ortaya koymuştur. Kamusal alanın dirençli olması, kenti ve kentliyi pandemi sürecinde ve sonrasında olumlu yönde etkilemiştir. Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi'nin dirençli olması alanın iyileştirmeye ihtiyaç duymadığı anlamına gelmemelidir, aksine alanın kullanıcıya aynı dirençlilikte ve kalitede sürekli hizmet verebilmesi için sürekli gözden geçirilmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada Erzurum Kalesi Kültür Yolu projesi, yazarlar tarafından oluşturulan "Kentsel Kamusal Alanda Mekânsal Kalite ve Dirençlilik Matrisi" çerçevesinde fiziksel ve sosyo-psikolojik boyutlarıyla analiz edilmiştir. İlk olarak matrisin fiziksel boyutlarını oluşturan tasarım, yeterlilik, esneklik ve bağımsızlık bileşenleri dikkate alınarak alan mekânsal analizler ve saha gözlemleri kapsamında değerlendirilmiştir. Kentsel tasarım bileşenleri ile alanın sahip olduğu kullanıcı yüzeylerinin temel tasarım ilkelerine göre tasarlanıp tasarlanmadığı, kentsel esneklik bileşenleri ile alanın fiziksel olarak pandemi sürecinde ve sonrasında değişen kullanıcı ihtiyaçlarına uyum sağlayıp sağlayamadığı tespit edilmiştir. Fiziksel boyutları oluşturan kentsel yeterlilik bileşenleri ile alanın krizlere karşı yeterliliği, kentsel bağımsızlık bileşenleri ile ise alanın fiziksel ve biyolojik olarak pandemi gibi krizlere karşı sağlıklı oluşu tespit edilmiştir. Sonuçta Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesi, fiziksel boyutları oluşturan 28 bileşenin 5'inden kötü, 10'undan orta ve 13'ünden ise iyi puan almış; matrisin fiziksel boyutları kapsamında 50 puan üzerinden 33 puan olarak ortalamasının üzerinde kalmıştır.

Sonrasında matrisin sosyo-psikolojik boyutlarını oluşturan anlam, deneyim, aktif-pasif etkileşim ve psikolojik konfor bileşenleri dikkate alınarak alan analiz edilmiştir. Anlam ölçütü sayesinde kamusal alanın pandemi süreci ve sonrası dönemde kullanıcılar gözünde değişen sosyal anlamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Deneyim ölçütü ile alanda değişen kullanıcı deneyimleri aidiyet ve bağ kurma, akılda kalıcılık, hoşnutluk ve memnuniyet ile iyi hissetme bileşenleri kapsamında analiz edilmiştir. Kullanıcıların alan ile olan etkileşimindeki değişimi belirlemek için aktif-pasif etkileşim ölçütü kullanılırken, kullanıcıların alandaki psikolojik konfor değişimi ise psikolojik konfor ölçütü bileşenleriyle ölçülmüştür. Yapılan analiz ve değerlendirmeler sonucunda Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin sosyo-psikolojik boyutları oluşturan 22 bileşenden 1'inden kötü, 6'sından orta ve 15'inden ise iyi puan aldığı tespit edilmiştir. Matrisin sosyo-psikolojik boyutları çerçevesinde 50 puan üzerinden 42,5 puan alan Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin, pandemi sürecinde ve sonrasında kullanıcıların stresini azalttığı ve sosyal yaşamlarını olumlu etkilediği söylenebilir.

Oluşturulan matris kapsamında yapılan analizlere göre fiziksel boyuttan 33/50, sosyo-psikolojik boyuttan 42,5/50 puan olarak toplam dirençlilik puanı 75,5 olarak belirlenen Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin yüksek dirençli bir kentsel kamusal alan olduğu tespit edilmiştir. Bu durum alanın her durum ve koşulda yüksek dirençliliğini koruyacağı anlamına gelmemektedir. Aksine alanın kötü puan aldığı bileşenlerin yeniden tasarlanması gerektiği, orta puan aldığı bileşenlerin ihtiyaçlara göre dönüştürülmesi gerektiği ve iyi puan aldığı bileşenlerin ise sürekli iyileştirilmesi gerektiği söylenebilir. Bu sayede Erzurum Kalesi Kültür Yolu Projesinin gelecekte yaşanabilecek kriz süreçlerine karşı hala dirençli kalabilmesi mümkün olacaktır.

Sonuç olarak, kentsel kamusal alanların kentsel tasarım kriterlerinin yanı sıra yeterlilik, esneklik ve bağımsızlık bileşenlerini barındıran kentsel dirençlilik kriterleri kapsamında da düşünülmesi ve alan kullanıcılarının ihtiyaçları dahilinde planlanması ve tasarlanması gerekir. Kamusal alanlarda dirençliliği arttırmak için kullanıcı profilleri, alan kullanım sıklığı ve alanda gerçekleştirilen eylemler dikkate alınmalı, ayrıca kullanıcıların stresini azaltacak, konforlu ve mutlu hissettirecek cazip aktivite alanları oluşturulmalıdır. Kentsel kamusal alanların tasarlanması ve planlanması sürecinde

dirençliliğin temel hedef haline gelmesi sadece pandemi süreçlerinin değil tüm kentsel kriz ve şokların daha kolay atlatılmasını sağlayacaktır. Kolaylıkla atlatılan kriz ve şoklar kentin ve kentlinin sağlığını, ekonomisini ve psikolojisini olumlu yönde etkileyerek yaşanabilir, kaliteli, sürdürülebilir ve insan dostu kentlerin inşa edilmesini mümkün kılacaktır.

Teşekkür bilgi notu/ Acknowledgement

Araştırmanın yürütülmesinde finansal destek sağlayan Atatürk Üniversitesi BAP Birimine teşekkür ederiz.

Yazar beyanları/ Author statements

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Atatürk Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Etik Kurul Başkanlığı'nın 01.10.2021 tarih ve E-60665420-000-2100265145 sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır. Yazarlar, araştırmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. Yazarlar arasında her hangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akkar, E. M., 2006. Kentsel Dönüşüm Üzerine Batı'daki Kavramlar, Tanımlar, Süreçler ve Türkiye. Planlama Dergisi, (2), 29-38.
- Aksoy, Y., 2021. Covid-19 Sonrası Dönemde Kentsel Alanları Yeniden Düşünmek. Nobel Akademik Yayıncılık, 114 s, Ankara.
- Alpak, E. M. ve Düzenli T., 2018. Kentsel Tasarımda Esneklik ve Adaptasyon: Kentsel Meydan Senaryoları Üretimi. Journal of Social And Humanities Sciences Research, 5(16), 16-22.
- Anonim., 2020. "KÜLTÜR YOLU" PROJESİNDE SIRA İKİNCİ ETAPTA. <https://www.erzurum.bel.tr/GuncelHaber-kultur-yolu-projesinde-sira-ikinci-etapta/29/878727.html> (21.08.2020).
- Anonim., 2021. Esnek Şehir: Tanımı ve Kentsel Tasarım İlkeleri. <https://tur.travelcashinc.com/resilient-city-definition-and-urban-design-principles> (29.06.2021).
- Booth, P., 1996 Controlling Development: Certainty, Discretion and Accountability. London and New York: Routledge.
- Bruneau, M., Chang, S.E., Eguchi, R.T., Lee, G.C., O'Rourke, T.D., Reinhorn, A.M., Shinozuka, M., Tierney, K., Wallace, W.A. and von Winterfeldt, D. 2003. A Framework to Quantitatively Assess and Enhance the Seismic Resilience of Communities. Earthquake Spectra, 19, 733-752.
- Çam, Y., 2020. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Covid-19 Süreci ve Kentsel Mekanların Kullanımının Yeniden Planlanması, 4(2), 67-79.
- Doğru, M., 2019. Dayanıklı ve Esnek Kentsel Tasarım İlkeleri. <https://www.ecobuild.com.tr/post/dayan%C4%B1kl%C4%B1-ve-esnek-kentsel-tasar%C4%B1m-i-lkeleri> (29.06.2021)
- Edgü, E., 2003. Konut Tercihlerinin, Mekânsal Dizim ve Mekânsal Davranış Parametreleri ile İlişkisi. Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Erbaş Gürler, E., 2016. Kentsel Açık Alan Tasarımında Esneklik. Meydanlarda Tasarım, Yönetim ve Organizasyon Sempozyumu, İstanbul. Sayfa: 51-60.
- Erel, B., 2007. Kentsel Açık Alan Kavramı Bağlamında İskele Meydanlarının İncelenmesi, İstanbul Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gehl, J., 2002. Public Spaces And Public Life City of Adelaide, Gehl Architects Aps, 83 p, Copenhagen.
- Gehl, J., 2010. Cities of People. Island Press, 288 p, Washington.
- Holling, C. S., 1973. Resilience and Stability of Ecological Systems. Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics, 4, 1-23.

- İnceoğlu, M. ve Aytuğ, A., 2009. Kentsel Mekânda Kalite Kavramı. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi, 4(3), 131-146.
- Kahraman, M.D., 2014. İnsan İhtiyaçları ve Mekânsal Elverişlilik Kavramları Perspektifinde Yaşanılabilirlik Olgusu ve Mekânsal Kalite. ŞPO Planlama Dergisi, 24(2), 74-84.
- Koca, A. ve Tural, O., 2021. Covid-19 Salgını Sürecinde Değişen Dinamikler Üzerinden Yeni Kamusal Alan Olasılıkları. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 11(2), 330-377.
- Mumcu, S. ve Alpak E. M., 2018. Mekânsal Davranışta Etkin Olan Psikososyal Faktörlerin Kentsel Açık Mekânlarda Gözlemlenmesi. 2.Uluslararası Bilimsel Çalışmalarda Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu, Samsun, 3, 562 – 568.
- Negiz, N. ve Savaş Yavuzçehre, P., 2021. Viral Çağda Kent ve Kentsel Bağışıklık. Gazi Kitapevi, 144 s, Ankara.
- Özdede, S. ve Kalonya, D. H., ve Aygün, A., 2021. Pandemi Sonrası Dönemde Kişi Başına Düşen Kentsel Yeşil Alan İhtiyacını Yeniden Düşünmek. İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi, 12(Covid-19 Özel Sayısı), 362-388.
- Özkan, H. A., 2012. Planlama Sistemlerinde Esneklik Kavramı: Türkiye Üzerine Bir Analiz. Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Öztaş Karlı, R. G. ve Çelikyay, S., 2020. Akıllı Kentlerin Gelişiminde Covid-19 Etkisi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 321-338.
- Rapaport, A., 1982. The Meaning of the Built Environment: A Non-Verbal Communication Approach. Tucson, AZ: The University of Arizona Press.
- Semerci, F., 2014. Meydanların İşlevsellik Analizi: İstanbul Tarihi Yarımada Örneği. Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Spektrum Tasarım Rehberleri, 2020. Pandemide Kentsel Sistem: Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekânlarında Yeni Standartlara Doğru, (1), 69.
- Tainter, J.A., Taylor, T.G. 2014. Complexity, Problem-Solving, Sustainability and Resilience. Building Research & Information, Volume: 42, Issue: 2, pp: 168-181.
- Tepe, D., 2019. Kamusal Mekân Özelliklerinin Sosyal Yaşam Aktiviteleri Üzerindeki Etkisi: Karşiyaka-Bostanlı Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Uzgören, G. ve Erdönmez, E., 2017. Kamusal Açık Alanlarda Mekân Kalitesi ve Kentsel Mekân Aktiviteleri İlişkisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi, 12(1), 41-56.
- Woolley, H., 2003. Urban Open Spaces. Spon Press, 208 p, London.
- Yaman Galantini, Z. D., 2020. Kentlerin Beklenmedik Tehditlere Cevap Verme Kapasitesi Önemli. Belediye Haber Bülteni, (22), 2.

Summary

The role of urban public spaces has gained even more importance in the pandemic processes, which can be defined as a serious urban crisis. There is a need for urban public space designs that will allow people to continue their social lives and reduce their stress during crisis processes such as pandemics. In this context, the aim of this study is to produce urban public space design proposals that can resist in crisis processes such as pandemics. Within the scope of this study, the change in the use of the Erzurum Castle Cultural Road Project area due to the pandemic was determined with objective data. As a result of the spatial analyzes and field observations, it was determined whether the project area was designed to react to urban crises such as pandemics in line with urban design principles and tools, in the context of the concepts of competence, flexibility, immunity and resilience.

Within the scope of this study, the Erzurum Castle Cultural Road Project was analyzed spatially and the physical and social environmental changes that occurred in the area before and after the pandemic were determined. In order to reveal the usage habits of Erzurum Castle Cultural Road Project, field observations were made on

different days and times (day-night, weekday-weekend, holidays), and the frequency of users' visits to this place was determined. A survey was conducted in the field to understand and analyze the change in people's use of space before and after the pandemic. In the last stage, "Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space" was created by the authors based on the literature review, and the selected area was evaluated within the framework of this matrix.

After the spatial analysis, Erzurum Castle Culture Road was first discussed within the framework of the physical dimensions of the Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space. Erzurum Castle Culture Road scored badly in 5 of the 28 components that make up the physical dimensions, moderate in 10, and good in 13. Erzurum Castle Culture Road received 33 points out of 50 points in the framework of the physical dimensions of the Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space. This shows that the physical user surfaces of the public space remain partially resistant to the pandemic process in terms of design, flexibility and competence.

The physical features of the public space also affect the users socio-psychologically. For this reason, Erzurum Castle Culture Road, which is evaluated in terms of physical dimensions, is also discussed within the framework of socio-psychological dimensions of the Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space. Socio-psychological components were covered in four criteria (meaning, experience, active-passive interaction and psychological comfort). Erzurum Castle Culture Road scored bad in 1 of the 22 components that make up the socio-psychological dimensions, moderate in 6, and good in 15. Erzurum Castle Culture Road was above the average with a score of 42.5 out of 50 points within the framework of the socio-psychological dimensions of the Spatial Quality and Resilience Matrix in Urban Public Space. This shows that Erzurum Castle Culture Road reduces the stress of users and positively affects their social lives during and after the pandemic.

As a result, urban public spaces should be considered within the scope of urban resilience criteria, which include the components of competence, flexibility and immunity, as well as urban design criteria, and they should be planned and designed according to the needs of the space user (Figure 9). In order to increase resilience in public spaces, user profiles, frequency of use of the space and the actions performed in the space should be taken into account, and attractive activity areas should be created that will reduce the stress of the users and make them feel comfortable and happy. In the process of designing and planning urban public spaces, resilience will become the main target, which will make it easier to overcome not only pandemic processes, but also all urban crises and shocks. Crises and shocks, which are easily overcome, will positively affect the health, economy and psychology of the city and its inhabitants, making it possible to build livable, quality, sustainable and human-friendly cities.

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

YAZAR REHBERİ

Uluslararası hakemli bir dergi olan **Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi/ Bursa Uludağ Journal of Economy and Society** yılda 2 kez (Aralık ve Haziran aylarında) yayımlanır.

Dergiye gönderilecek yazılar, makale, kitap tanıtımı, eleştiri ve örnek olay çalışmalarını içermektedir. Bu yazılar daha önce başka bir dergi vb. çalışmada yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

Yazılar Türkçe ve İngilizce dillerinde olabilir. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır.

Dergiye gönderilen yazıların ilk değerlendirmesi yayın kurulu tarafından dergi yazım kurullarına uygunluğu bakımından yapılır. Uygun bulunan çalışmalar uluslararası kabul gören benzerlik tarama programlarınca (akademik kurallara uygun bir biçimde atıf yapılan bire bir alıntılar, kaynakça ve dipnot dışarıda tutularak) taranır. % 15'den fazla benzerlik tespit edilen çalışmalar hiçbir işlem yapılmadan, tarama sonuç raporu ile birlikte yazar/yazarlarına geri gönderilecektir.

Bu aşamadan sonra çalışma 2 hakeme gönderilecek; hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine veya üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara/yazarlara en kısa sürede bildirilecektir.

Yazar/yazarlardan istenecek düzeltmelerin en geç 1 ay içinde yapılarak yayın kuruluna ulaştırılması gerekir.

Makale gönderimi

Yazılar doc. ve pdf. formatında iki dosya hâlinde **iibfeditor@uludag.edu.tr** adresine gönderilmelidir. Gerektiğinde editörün yazarla iletişimde kullanılmak üzere yazar/yazarların cep telefonu numaralarını bildirmeleri önemle rica olunur. Bu bilgiler makale yayınlanırken kesinlikle kullanılmayacaktır.

Telif hakkı düzenlemesi

Yayına kabul edilen tüm makale ve materyallerin telif hakkı Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne aittir.

Gizlilik beyanı

Bu dergide yer alan isim ve adresler sadece derginin belirtilen amacı için kullanılacaktır. Başka bir amaç ve başka bölümde kullanılmayacaktır.

YAZIM KURALLARI

Anlatım ve üslup

Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yazılabilir. Cümleler dil bilgisi ve imla kurallarına uyularak yazılmalıdır. Türkçe makalelerde imla ve noktalama kuralları için Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlük ve/veya Büyük Türkçe Sözlük'ü ile Türkçe Yazım ve İmla Kılavuzundan yararlanılmalıdır (<http://www.tdk.gov.tr/>). İngilizce makalelerde ise Longman Dictionary of Contemporary English (<http://www.ldoceonline.com/>), Oxford Advanced Learner's Dictionary (<https://www.oxforddictionaries.com/>), Cambridge Advanced Learner's Dictionary (<http://dictionary.cambridge.org/>) kaynaklarından yararlanılabilir.

Başlıklar

Çalışma konusuna uygun bir makale başlığı seçilmelidir. Makale içindeki bölüm başlıkları normal rakamlarla numaralandırılmalıdır (1, 2, 3 gibi). Bir bölümde alt başlıkların sayısı en fazla dört olmalıdır. Başlıkların numaralandırılması aşağıdaki gibi olmalıdır:

1. Birinci bölüm başlığı

1.1. Birinci derece alt bölüm başlığı

1.2. Birinci derece alt bölüm başlığı

1.2.1. İkinci derece alt bölüm başlığı

Yazar ve iletişim bilgileri

Makale başlığından hemen sonra yazar/yazarların adı soyadı belirtilmelidir. Yazar/yazarların adı ve soyadından sonra yıldız işaretli dipnot oluşturulmalı ve yazar/yazarların adı soyadı, yazar/yazarların bağlı bulunduğu kurum/üniversite bilgileri, e-posta adresi ve ORCID belirtilmelidir. Birden fazla yazarlı makalelerde, yazarlardan bir tanesi sorumlu yazar olarak belirtilmelidir.

Öz

Makalenin başında biri Türkçe biri İngilizce olmak üzere 200 kelimeyi aşmayan öz (abstract) yer almalıdır.

Anahtar kelimeler

Türkçe ve İngilizce öz (abstract) kısmından sonra yapılan çalışmanın ilgi alanını tespiti yönelik 3-5 kelimedenden oluşan *anahtar kelimeler* verilmelidir.

Özet (Summary)

Makalenin sonunda Türkçe yazılmış çalışmalar için İngilizce, İngilizce yazılmış çalışmalar için Türkçe, 750 kelimeyi aşmayan özet (summary) yer almalıdır.

Metin

Makale, web sitemizdeki "Yazar rehberi/ Author guide" bölümünde yer alan Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi kurallarına uygun olarak hazırlanmış olan "Şablon/Template" kullanılarak hazırlanabilir.

Makale 8000 kelimeyi geçmemelidir. Metin, "Palatino Linotype" karakterinde yazılmalıdır.

Metin içinde kısaltma kullanılacaksa bu kısaltmalar ilk kullanıldığında açılımından sonra parantez içerisinde gösterilmelidir. Örneğin: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) . Metin içinde dipnotlar ek bilgi vermek için kullanılmalı ve normal rakamlar ile numaralandırılmalıdır.

Tablolar, şekil ve grafikler

Tüm tablo, şekil ve grafikler normal rakamlarla numaralandırılmalıdır (Şekil 1, Tablo 1, Grafik 1 gibi.)

Tablo başlıkları, tabloların üstünde; şekil ve grafiklerin başlıkları, şekil ve grafiklerin altında yer almalıdır. Makalede kullanılan tablo, şekil ve grafikler yazarın kendisine ait değilse mutlaka kaynağı tablo, şekil ve grafiklerin alt kısmında gösterilmelidir. Tablo ve şekiller için dipnotlar, * (yıldız) simgesi ile gösterilerek yazılmalıdır.

Formül ve denklemler

Formüller ve denklemler sola hizalı olarak ve numaralandırılarak yazılmalıdır. Denklemler (1), (2), (3)... şeklinde numaralandırılmalıdır.

Bilim alanı kodu (JEL kodu)

Çalışma yapılan alanla ilgili bilim kodu/jel kodu bilgisi girilebiliyor ise yazar/yazarlar 3 tane bilim alanı kodunu yazmalıdırlar (<http://www.aeaweb.org/jel/guide/>).

Teşekkür

Çalışmaya destek olan kurum ve kişiler varsa bunlara ilişkin teşekkür yazısı yazılabilir. Teşekkür yazısı, makalenin ilk sayfasında dipnot olarak verilebileceği gibi kaynaklar kısmından önce ayrı bir başlık altında da verilebilir.

Atıflar

Yazar, yararlandığı kaynakların atıf yazımında APA (Amerikan Psikoloji Birliği) yayın kılavuzu taslağına uymalıdır (www.apastyle.org).

Makale içindeki atıflarda (yazar, yıl) sistemi kullanılmalıdır.

- Tek yazarlı eserlerde: (Jackson, 2019)
- İki yazarlı eserlerde: (Hare & O'Neill, 2000)
- İki'den fazla yazarlı eserlerde: (Grady vd., 1996)

Kaynakça

Kaynakça, metin içinde atıf yapılan kaynakların tamamını içermelidir. Kaynakça, yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazara ait birden fazla esere atıfta bulunulmuşsa yazarın eserleri, en yakın tarihli olandan en eski tarihli olana doğru kronolojik olarak sıralanmalıdır.

Kaynakça, APA 7'ye uygun olmalıdır. Referans yönetim aracı olarak farklı yazılım (Mendeley vb.) kullanan yazarlar atıf ve kaynakçalarını APA 7 stilini seçerek oluşturabilirler.

Sürelî Yayınlar:

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Kitaplar:

Jackson, L. M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>

Çalışma Raporları:

Givord, P. (2020, April). *How a student's month of birth is linked to performance at school: New evidence from PISA* (OECD Education Working Papers No. 221). <https://doi.org/10.1787/19939019>

Kitap Bölümü/Derleme Yayınlar:

Dillard, J. P. (2020). Currents in the study of persuasion. In M. B. Oliver, A. A. Raney, & J. Bryant (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (4th ed., pp. 115–129). Routledge.

Kurumsal Kaynaklar:

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. <https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf>

Tezler

Miranda, C. (2019). Exploring the lived experiences of foster youth who obtained graduate level degrees: Self-efficacy, resilience, and the impact on identity development (Publication No. 27542827) [Doctoral dissertation, Pepperdine University]. PQDT Open. <https://pqdtopen.proquest.com/doc/2309521814.html?FMT=AI>

AUTHOR GUIDE AND WRITING STANDARTS

AUTHOR GUIDE

Bursa Uludağ Journal of Economy and Society is published twice a year (December and June). The journal includes research articles, book presentations, critics and case studies. These articles should not have been published elsewhere or sent for publication previously. Articles can be written in Turkish and English. When the articles are accepted Bursa Uludağ Journal of Economy and Society will have all publishing rights.

The initial evaluation of the manuscripts submitted to the journal is made by the editorial board in terms of its suitability for the journal writing standards. Eligible studies will be scanned with internationally accepted academic plagiarism detector (excluding individual citations, bibliographies and footnotes cited in accordance with academic rules). Studies with more than 15% similarity will be sent back to the author/authors together with the scan result report.

After this phase, the study will be sent to 2 referees. In the direction of the report from the referees, it will be decided whether the article will be published, corrected in the report frame, rejected or sent to third referee, and the author / authors will be notified about the situation as soon as possible.

Corrections requested from the author/authors should be made within 1 month at the latest and sent to the editorial board.

Article submission

Articles in doc. and pdf. format file should be sent to iibfeditor@uludag.edu.tr. Please be sure to notify the author/authors' mobile phone numbers so that the editor can communicate with the author in case of necessity. This information will never be used when the article is published.

Copyright

The copyright of all articles and materials accepted for publication belong to Bursa Uludağ University, Faculty of the Economics and Administrative Sciences.

Privacy

Names and addresses in this magazine will only be used for the purpose of the journal, which is stated above. It will not be used for another purpose or another part.

WRITING STANDARTS

Expression & Literary Style

Articles can be written in Turkish and English. Sentences should be written in accordance with the grammar and orthographic rules. For grammar and orthographic rules in Turkish articles, Turkish Language Association's Güncel Türkçe Sözlük and/or Büyük Türkçe Sözlük and Türkçe Yazım ve İmla Kılavuzu should be used (<http://www.tdk.gov.tr/>). For grammar and orthographic rules in English articles, Longman Dictionary of Contemporary English (<http://www.ldoceonline.com/>), Oxford Advanced Learner's Dictionary (<https://www.oxforddictionaries.com/>), Cambridge Advanced Learner's Dictionary (<http://dictionary.cambridge.org/>) can be used.

Titles

An appropriate article title should be chosen for the study topic.

Section titles in the article should be numbered with normal numbers. (1, 2, 3 ... etc.)

The number of subtitles in a section should be four at most.

The numbering of titles should be as follows:

1. Section title

1.1. First degree subheadline

1.2. First degree subheadline

Headings should be left-aligned.

Author and contact information

Name and surname of the author/authors should be indicated after the article title. Asterisked footnotes should be created after the author/authors' name and surname and the institution/university information and e-mail address, ORCID to which the author/authors are affiliated should be shown. In more than one authoritative article, one of the authors must be specified as the corresponding author.

Abstract

An abstract which does not exceed 200 words should be written both in Turkish and English.

Keywords

After the Turkish and English abstracts, the keywords consisting of 3-5 words should be given to correct the interest of the study.

Summary

Turkish summary for articles in English and English summary for articles in Turkish which does not exceed 750 words should be written.

Text

Authors can prepare their article by downloading the "Şablon/Template" which was prepared according to spelling rules and format of the Bursa Uludağ Journal of Economy and Society via our website.

The article should not exceed 8000 words. Text should be written in "Palatino Linotype".

The "introduction" should not be numbered. If an abbreviation is used in the text, these abbreviations should be shown in parentheses when used for the first time. For example: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). Footnotes in the text should be used to provide additional information and should be numbered with normal numbers.

Tables, figures and graphics

All tables, figures and graphics should be numbered with normal numbers. (Figure 1, Table 1)

The headings of tables should be placed on top of them; the headings of figures and graphics should be placed below. If the tables, figures and graphics used in the article do not belong to the author himself, the source should be given at the bottom of the tables, figures and graphics. Footnotes for tables and figures should be written with *(star) symbol.

Formulas and equations

Formulas should be written left aligned and numbered. The equations should be numbered as (1), (2), (3)...

Science field code (JEL code)

If the scientific code/jel code information related to the study field can be entered, the author / writers should write 3 scientific field codes (<http://www.aeaweb.org/jel/guide/>).

Acknowledgement

If there are institutions and persons supporting the work, a thank-you note can be written. Acknowledgements can be given as a footnote on the first page of the article or under a separate title before the "references".

Citations

The author must comply with the APA (American Psychological Association) publication guidelines in citation of the sources he uses (www.apastyle.org).

Bibliography

The bibliography should include all of the references cited in the text. The bibliography must be sorted alphabetically by author surname. If more than one studies belonging to one author are found, the studies of the author should be ordered chronologically from the most recent to the earliest one.

The bibliography should be in APA 7 format. Authors using citation plug-ins from reference management softwares (Mendeley etc.) only need to select APA 7 when preparing their article, after which citations and bibliographies will be automatically formatted in the APA7.

Periodicals:

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Books:

Jackson, L. M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>

Study-Work Reports:

Givord, P. (2020, April). *How a student's month of birth is linked to performance at school: New evidence from PISA* (OECD Education Working Papers No. 221). <https://doi.org/10.1787/19939019>

Book Chapters:

Dillard, J. P. (2020). Currents in the study of persuasion. In M. B. Oliver, A. A. Raney, & J. Bryant (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (4th ed., pp. 115–129). Routledge.

Corporate Resources:

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. <https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf>

Theses:

Miranda, C. (2019). Exploring the lived experiences of foster youth who obtained graduate level degrees: Self-efficacy, resilience, and the impact on identity development (Publication No. 27542827) [Doctoral dissertation, Pepperdine University]. PQDT Open. <https://pqdtopen.proquest.com/doc/2309521814.html?FMT=AI>